

Novus forlag · eISSN 2387-6700

COLLEGIUM MEDIEVALE

Interdisciplinary Journal of Medieval Research

Volume

38, no. 2

2025

TEMANUMMER / SPECIAL ISSUE

Landslova av 1274 – Jubileum, kontekst og praksis

Published by
COLLEGIUM MEDIEVALE
Society for Medieval Studies

Oslo 2025

COLLEGIUM MEDIEVALE

Tverrfaglig tidsskrift for middelalderforskning
Interdisciplinary Journal of Medieval Research

EDITOR IN CHIEF

Steffen A. B. Hope (University of Bergen)

EDITORIAL BOARD

Espen Karlsen (National Library of Norway)

Mikael Males (University of Oslo)

Vibeke Vandrup Martens (NIKU)

Kristian Reinfjord (Anno Museum)

GUEST EDITORS OF VOLUME 38, NO. 2

Erik Opsahl & Jørn Øyrehagen Sunde

EDITORIAL SECRETARY

Anna Kvitka

ADVISORY BOARD

Knut Arstad (Forsvarsmuseet), Stefan Drechsler (University of Bergen), Line Cecilie Engh (University of Oslo), Kurt Villads Jensen (Stockholm University), Martin Wangsgaard Jürgensen (National Museum of Denmark), Mette Svart Kristiansen (Aarhus University), Jette Linaa (Aarhus University), Ole-Albert Rønning Nordby (National Library of Norway), Beate Pedersen (FFI), Karen Skovgaard-Petersen (Det Danske Sprog- og Litteraturselskab), Anders Winroth (University of Oslo)

The journal *Collegium Medievale* is a forum for all who are engaged in research on topics related to the Middle Ages or the Renaissance. One volume is published annually. The journal is published by the medievalist association Collegium Medievale, Society for Medieval Studies, in cooperation with Novus Press, Oslo, Norway. The Association has its basis in the Faculty of Arts at the University of Oslo, khm.uio.no/tema/tiden/middelalder/collegium-medievale/.

Scholars within the relevant fields are invited to submit papers to the journal. The stylesheet is available online at: web.novus.no/Novus_tidsskrifter/CM_-_Instruks.html.

Previous volumes are available online at ojs.novus.no (vols. 18–37) and nb.no (vols. 1–36).

For further information and submissions, please contact the editor: st.a.b.hope@gmail.com

INNHold / CONTENTS

Vol. 38, nr. 2 (2025)

Artiklene er skrevet i forbindelse med prosjektet «Social Governance through Legislation» ved Senter for Grunnforskning/Centre for Advanced Studies (CAS) 2021/2022.

The articles were written as a part of the project «Social Governance through Legislation» at Centre for Advanced Studies/ Senter for Grunnforskning (CAS) 2021/2022.

ERIK OPSAHL: Kong Magnus 6. Lagabøte, det norske høymiddelalderkongedømmet og den politisk-institusjonelle betydningen til Landsloven av 1274	5
MATHIAS SCHMOECKEL: Francis of Assisi and the rise of modern market law	23
SVEIN H. GULLBEKK: Magnus Lagabøte – lovgiver og myntreformator	75
JØRN ØYREHAGEN SUNDE OG ELSE MUNDAL: Om evne og vilje til å sjå kvinner i mellomalderkjeldene	101
MAGNE NJÅSTAD: Forklare, kreve, true, trygle: Argumentasjon og retorikk i klagemål og bønneskriver fra 1300- til 1600-tallet	123

Kong Magnus 6. Lagabøte, det norske høymiddelalderkongedømmet og den politisk-institusjonelle betydningen til Landsloven av 1274

ERIK OPSAHL

The National Code of the Realm jubilee in 2024 highlighted King Magnus Lawmender as one of the most innovative kings in Norwegian history and the Code of Realm as one of the most important documents. As a basis for assessing historical anniversaries, the topic of such anniversaries should be placed in a larger historical context. The article assesses King Magnus' reign and the importance of the Code of the Realm in the light of the Norwegian high medieval kingdom's structures. The article denies that Magnus should have been unprepared to become king. On the contrary, he must have been schooled for a leading role in the government of the realm after his father's death, Håkon Håkonsson, either as king or in another role. The medieval mortality regime meant one could not count on the certainty that the legitimate eldest-born king's son survived his father. Given the itinerant character of the Norwegian kingdom, like all other European medieval kingdoms, one cannot assume that King Magnus grew up in Bergen and reigned the kingdom from there. Although Bergen was the foremost royal residence and administrative town in the latter half of the 1200s, the sources show that the Norwegian kings moved regularly between Bergen, Tønsberg and Oslo, and with less frequent visits to Trondheim. His connection to the Franciscans is undoubted, but when and how it was established, we do not know. Magnus' kingship was significant, and the Code of the Realm appeared more ambitious for building the Norwegian kingdom further than just confirming the Sverre dynasty's position on top of the government.

Landslovsjubileet

Historiske jubileer har en tendens, for ikke å si en innebygd mekanisme, til å forenkle historien og framheve noen historiske hendelser som spesielt avgjørende. Landslovsjubileet i 2024 var ikke noe unntak. Personen og politikeren kong Magnus 6. Håkonsson Lagabøte (1263-80) ble konsekvent trukket fram som en av de viktigste

kongene i norsk historie, og mannen var ikke engang ment å bli konge, ble det hevdet. Og Landsloven av 1274, som kong Magnus' mest avgjørende regjeringshandling, ble presentert som et av de viktigste dokumentene i norsk historie.

La det være sagt med en gang at jeg både forstår og anerkjenner at historiske jubileum må forenkle eller i det minste framheve visse aspekter ved en historisk hendelse og dermed utelate hele bildet, med det resultat at historien blir mer «rettlinjet» enn hva den historiske fortida var. Det forutsetter imidlertid at selve innholdet og betydningen av et jubileum, ikke minst den historiske begivenheten som feires eller markeres, settes inn i sin historiske kontekst og diskuteres i mer akademiske fora. Denne artikkelen er derfor et slikt faglig bidrag fra en historiker, og en som har arbeidet med Landsloven i en lengre periode, og som dessuten var sterkt involvert i Landslovsjubileet.

Landslovutstillingen som ble åpnet i Lavetthuset i Erkebispegården i Trondheim i juni 2024, stod omtrent der det antas at erkebiskopens skrivere hadde skriveutkastet til ny kristenrett ble utformet mellom 1269 og 1273.¹ Kong Magnus' ambisjon om at den nye landsloven skulle inneholde en kristenrett, slik landskapslovene hadde hatt, ble jo ikke realisert etter at kongen hadde presentert lovutkastet på Frostatinget i 1269. Ifølge islandske annaler samtykket frostatingsmennene i at kongen skulle få ordne «Frostatingsboka» med hensyn til alt det som hørte til det verdslige og til kongedømmet, slik som kongen syntes var best.² Mellom 1269 og 1277 forsøkte så kirken og kongen å trekke grensa mellom de to samfunnsmaktenes «statsmakt», inkludert lovgivende kompetanse og dømmende kompetanse. Kulminasjonen var den såkalte «Sættargjerden» i 1277.³

Under et landslovseminar på Frosta i 2024 ble det, med utgangspunkt i spørsmålet om forholdet mellom erkebiskop Jon Raude og kong Magnus Lagabøte, spurt om det var en maktkamp om hvor den avgjørende sentralmakta skulle befinne seg, i Trondheim eller Bergen. Det kan være lett å oppfatte spørsmålet som for modernistisk, for ikke å si anakronistisk. Likevel, bortsett fra at det kan forstås som et logisk spørsmål for folk utenfor kretsen av fagfolk, kan det også lett ses som en refleksjon basert på spesifikke sider ved landslovsjubileet, samlet i det litt meningsløse spør-

¹ Helle 1974: 137-138.

² Islandske Annaler: 138; «Frostatingsboka» må i denne sammenhengen bli tolket til å bety Frostatings-redaksjonen av den kommende Landsloven, og ikke den eksisterende landskapsloven.

³ NgL II: 462-467.

målet som en kan trekke ut av mye av det som ble sagt under jubileet: Skjedde *det*, det vil si den avgjørende hendelsen for Landsloven, her, eller skjedde *det* der?

Til tross for få kilder, kan vi med stor sannsynlighet anta at mye av det endelige redigeringsarbeidet av Landsloven foregikk i Bergen. Kanskje kan vi med enda større sannsynlighet slutte at utformingen av lovforslaget fra den andre samfunnsmakta, kirken, erkebiskop Jon Raudes kristenrett, fant sted i Trondheim. Et mer interessant spørsmål er imidlertid hva det betyr at den endelige redigeringen av Landsloven skjedde i Bergen? I det følgende vil jeg forsøke å beskrive det norske rikets karakter som politisk organisasjon og enhet i 1274, og som en del av dette vurdere både Magnus Lagabøte som politiker og Landslovens politisk-institusjonelle betydning. Sted, symbol og maktutøvelse vil være sentrale faktorer her.

Personen Magnus Håkonsson Lagabøte

La oss starte med personen Magnus. Hvor viktig var han for å lage Landsloven og for den politisk-institusjonelle utviklingen i Norge i høymiddelalderen? Magnus' far, kong Håkon 4. Håkonsson (1217-63), hadde startet det omfattende lovarbeidet.⁴ Spørsmålet om Magnus' betydning er ikke et gammeldags spørsmål om store menn som forandrer historien, men det klassiske problemet med forholdet mellom aktør og struktur når det gjelder hva som driver den historiske utviklingen. Det er et komplekst spørsmål, likevel er det nok få, om noen, som vil hevde at aktører ikke påvirker historiske hendelser og utvikling.⁵ Som nevnt ble det under jubileet trukket fram at Magnus var mannen som ikke var ment å bli konge.⁶ Jeg er litt usikker på hvordan utsagnet skal tolkes konkret, men enkelte ganger kunne det høres ut som at en trodde at Magnus ikke var skolert eller forberedt på muligheten for at han kunne bli konge og dermed kom nærmest uforberedt på tronen. Det er i så fall et syn som jeg er uenig i. En mer meningsfull eller treffende formulering ville være at Magnus ikke var den *nærmeste* til å etterfølge sin far, kong Håkon 4. Håkonsson, på tronen. Den nærmeste tronarvingen var Magnus' seks år eldre bror, Håkon, med tilnavnet «den unge». Men det betyr ikke at Magnus ikke fikk skolering med tanke på at han en dag ville gå inn i riksstyret i en eller annen rolle, og i ytterste fall som konge hvis broren Håkon døde mens faren, Håkon Håkonsson ennå regjerte. Både tidas høye dødelighet og styrings-system tilsa at Magnus måtte få skolering som gjorde ham skikket til å ta del i riksstyret.⁷ Arvelig enemonarki basert på legitim fødsel var dynastiets politikk, nedfelt i

⁴ Rindal 2024: 28-31.

⁵ Ei relativt ny og interessant bok om dette er MacMillan 2016.

⁶ Jf. Sunde 2023: 54-73.

⁷ Jf. Rindal 2024: 19.

loven gjennom Håkon Håkonssons arvelov av 1260.⁸ Magnus var da 22 år gammel og må da ha fått skoling med tanke på en rolle i riksstyret. I middelalderen hadde ikke fyrster «veldedighet» som sin primære beskjeftigelse. Det var en konstant utfordring i middelalderens politiske system hvordan kongssønner som ikke ble regjerende konger, skulle få en politisk rolle og økonomiske ressurser som tilfredsstilte ambisjonene deres.⁹

Det er interessant i denne sammenhengen å se hvordan Magnus som konge plasserte sine to sønner, Eirik og Håkon, i den framtidige regjeringen. Eirik (født 1268, konge 1280-99) var som eldste sønn tronarving og ble konge etter at faren døde i 1280. Eirik ble myndig i 1282. Den yngre, Håkon (født 1270, konge 1299-1319), ble imidlertid ikke satt på sidelinja i regjeringen, men fikk omtrent en tredjedel av det norske riket som «hertugdømme», trolig fra 1284. De bevarte kildene er få, men Grethe Authén Blom, som har studert dette grundigst, konkluderer med at Håkon etter kong Magnus' beslutning i samråd med kongens råd fikk hertugnavnet.¹⁰ Det er selvsagt mulig at denne avgjørelsen kom som en reaksjon fra kong Magnus på hvordan hans far, kong Håkon, hadde valgt for sine to legitimt fødte sønner, Håkon og Magnus. Men er det den mest sannsynlige tolkningen?

Magnus omtales i politisk sammenheng som 9-åring ved kong Håkon Håkonssons kroning i Bergen i 1247.¹¹ Hans neste politiske opptreden var i oktober 1250, da Magnus var et av vitnene til fredsavtalen mellom Norge og Lübeck.¹² Broren Håkon den unge ble hyllet som konge på Øyratinget ved Nidaros i 1240 da han var åtte år gammel. Grunnen var å sikre tronfølgen under kong Håkon Håkonssons strid med opprøreren hertug Skule Bårdsson.¹³ Ifølge Håkon Håkonssons saga hadde erkebiskop Einar Smjørбак Gunnarsson i 1255, da Magnus var 17 år gammel, talt til kong Håkon at sistnevnte mens han levde skulle dele landet mellom sine sønner på en måte som folket i landet kunne være fornøyd med, og som begge sønnene lovte å holde. Kong Håkon rådførte seg med sine menn, og meningene var delte. Noen ville at Magnus skulle utnevnes til hertug med en tredjedel av landet, andre at landet skulle deles likt mellom brødrene, men at bare Håkon den unge skulle ha kongetittel, og noen mente at det riktige ville være å dele alt likt mellom brødrene. Erkebiskop Einar og vennene til Håkon den unge bad kong Håkon om å ordne opp i saken med en

⁸ NgL II: 308-310; jf. Jørgensen m.fl. 2024: 79-89.

⁹ Jf. Bartlett 2020: 187-239.

¹⁰ Blom 1972: 67.

¹¹ Noregs kongesoger: 248.

¹² DN V nr. 4.

¹³ Noregs kongesoger: 210.

formell avgjørelse utarbeidet i et dokument som kongen og kongens rådgivere be-seglet. Kong Håkon ønsket imidlertid ikke å bestemme fordi det ifølge ham ville være best å la Gud rå, og det ble ikke tatt noen formell avgjørelse i spørsmålet.¹⁴

Kong Håkons uvilje mot å gi Magnus en formell rolle i regjeringen i 1255 bør etter min mening, ikke tolkes som en motvilje mot å la den yngste sønnen få en rolle i regjeringen.¹⁵ De potensielle farene for kong Håkons maktposisjon som en deling av riket ville medføre, noe Håkon hadde opplevd med svigerfaren, hertug Skule, var der allerede på grunn av at hans eldste sønn Håkon bar kongetittelen.¹⁶ Kong Håkons henvisning til at han ville la Gud bestemme, kunne like gjerne skyldes bevisstheten om at døden kunne ramme tidlig og raskt. Som den også gjorde for Håkon den unges del. Jeg kan heller ikke se noen motsetning mellom hvilken oppfatning sagaen til-skriver erkebiskop Einar i to situasjoner, den allerede omtalte i 1255, og da Håkon den unge var død i 1257. Ved den første anledningen bad erkebiskop Einar kong Håkon om å dele riket mellom sine sønner uten å si noe om kongetittelen, ifølge sagaen. At kong Håkon i den siste situasjonen, etter Håkon den unges død, hevdet at erkebiskopen hadde spesifisert at det bare måtte være én som skulle bære kon-getittelen, motsier ikke den første opplysningen; utsagnet er bare mer spesifikt.¹⁷

Det som er interessant i denne sammenhengen er hva kong Håkon sa om Magnus' rett til tronen i 1257. I oversettelsen som Tor Ulset har utarbeidet etter å ha samlet alle varianter fra bevarte manuskripter av Håkon Håkonssons saga, står det: «Da svarte kongen: «Herre erkebiskop,» sa han, «da vi tidligere talte om en deling av landet mellom mine sønner, gikk De sterkt inn for at Håkon alene skulle ha kongs-navn når jeg falt fra, men junker Magnus skulle være hertug. Både De og flere andre syntes det var underlig at jeg ikke offentlig ville gå inn for en slik ordning mellom dem, men jeg syntes det var vanskelig å gjøre forskjell på mine jevnbyrdige sønner. Jeg la den gang som så ofte ellers saken i Guds hender for at han skulle skifte mellom dem, men nå har det blitt slik at han er kalt bort, som alle da ville løfte frem, og den andre lever som De og flere andre rådgivere ville unne en lavere rang enn han var be-rettet til.»¹⁸

¹⁴ Noregs kongesoger: 280-281.

¹⁵ Jf. Sunde 2023: 45.

¹⁶ Jfr. Sunde 2023: 43-44.

¹⁷ Noregs kongesoger: 292; jf. Sunde 2023: 62-64.

¹⁸ Håkonar saga Håkonarsonar: 571; Sunde viser til Anne Holtsmarks oversettelse, og der er det siste avsnittet oversatt slik: «Og nå er det gått slik at den som alle ville sette høyest, han er kalt bort, og han som De og flere andre rådgivere ville unne en lavere rang; han lever etter.», Håkon Håkonssons saga: 336-337-271; Sunde 2023: 63. Både Holstmark og den samtidige

Det er selvsagt mulig å hevde at kongens formulering og argumentasjon ble konstruert av sagaforfatteren Sturla Tordsson for å underbygge kong Magnus' legitime rett til tronen.¹⁹ Men sagaen ble skrevet i 1265, det vil si mindre enn ti år etter at møtet skal ha funnet sted. Og ikke bare kan noen av de som var der i 1257 fortsatt ha vært i live i 1265. Kunnskapen om hva som hadde blitt diskutert i regjeringsskretser om tronfølgen i disse åra var dessuten utvilsomt velkjent og spredt. Derfor er det gode grunner til å tro at kong Håkon her uttrykte den samme tenkning og vurdering som sønnen Magnus seinere hadde overfor sine to sønner. Både Håkon og Magnus hadde problemer med å iverksette fullt ut i praksis det automatisk arvelige, udelelige kongedømmet. De kunne begge akseptere det kirkelige kravet om primogenitur med prioritet for legitim fødsel, ikke minst så lenge de hadde legitimt fødte sønner. Tradisjonelle grunnfestete forestillinger om kongesuksesjonen eksisterte imidlertid fortsatt, og både Håkon og Magnus forsøkte å forhindre at ektefødte sønner ble skjøvet over sidelinja i riksstyret. For kong Håkon ble problemet «løst» ved Håkon den unges død. For Magnus ble løsningen å tildele den yngste sønnen, Håkon, tittelen hertug og en tredjedel av riket.²⁰

Samlet sett er det derfor grunn til å anta at kong Håkon og hans sønn, kong Magnus, hadde samme holdning og tankegang til legitimt fødte sønner og deres rettmessige plass i riksstyret. Magnus må derfor etter alt å dømme ha vært forberedt og skolert for en politisk-administrativ rolle som legitimt født sønn av kong Håkon. Men hva så med Håkon den unges sønn, Sverre, født 1252? Det har blitt hevdet at det var Sverre som var tronarving etter at faren, Håkon den unge, var død, ikke Magnus.²¹ Hvorvidt kong Håkon 4. Håkonsson hadde tiltenkt og forberedt Magnus for en politisk rolle er riktignok, etter mitt syn, ikke avhengig av om han eller Sverre var først i arverekka. Sverre Håkonssons plass i tronfølgen avhenger imidlertid av hvordan man tolker ordlyden i arveloven av 1260: «den eldste ektefødte sønn til Norges konge».²² Ettersom Håkon unge døde *før* faren, fins det indikasjoner på at

nynorske oversettelsen i revidert form av Knut Helle ble utgitt før Tor Ulsets moderne samlede tekstkritiske utgave. Holstmark ser imidlertid ut til å ha brukt færre håndskrifter enn den nynorske utgaven, og basert på Ulsets arbeid kan vi nå si at de fleste håndskriftene har ordlyden om at Magnus var berettiget til tronen; Håkon Håkonssons saga: 8-9; Noregs kongesoger: 14-17; jf. også Rindal 2024: 18-19.

¹⁹ Jfr. Sunde 2023: 63.

²⁰ Jfr. Blom 1972: 67.

²¹ Sunde 2023: 59-62.

²² Munch 1858: 196; Jørgensen m.fl. 2024: 82.

han aldri ble ansett eller anerkjent som en fullverdig norsk konge i samtida til tross for at han hadde fått kongsnavnet og regjerte sammen med faren.

Kongelige begravelser

En mulig, og med vekt på «mulig», indikasjon på samtidas vurdering eller oppfatning av Håkon den unges kongsrolle, er at han ble gravlagt i Hallvardskatedralen i Oslo, ikke i Kristkirken på Holmen i Bergen.²³ Praktiske hensyn kan være én grunn til å velge et kongelig gravsted. Valget av gravsted for en konge i middelalderen ble imidlertid ikke avgjort vilkårlig eller på sentimentalt grunnlag. Det var en avgjørelse ladet med religiøs og ideologisk betydning. Flere hensyn ble tatt i betraktning ved beslutningen. Det ene var ønsket om å bli gravlagt i en kirke knyttet til dynastiet. Etableringen av et kongelig gravsted, der medlemmene av et kongelig dynasti skulle begraves over generasjoner, var vanlig for mange av de kongelige dynastiene i Nordvest-Europa i middelalderen. Vi ser for eksempel framveksten av et fast kongelig gravsted med begravelse av engelske konger i Westminster Abbey fra slutten av det trettende århundre og utover.²⁴

Kanskje den mest avgjørende faktoren for enhver kristen var ønsket om å bli begravd blant religiøse helgener. Det ble antatt at ved å bli begravd i de helliges nærvær, kunne noe av deres hellighet «gnies av» på den avdøde og lette vegen gjennom skjærsilden.²⁵ I Norge ble landets nasjonalhelgen og Norges evige konge, Olav Haraldsson den hellige (1015-28), gravlagt i Kristkirken (Nidarosdomen) i Nidaros. Det faktum og Trøndelags betydning som maktsentrum gjorde at flere av landets konger ble gravlagt der etter Olav den hellige; fra og med Magnus den gode (1035-47) og fram til og med Inge Bårdsson (1204-17). Trass i kong Sverres (1177-1202) sterke støtte i Trøndelag, og at Sverre jevnlig kalte landsdelen for sitt rettmessige hjem og sa at folket i Trøndelag var ham kjærrest av hele landets folk, ble han gravlagt i Kristkirken i Bergen.²⁶ Det bør ses i lys av at kong Sverre sikret seg kontroll over Vestlandet, inkludert Bergen, etter å ha vunnet over kong Magnus Erlingsson (1161-84) i 1184. Seieren og den nyvunne kontrollen sammen med Sverres mildt sagt anstrengte forhold til kirken, med erkebiskopen i spissen, gjør det forståelig at han bestemte seg for å bli kronet og gravlagt i Bergen.

Imidlertid ser det ut til i Norden at etableringen av erkeseter i byene Lund, Nidaros og Uppsala, medførte at kongene ikke lenger ble gravlagt i de byene. Sann-

²³ Noregs kongesoger: 288.

²⁴ Evans 2003: 25-30.

²⁵ Evans 2003: 25.

²⁶ Jf. Sverre-soga: 58.

synligvis hang det sammen med forholdet mellom middelalderens to samfunns-makter, kongedømme og kirke. Det er mulig at kongene fant det å bli gravlagt i byen som var sete for lederen av den andre samfunnsmakta, kirken, ikke var det som best symboliserte kongedømmets posisjon i samfunnet. Uansett, skal en i det store og hele ha i mente i hvilken grad Nidaros ble erkebiskopens by. Kongene sluttet ikke å komme til byen, men den ble sjeldnere besøkt av kongene så lenge det innenlandske kongedømmet eksisterte til slutten av 1300-tallet, enn de andre større byene i Norge, som Bergen, Tønsberg og Oslo. Også i Sverige og Danmark ble kongene gravlagt på forskjellige steder, men i ingen av landene ble konger i middelalderen gravlagt i de respektive erkebiskopenes residensbyer, Uppsala og Lund.²⁷ I Norge ble bare to konger, Håkon Herdebrei (1159-62) og Inge Bårdsson, gravlagt i Nidarosdomen etter at erkebispedømmet ble opprettet i 1152/53.²⁸ Begge begravelserne kan forklares ut fra avgjørende familieforhold eller maktpolitikk.

Foruten kong Sverre, var kong Magnus Erlingsson og kong Håkon Sverresson (1202-04) gravlagt i Kristkirken i Bergen da Håkon den unge døde i 1257. Fordi ingen kongelige gravsteder ble tilfeldig valgt i middelalderen, må en spørre hvorfor Håkon ble gravlagt i Hallvardkatedralen i Oslo og ikke Kristkirken i Bergen? At han døde i Tønsberg, kan neppe ha vært en årsak. Kongelige lik kunne fraktes over lange av-stander for å bli gravlagt på rett sted, som Olav Kyrre (1066-93) fra Båhuslen til Nidaros, og som Håkon Håkonssons lik ble fraktet fra Orknøyene til Bergen i 1264.²⁹ At Håkon ble fraktet fra Tønsberg til Oslo og gravlagt i Hallvardskatedralen, må vise et bevisst valg. Tønsberg og Oslo var begge betydelige kongelige residenser, men Oslo hadde en kirke med de mest framtreddende kongelige begravelserne, som Sigurd Jorsalfares (1103-30). Sørøst-Norge hadde ellers vært utenfor Sverre-dynastiets kontroll fram til Håkon Håkonssons regjeringstid.

Etter mitt syn er det derfor grunn til å oppfatte valget av Hallvardskirken som gravsted for Håkon den unge, som et uttrykk for at han i samtida ikke ble oppfattet som en fullt ut regjerende konge, bare som den utpekte etterfølgeren til faren. Hadde Håkon den unge blitt oppfattet og anerkjent som en fullverdig regjerende konge

²⁷ Jf. Porsmose 2024: 123-124; når det gjelder Sverige, så ble Erik den hellige (død 1160), gravlagt før erkesetet i Uppsala ble opprettet i 1164; Lovén 2004. Den eneste kongelige som kan ha blitt gravlagt i Uppsala domkirke etter 1164 og før kong Gustav Vasa (1523-60), er Erik Magnusson, eldste sønn til kong Magnus Birgersson Ladulås (1275-90), som døde som 2-3 åring i 1279; Bengtsson 2010: 7-8.

²⁸ Dessuten ble kong Inge Bårdssons bror og svigerfar til kong Håkon 4. Håkonsson, hertug Skule, begravd i golvet foran kong Inges grav i veggen, etter at han hadde blitt drept av kong Håkons menn i 1240; Ekroll 2001: 9.

²⁹ Snorres kongesoger: 55; Noregs kongesoger: 341-342.

sammen med faren, ville en forventet at han hadde blitt gravlagt i Kristkirken i Bergen. Uten å trekke sammenlikningen for langt, er det interessant i denne sammenhengen at den avsatte og myrdete engelske kongen, Edvard 2. (1307-27), ikke ble gravlagt i det kongelige gravkapellet i Westminster. Kong Edvard ble likevel ansett som fortjent til en ærefull begravelse, men da i et kloster langt unna hoffet i Westminster, som samtidig var praktisk nært stedet der han sannsynligvis ble drept.³⁰

Om Håkon unge ikke ble oppfattet som en fullt ut regjerende konge i samtida, vil det ha betydning for hvordan en skal vurdere Sverre Håkonssons plass i arverekken. Da Sverre døde allerede i 1261, ble Magnus uansett den ubestridte tronarvingen i Norge. Etter min mening har det likevel, som nevnt, ingen avgjørende betydning for om Magnus ble skolert som kongssønn og tronarving. Magnus var ment for en rolle i riksstyret, enten som konge eller i en annen rolle og med en annen tittel. Han må derfor ha blitt opplært til en slik oppgave. Selvsagt fylte forskjellige personligheter rollen som konge ulikt. Det er fullt mulig at en regjering under Håkon den unge ville ha vært annerledes enn Magnus' regjeringstid. Det får vi aldri vite. Med utgangspunkt i argumentet for hvor bevisst kongelige gravsteder ble valgt, blir Magnus Lagabøtes valg av gravsted for seg sjøl i Fransiskanerkirken i Bergen (dagens domkirke) ikke mindre tydelig som et signal om kongens nære tilknytning til fransiskanerordenen.³¹ Og Landsloven har innslag av det vi kan oppfatte som fransiskaneres tankegang, og peker mot at loven er påvirket av kong Magnus' personlighet.³²

Magnus' barndom og fransiskanerne

Barns tidlige sosialisering og politiske skolering var avgjørende aspekter ved kongelige dynastiske og familiære strategier.³³ Vi vet svært lite om Magnus' barndom, men ifølge sagaen var hans far, kong Håkon, i Tønsberg da Magnus ble født der våren 1238.³⁴ Så får vi høre at knapt to år gamle Magnus og hans mor flyttet opp til borgen i Bergen da kong Håkon drog fra byen i februar 1240.³⁵ Utover det har vi bare svært få glimt av Magnus' barndom før han som femtenåring sies å ha holdt en tale som imponerte tilhørerne, ikke minst hvor lite barnslig den ble framført.³⁶ Gitt den om-

³⁰ Jfr. Evans 2003: 30.

³¹ DN IV nr.3.

³² Jf. Sunde 2023.

³³ Ward 2023: 86.

³⁴ Noregs kongesoger: 179.

³⁵ Noregs kongesoger: 199.

³⁶ Noregs kongesoger: 275.

reisende karakteren til kongelige hoff i middelalderen, var det rimelig upraktisk å bringe nyfødte og spedbarn rundt i landet. Den seinere Filip 2. av Frankrike (1165-1223) fulgte sine foreldre og hoffet rundt om i de kongelige kronlandene fra han var minst åtte eller ni år gammel.³⁷

Tar vi utgangspunkt i Håkon Håkonssons vinterresidenser i åra 1238-46/47, det vil si fra Magnus ble født til han var 8-9 år gammel, oppholdt hoffet seg seks vintre i Bergen, to i Nidaros og to i Oslo, eller én vinter i Oslo og én vinter et annet sted i Viken. Fra vinteren 1246/47 til og med vinteren 1252/53, det vil si til Magnus fylte 15 år, oppholdt hoffet seg to ganger i Nidaros, to ganger i Bergen, to ganger i Oslo og én gang i Tønsberg eller et annet sted i Viken.³⁸ Åra mellom 8 og 15 må utvilsomt ha vært de viktigste i Magnus oppvekst når det gjaldt skoling. I løpet av disse åra kan Magnus ha oppholdt seg i flere byer og reist sammen med faren og hoffet. Han kan faktisk ha hatt mulighet til å ha kontakt med fransiskanere i Bergen og Tønsberg i løpet av disse åra. I Oslo og spesielt i Trondheim er imidlertid fransiskanerne registrert først seinere i kildene, men i hvert fall for Oslos del kan det ikke utelukkes at Magnus kan ha møtt fransiskanere i oppveksten.³⁹

Vi vet imidlertid ikke helt når og på hvilken måte Magnus tilegnet seg og ble inspirert av fransiskanernes teologi og tenkning. Den eneste kilden som eksplisitt forteller om Magnus' fascinasjon for fransiskanerordenen, den skotsk-nordengelske Lanercost Chronicle, sier det i slik i min oversettelse fra engelsk: «Kongens far [det er Magnus Lagabøte] var dypt knyttet til religionen til Hellig-Frans, oppmuntret (fransiskaner)brødre framfor alle andre, og interesserte seg flittig for deres skoler for den hellige teologi, der han også opprettet for seg sjøl et mausoleum».⁴⁰ Minst én av krønikeskriverne var en skotsk fransiskaner, noe som kan ha hatt en viss innflytelse på innholdet og at informasjonen ble skrevet ned i krøniken.⁴¹ Likevel kan det ikke være tvil om at Magnus Lagabøte var inspirert av og knyttet til fransiskanerordenen, men det er ikke mulig å si *når og hvordan* kongens spesielle forhold til fransiskanerne ble etablert.

³⁷ Ward 2023: 100.

³⁸ Helle 1982: 552-553.

³⁹ Jf. Gallén 1959; Nedkvitne og Norseng 2000: 99; Blom 1997: 246.

⁴⁰ Den engelske oversettelsen lyder: «The father of the king [det er Magnus Lagabøte] being deeply attached to the religion of S. Francis, encouraged the (Franciscan] brethren above all others, and interested himself diligently in their schhols of sacred theology, where, also, he set up for himself a mausoleum.», The Chronicle of Lanercost: 21-22..

⁴¹ Professor Dauvit Broun, University of Glasgow, i e-post 20. april 2024.

Det norske kongedømmets ambulerende karakter

Går vi fra personen og politikeren Magnus Lagabøte til det norske kongedømmet som institusjon i siste halvdel av 1200-tallet, må vi spørre *hvor* permanente og geografisk plassert var de kongelige styringsinstitusjonene? Svaret på dette spørsmålet er vesentlig for å vurdere arbeidet som førte fram til Landsloven. Europeiske kongelige dynasti i høymiddelalderen kunne knapt forestille seg et politisk-administrativt system som ikke forutsatte at fyrsten med hoff forflyttet seg regelmessig innenfor riket. Det var ganske enkelt et grunnleggende prinsipp for middelalderens kongelige styre. Engelske konger, for eksempel, forflyttet seg regelmessig på 1300-tallet til tross for utviklingen av «regjeringskvarterer» i London. Bortsett fra lengre parlamentsesjoner, behovet for vinterkvarter og sykdom på slutten av livet, tilbrakte Edvard 1. (1272-1307) og hans hushold sjeldent mange dager på ett sted. Det samme gjaldt Edvard 3. (1337-77) og Richard 2. (1377-99). I England og Norge, som i andre land på den tida, var «hovedstaden» der kongen befant seg til enhver tid. Det var riktignok forskjeller mellom landene, blant annet på grunn av topografien, og Norge var ikke England, men det grunnleggende prinsippet om stadig bevegelse for kongen og hoffet må ha vært framherskende i Norge som ellers i middelalderens Europa. En svært talende formulering om at systemet *var* slik i Norge, er Håkon 5.s beslutning fra 1314, der han gjorde prostens ved Mariakirken i Oslo til fast kongelig kansler. Hele avgjørelsen er basert på det faktum at kongen flyttet regelmessig og mer enn det prostens kunne følge med på. Det skulle nemlig utnevnes en vissekansler blant kongens hirdprester, som skulle følge kongen dersom prostens måtte sitte hjemme i Oslo. Denne vissekansleren skulle ha både det store og det lille seglet når prostens som kansler ikke var hos kongen. Det lille seglet skulle ikke overlates til prostens.⁴²

Det norske kildematerialet er sparsomt, spesielt for slutten av 1200-tallet. Likevel viser de norske kongenes reisemønstre fra Håkon Håkonssons regjeringstid og fram til slutten for det innenlandske norske kongedynastiet på slutten av 1300-tallet, et ambulerende kongedømme av middelaldersk type. Av de 46 vintrene Håkon Håkonsson regjerte, tilbrakte han 25 i Bergen, åtte i Nidaros, seks i Oslo, fem i Tønsberg og ytterligere to i Viken. Kildematerialet er dårligere for Magnus Lagabøte, men basert på de spredte kildene kan vi konkludere med hvor han satt om vinteren i 12 av sine 17 regjeringsår. Åtte av de 12 satt Magnus i Bergen. De andre fire satt han et annet sted, og så er det de fem vintrene vi ikke kan vite noe om. Hans sønn, Eirik 2. Magnusson, er den kongen som skiller seg ut som den mest stedbundne til Bergen. Han tilbrakte nesten alle vintrene i sin regjeringstid i byen og muligens mye av resten

⁴² DN I nr.143; Opsahl 2015: 136-137.

av åra også.⁴³ Her skal en imidlertid huske at kong Eirik ble fysisk og kanskje psykisk ufør som følge av to rideulykker i 1283 da han var 15 år gammel.⁴⁴ Det påvirket sannsynligvis mobiliteten for kong Eirik, siden reisingen var anstrengende nok sjøl for en konge. Eiriks bror, Håkon 5., som tradisjonelt er sagt å ha flyttet «hovedstaden» fra Bergen til Oslo, tilbrakte halvparten av vintrene han regjerte, i Bergen, dobbelt så mange som kan sannsynliggjøres for Oslo. Og det ser ut til at Håkon oppholdt seg oftere i Bergen enn i noen annen by.⁴⁵

Samlet sett er det derfor ingen tvil om at Bergen var den viktigste kongelige residensbyen fra Håkon 4. til og med Håkon 5. Kildematerialet gir likevel ikke grunnlag for å hevde at byen i perioden var et så fast sete for kongen, og dermed også for det som fantes av kongelig sentralapparat, at det gir mening å kalle byen «med en viss rett...en norsk rikshovedstad».⁴⁶ Periodens norske konger praktiserte et relativt fast reisemønster mellom Bergen, Tønsberg og Oslo, med sjeldnere besøk i Nidaros. I tillegg stoppet de på forskjellige steder rundt om i landet under reisene mellom byene. Heller ikke Håkon 5.s etterfølgere, Magnus 7. Eriksson (1319-55/74) og Håkon 6. (1355-80), ser ut til å ha funnet det hensiktsmessig eller nødvendig å sentralisere store deler av riksstyret til Oslo med Akershus. Bortsett fra Magnus Erikssons hyppige bruk av Båhus som residens i lange perioder, er det vanskelig å se at kongenes norske residenser direkte kan tilskrives det periodiske kongefellesskapet med Sverige etter 1319. I stedet ser det ut til at de har videreført det nevnte tradisjonelle kongelige reisemønsteret i Norge. Det reisemønsteret harmonerer ikke overraskende med hvor de norskspråklige kongebrevene (inkludert hertugbrev fra den seinere Håkon 5.) fra perioden 1291-1387 ble utstedt: 74 fra Oslo/Akershus, 60 fra Tønsberg/Tunsberghus, 13 fra Båhus, 62 fra Bergen og 19 fra Nidaros/Trondheim. I tillegg er det 42 brev fra et trettitalls andre steder i Norge og 29 fra ulike steder i Sverige, Halland og Skåne. Bergen var dermed fortsatt en framtrедende kongelig residens, men dominerte ikke like mye som før. I Sørøst-Norge var Oslo og Tønsberg de viktigste kongelige residensbyene, men uten en klar dominans for én av dem.⁴⁷

For å vri litt på uttalelsen til Lars Korvald i Stortinget i 1972: «Norge er et land i verden»: Den norske ambulerende kongemakta viser at Norge var et land i Europa i middelalderen. De dynamiske eller skiftende grunntrekkene i det kongelige styringsapparatet kommer også til uttrykk gjennom Håkon 5.s beslutning om å knytte kans-

⁴³ Helle 1972: 605-614; Samme 1982: 552-555.

⁴⁴ Lunden 1976: 409-410; Bjørge 2000.

⁴⁵ Helle 1982: 555

⁴⁶ Jf. Helle 2006: 75;

⁴⁷ Opsahl 2015: 155.

lerembetet til prosten ved Mariakirken i Oslo, og ikke minst at han flyttet det kongelige gravstedet til samme kirke. Disse beslutningene betydde ikke at han flyttet noen «hovedstad», men at han styrket Oslo som kongelig residensby.⁴⁸ Poenget er at Sverre-dynastiet ikke var så fast etablert at det ikke trengte å reise rundt i landet for å etablere og opprettholde legitimitet ved å vise seg for befolkningen, og ikke minst møte og samhandle med mektige og innflytelsesrike mennesker rundt om i riket, og da ikke bare på tinget. Denne omreisende diskusjons- og forhandlingsprosessen må også ha vært del av arbeidet med Landsloven. Som nevnt skjedde den endelige redigeringen av lovutkastet sannsynligvis i Bergen, men i så fall var det bare siste ledd i en lengre prosess.⁴⁹

Sverre-dynastiets agitasjon, for ikke å si propaganda, om at den representerte en veg for folket ut av villfaringståka som borgerkrigene (1130-1240) skulle ha medført, må ses som utslag av samme behov for å legitimere og sikre dynastiets styringsposisjon.⁵⁰ Både Håkon 4. Håkonsson, Magnus 6. Lagabøte og Håkon 5. er presise i sin beskrivelse av at «den store villfarelsen» som størstedelen av folket hadde vært blindet av, handlet om en *bestemt* periode der de mange forskjellige tronpretendenter som hadde kjempet om tronen, hadde påført befolkningen belastninger og tap, og ikke om samfunnet generelt slik det hadde vært tidligere.⁵¹ Helt tilsvarende la kong Håkon Sverresson i forliksbrevet sitt til biskopene i 1202, skylda på *striden* mellom kongemakt og biskopene for at *landets lover ikke var blitt respektert*, at kristendommen stod til nedfalls og landet derfor var i moralsk oppløsning.⁵² Og i den grad disse beskrivelsene fra kongene kom ut til folket, noe vi må gå ut fra skjedde i flere sammenhenger, ville folk ha reagert hvis beskrivelsen av byrdene under borgerkrigstida ikke stemte overens med den overleverte muntlige historietradisjonen blant folket. Det er belastning nok å bli truet regelmessig med å få gård og grunn svidd av, sjøl om truslene ikke alltid eller som oftest ikke ble iverksatt.⁵³ Kongene av Sverre-dynastiet kjente neppe befolkning de regjerte over, så dårlig at de brukte argumenter som de ikke trodde skulle ha gjenklang i befolkningen, for lovendringer. I det nevnte brevet fra kong Håkon Sverresson ble det påpekt at det var «bonden som bygde

⁴⁸ Det var flere grunner til Håkon 5.s beslutninger, som det ikke er plass til å gå nærmere inn på her; jf. Opsahl 2015.

⁴⁹ Jfr. Sunde 2023: 211-216.

⁵⁰ Jf. Orning 2023.

⁵¹ NgL I: 121-123; Magnus Lagabøtes landslov:56; NgL III: 45-55; Norske middelalderdokumenter nr.24 og 47.

⁵² Norske middelalderdokumenter nr.15.

⁵³ Jfr. Lunden 1976: 73-81.

landet» det hadde gått verst ut over, den som hadde hatt minst andel i striden. Som Knut Helle skriver, må denne påpekingen fra kongen side om prøvelsene bondesamfunnet hadde måttet tåle under striden, være et tegn på at det var en fredslengsel i samfunnets breiere lag.⁵⁴ Det var i kongedømmets interesse å solidarisere seg med denne lengselen for å oppnå legitimitet. Og vi kan trygt anta at dersom jarlen Erling Skakkes regime hadde seiret, ville representanter for dette dynastiet ha drevet en tilsvarende agitasjon for å legitimere riksstyret.

Konklusjon

Landsloven av 1274 blir i lys av den gitte beskrivelse av den politiske-administrative situasjonen i Norge i siste halvdel av 1200-tallet, kanskje enda viktigere og nyskapende som politisk dokument. Loven kan dessuten oppfattes å ha en mer intensjonell karakter, det vil si uttrykke en ambisjon om å nå nye politiske mål, enn bare et dokument som bekreftet Sverre-dynastiets politiske posisjon og styrke i landet. Det er mulig at mye av lovarbeidet ble initiert av Håkon 4. Håkonsson, og at Magnus Lagabøtes arbeid og innsats hovedsakelig var å fullføre farens arbeid. Men i så fall var det en solid politisk gjerning i seg sjøl. Historien har mange eksempler på politiske arvinger som har sløst bort og forsømt den politiske arven og ressursene de har fått. Det er dessuten klare indikasjoner på at Magnus satte mye av sitt preg på den lovgivende virksomheten i regjeringstida si. Skal en søke å forstå Landsloven som politisk-administrativt dokument, må en vurdere hvordan det norske riket under Magnus Lagabøte var som politisk enhet. Bildet som er presentert i denne artikkelen, avviker delvis fra noe at det som ble presentert under Landslovsjubileet i 2024. Målet bør imidlertid være å forstå så godt som mulig Landslovens betydning i samtid og ettertid. For å nå det målet best mulig, hører den presenterte tolkningen av det norske middelalderkongedømmets karakter i siste del av høymiddelalderen med i «jubileumsbildet». Dermed vil det også være et innspill til å vurdere det som ble feiret og hvordan. Landslovsjubileet i 2024 blir jo ikke det siste nasjonale historiske jubileet. 2030 er ikke så mange år fram i tid.

English summary

All historical jubilees have a built-in tendency to simplify historical development and make it more straightforward than it probably was. The Code of the Realm Jubilee in 2024 was no exception. The article discusses the fundamental institutional character of the Norwegian monarchy as a political entity in the High Middle Ages in order to assess the significance of the Code of the Realm. Central to the article is also the extent

⁵⁴ Helle 1995: 70.

to which Magnus Lawmender was prepared to take over the throne, as his older brother, Håkon the Young, had been given the royal title in 1240. The article argues that Magnus must have been prepared to enter the realm in some role, either as king or with some other title. Neither Håkon Håkonsson nor Magnus Lawmender seem to have interpreted the basic principle of the succession to the throne of one heir based on primogeniture for legitimate sons as pushing other legitimate sons out of the governance of the realm. Magnus Lawmender divided the kingdom between his two legitimate sons, Eirik as king, and Håkon as duke. And the article argues against a view that Håkon Håkonsson, in dialogue with the archbishop, is said to have been unwilling to give Magnus a formal role in the royal government.

Whether Håkon the Young's son, Sverre, was considered the closest heir to the throne before Magnus, after Håkon the Young's death, is not decisive for whether Magnus was intended to take part in the royal government or not. The fact that Håkon the Young was buried in St Hallvard's Cathedral in Oslo and not in Christ Church in Bergen, where the kings Sverre and Håkon Sverresson were buried, may be an argument that the young Håkon was not perceived as a fully reigning king in his time. In that case, this would be an argument for Sverre Håkonsson not being considered heir to the throne before Magnus after the death of Håkon the Young. The Act of Succession to the Throne of 1260 stated that the succession to the throne should be counted after the last reigning king, who was then Håkon Håkonsson, according to this line of thinking.

During the Code of the Realm jubilee, one could sometimes get the impression that the whole law process took place in Bergen. There is much to suggest that the final editing work was done in that town, but it would be anachronistic to assume that the process of creating the Code of the Realm took place exclusively there. Like all other kingdoms in Europe in the Middle Ages, the Norwegian king was constantly moving between different residence towns and with stops along the way. In short, it was necessary for a European king in the Middle Ages to show himself around the country to gain legitimacy, exercise governing power, including control, and not least consult powerful people around the country. Bergen was undoubtedly the foremost royal residence in Norway from the mid-1200s and into the 1300s, without one being able to speak of a «capital», which is a far too modern term. The Norwegian kings developed a fairly fixed travel pattern between the towns of Bergen, Tønsberg and Oslo, and less often to Trondheim. In addition, Båhus came in as an important royal residence during the periodic royal union with Sweden after 1319. As a child up to the age of 8-9, Magnus would probably have travelled with his parents and the court, and he will have met the Franciscans, whom he was obviously interested in and in-

fluenced by, both in Bergen and Tønsberg. Nor can we rule out that he may have been in contact with them in Oslo, possibly, but less likely also in Trondheim.

In light of the given description of the political-administrative structures in Norway in the latter half of the 1200s, the Code of the Realm of 1274 is perhaps even more important and innovative as a political document. The law can also be perceived as having a more intentional character, i.e. expressing an ambition to achieve new political goals, than just a document confirming the Sverre dynasty's political position and strength in the country. If one is to seek to understand the Code of the Realm as a political-administrative document, one must consider how the Norwegian kingdom under Magnus Lawmender was as a political entity. The picture presented in this article differs partly from what was presented during the Code of the Realm Jubilee in 2024. However, the goal should be to understand as good as possible the significance of the Code of the Realm in the present and in retrospect. In order to achieve this goal in the best possible way, the presented interpretation of the character of the Norwegian medieval kingdom in the latter part of the High Middle Ages should be included in the «jubilee picture». Thus, it will also be an input to assess what was celebrated and how. The Code of the Realm jubilee in 2024 will not be the last national historical jubilee. 2030 is not that many years away.

Bibliografi

KILDER

- DN = Diplomatarium Norvegicum. I–XXIII. Utg. C. C. A. Lange et al. Christiania/Oslo, 1847–2011
- MAGNUS LAGABØTES LANDSLOV. Oversettelse ved Jo Rune Ugulen Kristiansen. Oslo: Nasjonalbiblioteket 2024
- NgL = Norges gamle Love indtil 1387. I–V. Utg. Rudolf Keyser, P. A. Munch et al. Christiania: Grøndahl & Søn, 1846–1895
- HÅKON HÅKONSSONS SAGA. Oversatt av Anne Holtsmark. Oslo: H. Aschehoug & co. i samarbeid med Fondet for Thorleif Dahls kulturbibliotek og Det Norske Akademi for Sprog og Litteratur. Oslo, 2008.
- HÅKONAR SAGA HÅKONARSONAR. Kritisk utgave ved Tor Ulset. Manus under arbeid hos Arkivverket, fil datert 12.05.2022
- ISLANDSKE ANNALER INDIL 1578. Udgivne for det norske historiske Kildeskriftfond ved Dr. Gustav Storm. Christiania, 1888.
- NOREGS KONGESØGER 4. Oversettelse av Kr. Audne og Hallvard Magerøy. Oslo: Det norske Samlaget, 1979

- NORSKE MIDDELALDERDOKUMENTER. I utvalg ved Sverre Bagge, Synnøve Holstad Smedsdal og Knut Helle. Bergen – Oslo – Tromsø: Universitetsforlaget.
- SNORRES KONGESOGER. Omsett av Steinar Schjøtt og Hallvard Magerøy. Oslo: Den norske Bokklubben, 1979.
- SVERRE-SOGA. Omsett av Halvdan Koht. Oslo: Det Norske Samlaget, 1967.
- THE CHRONICLE OF LANERCOST. Translated, with notes, by the right Hon. Sir Herbert Maxwell, Baronet. Glasgow: James Maclehose and Sons, 1913

LITTERATUR

- BARTLETT, Robert. 2020. *Blood Royal. Dynastic Politics in medieval Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BENGTTSSON, Herman. 2010. *Uppsala domkyrka, VI Gravminnen. Sveriges Kyrkor*, volym 232. Uppsala: Upplandsmuseet
- BJØRGO, Narve. 2000. «Eirik 2 Magnusson». I *Norsk biografisk leksikon*, bind 2, 436-437. Oslo: 2000.
- BLOM, Grethe Authén. 1972. *Samkongedømme – Ene kongedømme – Håkon Magnussons Hertugdømme*. Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab Skrifter, nr. 18 – 1972. Trondheim, Oslo, Bergen, Tromsø: Universitetsforlaget.
- . 1997. *Trondheims historie 997-1997, 1 Hellig Olavs by. Middelalder til 1537*. Oslo: Universitetsforlaget.
- EKROLL, Øystein. 2001. *Her hvilir... Nidarosdomens gravsteinsutstilling*. Trondheim: Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeiders Forlag.
- EVANS, Michael. 2003. *The Death of Kings. Royal Deaths in Medieval England*. London and New York: Hambledon and London.
- GALLÉN, Jarl. 1959. «Franciskanorden». I *Kulturbistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bind IV, 563-573. Oslo: Gyldendal norsk forlag.
- HELLE, Knut. 1972. *Konge og gode menn i norsk riksstyring ca. 1150-1319*. Bergen – Oslo – Tromsø: Universitetsforlaget.
- . 1974. *Norge blir en stat 1130-1319*. Handbok i Norges historie, bind 3. Oslo: Universitetsforlaget.
- . 1982. *Bergen bys historie*, bind 1 *Kongssete og kjøpstad. Fra opphavet til 1536*. Bergen – Oslo – Tromsø: Universitetsforlaget.
- . 1995. *Aschehous norgeshistorie*, bind 3 *Under kirke og kongemakt 1130-1350*. Oslo: H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard).
- . 2006. «Del I. Fra opphavet til omkring 1500». I Knut Helle, Finn-Einar Eliassen, Jan Eivind Myhre og Ola Svein Stugu, *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*, 21-142. Oslo: Pax forlag A/S.

- JØRGENSEN, Torstein, Erik OPSAHL og Jørn ØYREHAGEN SUNDE. 2024. Kristendomsbolken. I Jørn Øyrehagen Sunde (red.), *Landslova*, 67-98. Oslo: Fagbokforlaget.
- LOVÉN, Christian. 2004. «Erikskulten i Uppsala. Dubbelhelgonet och den långa stationsvägen». *Årsboken Uppland – 2004*: 7-37.
- LUNDEN, Kåre. 1976. *Norges historie*, bind 3 *Norge under Sverreätten 1177-1319*. Oslo: J.W. Cappelens Forlag a.s.
- MACMILLAN, Margaret. 2016. *History's People*. London: Profile Books.
- MUNCH, P.A. 1858. *Det norske Folks Historie*, fjerde Deel, første Bind. Christiania: Chr. Tønsbergs Forlag.
- NEDKVITNE, Arnved og Per G. Norseng. 2000. *Middelalderbyen ved Bjørvika. Oslo 1000 – 1536*. Oslo: Cappelen.
- OPSAHL, Erik. 2015. «Hvorfor er ikke Håkon 6.s gravsted avmerket i ruinen av Mariakirken? – Oslo som kongelig residens- og forvaltningsby på 1300-tallet». I Lise-Marie Bye Johansen (hovedred.), Egil Lindhart Bauer, Jan Brendalsmo og Knut Paasche (redaksjonsmedlemmer), *En aktivist for Middelalderbyen Oslo. Festskrift til Petter B. Molaug i anledning hans 70-årsdag 19. desember 2014*, 135-164. Oslo: Novus Forlag.
- ORNING, Hans Jacob. 2023. «Veien ut av vllfaringståka?». I Else Mundal, Erik Opsahl, Jørn Øyrehagen Sunde og Miriam Tveit (red.), *Landslova av 1274. Rett, politikk og samfunn i norsk mellomalder*, 39-60. Oslo: Dreyers forlag.
- PORSMOSE, Erland. 2024. *Magtfuld gennem riget. Rejsekongedømmet i Danmark O. 960-1660*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- RINDAL, Magnus. 2024. *Landslova*, Magnus Lagabøte og Håkon Håkonsson. I *Magnus Lagabøtes landslov*, 15-38.
- SUNDE, Jørn Øyrehagen. 2023. *Kongen, lova og landet. Kong Magnus Lagabøter, Landslova av 1274 og det Norge han skapte*. Oslo: J.M. Stenersens forlag.
- WARD, Emily Joan. 2023. *Royal Childhood and Child Kingship. Boy Kings in England, Scotland, France and Germany, c. 1050-1262*. Cambridge: Cambridge University Press.

Erik Opsahl. Professor ved Institutt for historiske fag, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU). E-post: erik.opsahl@ntnu.no

Francis of Assisi and the rise of modern market law

MATHIAS SCHMOECKEL

Francis of Assisi changed the world by appreciating all creatures and honouring them as an enrichment to human society. He saw in everyone special abilities that made people complement each other in society.

Francis recognized that everybody could use his own gifts, together with hard work and education, to promote social prosperity. However, the new, flourishing economy of medieval trade required that those who could not maintain themselves be supported through charitable projects. Once again the opposites complemented each other. Franciscans could not only advise merchants as confessors, but thanks to their vow of poverty, they escaped the logic of the economy and organized oases of charity.

Francis influenced the understanding of law by emphasizing not only individual responsibility in the marketplace, but also freedom in law in general, with which subjective laws could be used to freely and responsibly shape society. The rich and the aristocratic could stimulate their economy and their society just as much as the poor, who could provide employers with the necessary workforce.

Francis of Assisi and the rise of the market

THE CONVERSION OF FRANCIS

Giovanni di Pietro di Bernardone (1181/2–1226), was born in 1181/2 at Assisi and died there in 1226. For his contemporaries, therefore, he became known as Francis of Assisi. He was the son of a wealthy merchant, who traded tissues and clothes and had acquired some wealth¹. We are well informed about his early life thanks to the writings of Thomas de Celano (ca. 1190–1260), one of his first followers². However, ever since his youth Francis has been viewed from different perspectives. Until today, modern authors, trying to find him in his writings and the effects of his life, represent him from a diverse angle instead of giving a uniform explanation³.

¹ A bibliography on this topic is contained in Cyprian J. Lynch (ed.), *A Poor Man's Legacy. An Anthology of Franciscan Poverty*, Saint Bonaventure (N.Y.), 1988.

² On his “biographies” or hagiography cf. LYDIA SCHUMACHER, *Early Franciscan Theology. Between Authority and Innovation*, Cambridge 2019, 48.

One of the first perspectives in his early life started when Francis' father engaged him in his company and prepared him to become his successor. Francis received the necessary tuition and even dreamt of social rise and a life as a knight, just as many boys since his time have done⁴. He enjoyed drinking, singing, and the company of friends till late into the night. But whilst still a young man he was captured, and, whilst he was kept captive for two years, he became very sick. In the following years he sought his special place in life and gained some religious experience.

The story of his conversion to a life devoted to religion, as told by Thomas de Celano, is revealing. This first biography was commissioned in 1228 by Pope Gregory IX. Celano reports that in 1205 or 1206, Francis, aged 25 or more, travelled to the nearby city of Foligno to sell expensive scarlet cloth on behalf of his father⁵. His trip was particularly successful: he was even able to sell his horse advantageously. Burdened by the sack of money, he hastened home. Three kilometres off Assisi, he rested at the old Romanesque chapel of San Damiano called "Santa Maria degli Angeli" or, more commonly, "Portiuncula", which was almost in ruins. He contemplated the money he had earned and its worth, especially what it could buy him. Then he heard a voice calling him to enter the chapel and see how demolished it was.

This was St Francis' moment of conversion. He decided to give all the money he had earned that day to the priest of the chapel. The poor priest of this place was at first afraid that Francis' family would take revenge for the loss of profit. But Francis insisted and some say that he even helped to rebuild the church with his own hands. This little chapel became the founding place of the Franciscan movement, later Francis' preferred place, where he even died in 1226. The Portiuncula soon became the hub of all Franciscan orders⁶.

This story has been recounted numerous times to demonstrate Francis' decision to leave the secular world and to renounce money⁷. Francis and his followers set a new model and standard for Christian humility, poverty, and charity. For this reason, Francis like no other was often called "*Alter Christus*" (the other Christ)⁸. In fact, since

³ JACQUES LE GOFF, *Saint François d'Assise*, Paris 1999.

⁴ PETER KAMMERER/ EKKEHART KRIPPENDORFF/ WOLF-DIETER NARR, *Franz Von Assisi—Zeitgenosse für eine andere Politik*, Düsseldorf 2008, 65.

⁵ Cf. THOMAS DE CELANO, *Vita prima S. Francisci*, cap.4 n.8 and 9, ed. H.G. Rosedale, London 1926, 13; LE GOFF, *Saint François d'Assise* (n. 3), 52-58.

⁶ LE GOFF, *Saint François d'Assise* (n. 3), 65.

⁷ KAMMERER/ KRIPPENDORFF/ NARR, *Franz von Assisi* (n. 4), 52 on the portrait of St Francis in his engagement with Lady Poverty, as to be found in the lower church of St Francis at Assisi.

their beginning, Franciscan orders, like all mendicant orders, have refused to own things, instead obliging their monks and nuns to adhere to a very strict ideal of poverty⁹. In the 13th and 14th centuries, however, the question of how strictly this principle had to be handled was debated, as well as how Franciscan orders could dispose of monasteries, libraries, and the like. Whilst some, the “Conventuals”, tried to combine the ideal of poverty with the necessity of such property, others, like the stricter “Observants”, could not accept any papal dispensations from strict poverty. The “Fratricelli” or “Spiritual Franciscans” became known for a harsher, more demanding interpretation. The debate on Franciscan poverty was one of the most famous and influential debates of the time¹⁰. Due to their ideal of poverty and their care for all parts of their society, Franciscans immediately became highly respected as true followers of Jesus. Even non-Christians like the Sultan Malik-el-Kamil, who met Francis at Damietta in 1219, could venerate them for their ascetic life¹¹.

The story of the conversion, however, does not say that Francis rejected the money. In using the capital for the restoration of the chapel and the later centre of his activity, Francis instead demonstrated that he knew well how to invest his money. His investment was indeed a business of extraordinary success. Furthermore, Francis’ new order did not want to escape the world like hermits. Instead, Franciscans

⁸ ZACHARY A. MATUS, *Franciscans and the Elixir of Life: Religion and Science in the Later Middle Ages*, (The Middle Ages Series), Philadelphia 2017, 18.

⁹ VOLKER HONEMANN, *Armut im franziskanischen Schrifttum des 13. Jahrhunderts. Hagiographie und Historiographie*, in: H.-D. Heimann/ A. Hilsebein/ B. Schmies/ Ch. Stiegemann (eds.), *Gelobte Armut. Armutskonzepte der franziskanischen Ordensfamilie vom Mittelalter bis in die Gegenwart*, Paderborn/ München/ Wien/ Zürich 2012, 103-127; as an encompassing principle in Gottfried Schweiger/ Clemens Sedmak (eds.), *Handbuch Philosophie und Armut*, Berlin 2021, here esp. CHRISTIAN ROHDE, *Armut in der hochmittelalterlichen Philosophie*, 86-93.

¹⁰ KARL BALTHASAR, *Geschichte des Armutsstreites im Franziskanerorden bis zum Konzil von Vienne* (Vorreformationsgeschichtliche Forschungen), Münster 1911; on subjective rights BRIAN TIERNEY, *Liberty and Law: The Idea of Permissive Natural Law, 1100-1800* (Studies in Medieval and Early Modern Canon Law, Volume 12), Washington, D.C., 2014; MAXIMILIANE KRIECHBAUM, *Actio, ius und dominium in den Rechtslehren des 13. und 14. Jahrhunderts*, (Abhandlungen zur rechtswissenschaftlichen Grundlagenforschung, 77), Ebelsbach 1996, 40ff; THOMAS FRANK, *Exploring the Boundaries of Law in the Middle Ages: Franciscan Debates on Poverty, Property, and Inheritance*, *Law and Literature* 20 n.2 (2008), 243-260.

¹¹ RAMONA SICKERT, *Armut im Vergleich. Überlegungen zur zeitgenössischen Wahrnehmung franziskanischer Armut im 13. Jahrhundert*, in: G. Melville/ A. Kehnel (eds.), *In proposito paupertatis. Studien zum Armutsverständnis bei der mittelalterlichen Bettlerorden*, (Vita regularis, 13), Münster/ Hamburg/ London 2001, 101-115.

founded their new monasteries in the cities¹², ready to serve their communities as confessors for the poor and the rich and mighty in their society. As their pledge of poverty was only personal or institutional for their own orders¹³, Franciscans respected the growing wealth of their surroundings. They demonstrated perfect understanding of the use of money and the functioning of their society, especially in confessionals. Whilst the Church was not a part of the new trade¹⁴, the followers of Francis acted as confessors for the citizens of their towns, especially the merchantmen and the governors¹⁵. Respecting their knowledge of the society and the market, the citizens also appointed Franciscans as executors of their wills¹⁶. At the same time, Franciscans cared for the poor and sick and established early forms of social care. Francis's influence on both the debate on the vow of poverty and the treatment of the market has been intensively examined from various perspectives in recent years. This article will examine these new insights and their significance for legal history.

Emergence of the medieval European market and the new ideal of poverty

Market transactions such as those of Francis were a typical new phenomenon of the time. In the 12th century, especially in Northern Italy, the establishment and extension of a European market started, particularly with wool from the Low Countries, and later the British Islands, which was woven and dyed in Northern Italy, whilst Italian cloth was sold in many parts of Europe¹⁷. This had an enormous impact on European society, as it led not only to new prosperity, but also enhanced the cultural unity of Europe. After two especially dark and poor centuries, wealth came back to Europe, causing the population to increase tremendously and leading to the establishment of new cities in many different places around Europe, from Gent to Bergen. New tech-

¹² LE GOFF, *Saint François d'Assise* (n. 3), 212.

¹³ GIACOMO TODESCHINI, *Franciscan Wealth. From Voluntary Poverty to Market Society*, Ashland (Ohio) 2009, 58.

¹⁴ ANTONIO RIGON, *Mendicant Orders and the Reality of Economic Life in Italy in the Middle Ages*, in: D. Prudlo (ed.), *The Origin, Development, and Refinement of Medieval Religious Mendicancies*, (Brill's Companions to the Christian Tradition, 24), Leiden/ Boston 2011, 241-275.

¹⁵ GIACOMO TODESCHINI, *Richesse Franciscaine. De la pauvreté volontaire à la société de marché*, trad. N. Gaillius/ R. Nigra, Paris 2008, 120.

¹⁶ DAVID BURR, *Olivi and Franciscan Poverty. The Origins of the Usus Pauper Controversy*, Philadelphia 1989, 14.

¹⁷ As one of many important studies cf. IRIS ORIGO, *The Merchant of Prato*, first edition, London 1957.

niques and forms of commerce were started, education and craftsmanship spread, and European products were exported everywhere¹⁸.

In European agriculture, one grain sown brought only one and a half grains in the harvest. All financial means, therefore, had to be used for agriculture, and coins were not used to store wealth, but rather to facilitate the exchange of objects. But the new commerce made some people rich, who were now able to accumulate money¹⁹. Whilst the trade developed interest in storing and dealing with money, the rural population had no chance to participate in this business. Europe was increasingly divided into these two spheres.

This is also true for the interest in Franciscans²⁰. On the one hand, the prosperous part of the society developed a new fascination with poverty²¹. Their distance from business provided Franciscans with independence with regard to wealth, power, and authorities²², and they were loved for their social charity. At the same time, Franciscans were respected for their erudition and knowledge of the world, including trade and commerce. The presence of Franciscans, therefore, helped medieval cities to develop welfare, and was a boost for the cities and their society. Furthermore, a close contact to the leaders in church and civil life gave them insight into the ways of commerce and politics.

Whilst Dominicans acted very much like Franciscans, the rest of the Church had less interest in commerce. In the tradition of Roman law, Canon law held up the idea of the one and eternal just price for things²³. The Church and its Canon law protected this idea with the possibility to sue against this *laesio enormis*²⁴. Furthermore, Canon

¹⁸ JEAN FAVIER, *De l'Or et des épices: naissance de l'homme d'affaires au Moyen Âge*, (Pluriel Histoire), Paris 1987, 70, 291.

¹⁹ ODD LANGHOLM, *Economics in the Medieval Schools, Wealth, Exchange, Value, Money and Usury according to the Paris Theological Tradition 1200-1350*, (Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters, 29), Leiden/ New York/ Köln 1992, 5-8; LE GOFF, *La bourse et la vie. Économie et religion au Moyen Âge* (= *Textes du XXe siècle*, 12), Paris 1986; for the evolution of commercial law cf. MATHIAS SCHMOECKEL, *From subsistence to profit as economic orientation: Major shifts in economic order*, *Sartoniana* 33 (2020), 73-112.

²⁰ TODESCHINI, *Richesse Franciscaine* (n. 15), 35.

²¹ Cf. the articles in H.-D. Heimann/ A. Hilsebein/ B. Schmies/ Ch. Stiegemann (eds.), *Gelobte Armut. Armutskonzepte der franziskanischen Ordensfamilie vom Mittelalter bis in die Gegenwart*, Paderborn/ München/ Wien/ Zürich 2012.

²² BURR, *Olivi and Franciscan Poverty: The Origins of the Usus Pauper Controversy*, *Philadelphia* 1989, 5; TODESCHINI, *Richesse Franciscaine* (n. 15), 97.

²³ ELISABETH KOCH, *Art. Gerechter Preis*, HRG, 2nd ed., vol. 2, Berlin 2017, 73-74.

²⁴ MATHIAS SCHMOECKEL, *Kanonisches Recht*, Munich 2020, 233.

law was opposed to augmented interest rates, which they understood as the crime of usury²⁵. In effect, there were tendencies in the Church in the 12th and 13th centuries to ban money transactions²⁶. Only thanks to Thomas Aquinas were cases identified in which interest rates were legitimised, such as lost profits (*lucrum cessans*), damage incurred (*damnum emergens*), or contractual damages²⁷.

Francis appreciated the phenomena of nature and the world²⁸ and developed a profound sense, or even special religiosity, for their own worth, especially visible in his famous Canticle. Sins were regarded as the result of the will²⁹, not of the world. Instead, the Friars cared for the problems of the world and felt the responsibilities of the Church and the members of their community.

The Friars developed an understanding of the necessities of secular and commercial life. As seen, their presence in the towns was a factor for social stability and economic growth³⁰. They helped their compatriots to recognise their responsibility towards their society. For this reason, Franciscan friars did not oppose the idea of commerce and profit. Friars of the 13th to the 15th century, such as Bernardino of Siena OFM (1380–1444), have been described, not only as economic experts, but also as full of comprehension of economic needs³¹. They have been recognised for their responsibility in establishing the first banks and insurance companies³².

²⁵ JOHN T. NOONAN, *The Scholastic Analysis of Usury*, Harvard 1957; GIOVANNI CECCARELLI, *L'usura nella trattatistica teologica sulle restituzioni dei "male ablati" (XIII-XIV secolo)*, in: D. Quaglioni / G. Todeschini / G.M. Varanini (eds.), *Credito e usura fra teologie, diritto e amministrazione. Linguaggi a confronto (sec. XII-XVI)*, (Collection de l'École Française de Rome, 346), Rom 2005, 3-23; SCHMOECKEL, *Kanonisches Recht* (n. 24), 236.

²⁶ FAVIER, *De l'or et des épices: naissance de l'homme d'affaires au Moyen Âge*, (Pluriel Histoire), Paris 1987, 240.

²⁷ REINER FRANKE, *Die Entwicklung des (Darlehens-)Zinses in Frankreich, Eine rechts- und wirtschaftsgeschichtliche Untersuchung von der kanonischen Usura-Lehre des 13. Jahrhunderts bis zur Französischen Revolution*, (Schriften zur wirtschaftswissenschaftlichen Analyse des Rechts, 25), Berlin 1996, 78.

²⁸ MATUS, *Franciscans and the Elixir of Life* (n. 8), 31.

²⁹ MATUS, *Franciscans and the Elixir of Life* (n. 8), 16.

³⁰ LE GOFF, *Ordres mendiants et urbanisation dans la France médiévale. Etat de l'enquête*, *Annales d'histoire économique et sociale*, 25.4 (1970), 924-946.

³¹ TODESCHINI, *Franciscan Wealth* (n. 13), 158f on the market.

³² CAROL BRESNAHAN MENNING, *The Monte's 'Monte': The Early Supporters of Florence's Monte di Pietà*, *Sixteenth Century Journal* XXIII n.4 (1992), 661-676, 663 for the cooperation of the Medici and Franciscans for the establishment of the first "monte".

Questions and limitations

Until now, care for the poor and needy has mostly been seen as the characterising aspect of St Francis' teaching³³. However, it constitutes rather only one side of the coin, whilst the other side was formed by him being the son of a merchant with a clear understanding of the necessities of the new long-distance trade in Europe³⁴. In the past decades, in particular Giacomo Todeschini (born 1950), Professor at Trieste University, already showed Francis' influence on the justification of profit and on the emergence of a new trade order³⁵. With special interest in legal history, I will argue here that Francis developed a new appreciation of economic order that helped his followers to take an active part in the development of a new mercantile system and an economic law, which could acknowledge the use of money, the justice of profit and the unequal distribution of wealth.

We will first have to look at Francis' writings and study his views on law (ch.II). This raises the problem of distinguishing the leading textual authorities in this tradition. It provides for an insight into a new legal tradition, which has seldom been investigated.

Afterwards, we will have to look into the writings of the first Franciscans and their opinions on economic law, especially the legitimacy of profit. We already learnt about the different positions in the Franciscan tradition. Instead of pretending to give an overview of this jungle of treatises, I will concentrate on one author alone. In the last decades, the life and the writings of Petrus Jo(h)annis Olivi OFM (1246/7–1296/8) have been researched. Many, though not all, texts have been re-edited according to modern academic standards. So this scholar was chosen as an example of early Franciscan thought (ch.III). We have to repeat though, that his views, although dependent on Francis, represent only one opinion in a violent debate and not the

³³ ANDREA BARTOCCI, *La povertà francescana tra ius decretalium e scientia iuris nel Trecento*, in: Anton Schütz / Massimiliano Traversino (eds.), *The Theology of «Potentia Dei» and the History of European Normativity. Alle origini dell'idea di normativismo. Il problema della «Potentia Dei» tra teologia e diritto pubblico europeo*, (Divus Thomas, 116/3), Bologna 2013, 79–102 with references to this literature; M.D. LAMBERT, *Franciscan Poverty. The Doctrine of the Absolute Poverty of Christ and the Apostles in the Franciscan Order 1210–1223*, London 1961.

³⁴ CYPRIAN J. LYNCH OFM, *A Poor Man's Legacy. An Anthology of Franciscan Poverty*, St. Bonaventure NY 1988.

³⁵ Starting with GIACOMO TODESCHINI, *Ricchezza Francescana. Dalla povertà volontaria alla società di mercato*, Bologna 2004; which has been translated into many European languages. I use here mostly the French translation: TODESCHINI, *Richesse franciscaine* (n. 15).

Franciscan tradition as a whole. We cannot even define in which ways his statements are typical or exceptional for the Franciscan tradition of the 13th century.

In order to further link this subject of a canon lawyer with the project on Magnus VI Lagabøtir (1238–1280), King of Norway, a last part will look into the relation of the early Franciscans with monarchs and their ideas on royalty (ch.IV). At the same time, the construction of a Franciscan church at Bergen indicates a link between the new town and its international commerce with the first establishment of the Franciscans in Norway.

The complexity of theological, philosophical, economic, and legal aspects of this debate is overwhelming: there are simply too many perspectives for interpretation of the sources. Each subject would justify much longer and concentrated interpretations from the perspectives of theology, history, philosophy, economics, and law. In no way will this paper be able to explain these intricate questions: most of these topics would need much more research on the sources. Yet this abyss of economic, theological, philosophical, and legal reasoning may be an important source for the European economic order and needs to be taken into account from the perspective of legal history without neglecting the other implications.

Francis of Assisi: poverty and profit

FRANCIS AND HIS VIEW ON TRADE AND COMMERCE

Problems determining Francis' position

It is difficult to determine Francis' position, as not all of his writings survived, he wrote different versions of his monastic order, and because by 1228 his positions might have changed. His first sketch of monastic life might have been a "*formula vitae*", as his testament suggests, but this has never had any authority³⁶. The existing versions of a monastic rule differ as to their contents, perhaps due to changing interests: whilst the group around Francis first was happy to earn the foundation of their living, it became easier in well-established monasteries to abide by the principle of poverty completely. Very soon, the different rules caused debates among the Franciscan movements, so that their authority had to be qualified.

The second "Rule" written by Francis was not a true list of norms for the monastic order; furthermore, it did not receive any papal legitimization in order to bind the Franciscans.

³⁶ LE GOFF, Saint François d'Assise (n. 3), 60.

In 1223, therefore, Francis was asked to write a new version of his rule. Ugolino of Segni, later Gregory IX, joined him in this. After an approbation by the General Chapter of the Franciscans, Pope Honorius III accepted this version as the definitive rule for all Franciscan orders with his papal bull "*Solet annuere*". For this reason, this rule is called the "*Regula approbata*".

In 1230, Pope Gregory IX issued his bull "*Quo elongati*", in which he declared that Francis' own testament was not an authoritative text for Franciscan doctrine and could not create additional obligations³⁷. He accepted that things in use by the Franciscans were not their property, but just a "simple use". In the following year, he declared the Franciscans to be administered directly by the Holy See in his bull "*Nimis iniqua*". In 1245, Innocent IV extended the papal assistance in his bull "*Ordinem vestram*"; he accepted all the lands and movables of the Franciscan monasteries to be property of the Church, administered by the Pope.

Despite their differences, all Papal Bulls generally accepted the authority of St Francis' writings. So they all accepted the legal character of these texts³⁸, but this was contrary to Francis' intention and clear will, when he forbade any glosses on his own writings. Yet this made things only more difficult. When the bulls eventually became part of the official canon law (VI 5.12.3), canonists like Joannes Andreas respected Francis' interdiction of interpretation and entered this text into the new collection of Canon law without any gloss in his "*Glossa ordinaria*".

New commentaries started to join the writings of Francis himself. The "*Expositio*" on the Franciscan rule by the "four masters": Alexander de Hales, Jean de la Rochelle, Odo Rigaud, and Robert de La Bassée, became famous. Different schools of Franciscans emerged, especially on the questions of poverty and profit³⁹. Many of these texts have not been edited, or at least not in a proper way and are still difficult to find. This makes it difficult to evaluate the Franciscan discussion of the time.

The legend

The legend of Francis' conversion reveals his relationship with money. The story has been told differently, however. Its interpretation, furthermore, can lead in different

³⁷ HERBERT GRUNDMANN, Die Bulle „Quo elongati“ Papst Gregors IX., Florence 1961; JÜRGEN MIETHKE, Der „theoretische Armutsstreit“ im 14. Jahrhundert, in: H.-D. Heimann/ A. Hilsebein/ B. Schmies/ Ch. Stiegemann (eds.), Gelobte Armut. Armutskonzepte der franziskanischen Ordensfamilie vom Mittelalter bis in die Gegenwart, Paderborn/ München/ Wien/ Zürich 2012, 243-283, 250.

³⁸ TODESCHINI, Richesse Franciscaine (n. 15), 95, 110; for the confusion cf. MIETHKE, Der „theoretische Armutsstreit“ (n. 37), 245.

³⁹ TODESCHINI, Richesse Franciscaine (n. 15), 110.

ways. There is no certainty to be obtained in this field. Yet, the story can be used as a first attempt to understand Francis.

Whilst he became famous for excluding any personal property for the Franciscan monks and nuns, following the ideal of poverty, the episode in which he insisted on employing the sales proceeds for the renovation of the chapel shows that Francis knew well how to use money. Until today we can visit this little church and the traces of this historical moment. In his youth and through his family, Francis had learnt the use and importance of money. He did not despise or ban it, but invested it for his special purposes. Even though the Franciscans rejected personal property, they knew perfectly well that their new monasteries had to be built, that their churches needed stones and the like, and that books and musical instruments were inevitably required for education. Charity could not provide them with all the necessities, so ultimately somebody had to pay for the Franciscans.

Monastic rules

Francis explained his opinion on wages and salaries several times. His positions varied according to the different stages of the evolution of his new order. At first, the monks worked for their first lodgings and were willing to pay for the site and the material. Later, well established in their monasteries situated in the city centres, they emphasised the ideal of poverty⁴⁰.

In the rule of 1221⁴¹, Francis tried to teach his followers a sense of duty and workmanship: they do not have to focus on their job and its surroundings, but have to serve all people wherever they work⁴². Furthermore, Francis allowed compensation for their work, as long as it was not money⁴³. As a result, he did not despise the idea of

⁴⁰ KAJETAN ESSER, *Textkritische Untersuchungen zur Regula non bullata der Minderbrüder*, (*Spicilegium Bonaventurianum*, 9), Grottaferrata (Romae) 1974, 77.

⁴¹ ESSER, *Textkritische Untersuchungen zur Regula non bullata* (n. 40), 29.

⁴² FRANCISCUS OF ASSISI, *Regula non bullata dicitur prima*, ed. H. Böhmer, *Analekten zur Geschichte des Franciscus von Assisi. S. Francisci opuscula, regula paenitentium, antiquissima de regula Minorum, de stigmatibus s. patris, de Sancto eiusque societate testimonia* mit einer Einleitung und Regesten zur Geschichte des Franciscus und der Franciscaner, Tübingen und Leipzig 1904, c.7, 7: *De modo serviendi et laborandi. — Omnes fratres, in quibuscumque locis steterint apud alios ad serviendum vel laborandum, non sint camerarii nec cellarii nec presint in domibus, in quibus serviunt, nec recipiant lo aliquod officium, quod scandalum generet vel anime sue faciat detrimentum* (Mc 8, 36). *Sed sint minores et subditi omnibus, qui in eadem domo sunt.* (*On the way to serve and to work. All brothers, wherever they stay, for serving and working for others, should not work in their chambers or cellars nor lead the household, in which they serve, nor do they receive any office, which can cause scandals or can be detrimental for their soul. But they are minors and inferiors to all, who are in that house.*)

wages. Instead, he demonstrated a rather realistic sense of service and salary. Principally, he liberated his Franciscans from the rules of business and the logic of the market.

Whilst the Friars personally and institutionally were not allowed to accept any money, this did not mean that services or goods could not be compensated. Because Francis wrote that Franciscans should have no greater utility for money than in stones⁴⁴, money could not simply be compensated by goods such as clothes or services. The followers of St Francis were not allowed to have personal property: this principle was even maintained for monasteries and orders. Franciscans with money or coins had to be considered as false Franciscans. They could not receive it in any way, as payments or as charity. They could, of course, collect offerings for lepers and their manifest needs. Yet they should beware of money⁴⁵. Once again, they were admonished to stay away from any wages or work or helping or to lose their mind and heart⁴⁶.

⁴³ FRANCISCUS OF ASSISI, *Regula non bullata* (n. 42), 7: "Et pro labore possint accipere omnia necessaria preter pecuniam." (*And for work they may accept everything necessary with the exception of money.*)

⁴⁴ *Regula non bullata*, c.8, 8: "Unde nullus fratrum, ubicumque sit et quocumque vadit, aliquo modo tollat nec recipiat nec recipi faciat pecuniam aut denarios, nec occasione vestimentorum nec librorum nec pro pretio alicuius laboris, immo nulla occasione, quia non debemus maiorem habere utilitatem et reputare in pecunia et denariis quam in lapidibus." (*So that none of the brothers, wherever he is and walks, in no way takes or receives or makes himself receive money or coins[...] because we owe not to have a greater utility or estimation in money and coins than in stones.*)

⁴⁵ *Regula non bullata*, c.8, 9: "Et si forte, quod absit, contingeret, aliquem fratrem pecuniam vel denarios colligere vel habere, omnes fratres teneamus eum pro falso fratre et pro apostata et fure et latrone et loculos habente, nisi vere penituerit. Et nullo modo fratres recipiant nec recipi faciant nec querant nec queri faciant pecuniam vel pecunie elemosinam nec denarios pro aliquibus domibus vel locis nec cum persona pro talibus locis pecunias vel denarios querente vadant. Alia autem servitia, que non sunt contraria vite nostre, possunt fratres facere cum benedictione Dei. Fratres tamen in manifesta necessitate leprosororum possunt pro eis querere elemosinam. Caveant tamen multum a pecunia." (*And particularly, if it happens, what should not be the case, that some brother takes or has money or coins, all brothers should take him as a false brother, a renegade, a thief, having pockets, unless he truly repents. In no way may brothers accept or be given or strive for money or charitable money, or coins for other houses or places nor go with somebody to these houses demanding money or coins. But other services, which do not conflict with our life, the brothers can give with the benediction of God. In the manifest necessities of lepers the brothers can go and claim charities for them. They have to take stay away from money.*)

⁴⁶ c.22, 21: "Unde, omnes fratres, custodiamus nos multum, ne sub specie alicuius mercedis vel operis vel adiutorii perdamus aut tollamus mentem nostram et cor a Domino." (*So, all brothers, let us be vigilant that we do not lose or remove our spirit and heart from God for any profit of a labour or some help.*)

The second draft of the Franciscan rule, which the pope finally approved, is the “*Regula bullata*” from 1223. It explains the idea with a different twist⁴⁷:

De mercede vero laboris pro se et suis fratribus corporis necessaria recipiant praeter denarios vel pecuniam, et hoc humiliter, sicut decet servos Dei et paupertatis sanctissimae sectatores.”

For the salary, however, of bodily labour for himself or his brothers they may receive something instead of money or coins, and this with humility, just as behave the servants of God and the followers of most holy poverty.

So, for their own bodily labour, Franciscans were entitled to receive some compensation with the exception of money and coins. In another text, Francis permitted a reward even more clearly⁴⁸:

“Et pro labore possint recipere omnia necessaria praeter pecuniam.”

And for their labour they can receive everything necessary with the exception of money.

As a result, we can see that in some cases Franciscans could accept wages, provided it was not given in the form of money. Furthermore, they should not expect salaries for their efforts as an obligation of the others; the offerings should be given freely.

His testament

Francis not only underlined the importance of testaments in general, but also wrote a last will himself⁴⁹, which he dictated to his brethren in the last weeks of his life⁵⁰. This text gives yet another perspective on our topic. In the text, Francis recorded the old times when he and his followers lived from their wages or had to make do with alms. He even indicated the existence of a first monastic rule focusing on poverty: nothing should be accepted on the way⁵¹. Living among the citizens, all Franciscans

⁴⁷ *Regula bullata*, c.5, 32.

⁴⁸ *Regula bullata*, c.VII, 7.

⁴⁹ ESSER, *Das Testament des Heiligen Franziskus von Assisi* (Vorreformationsgeschichtliche Forschungen, 15), Münster, 1949.

⁵⁰ KENNETH B. WOLF, *The Poverty of Riches. St. Francis of Assisi Reconsidered*, (Oxford Studies in Historical Theology), Oxford 2003, 91.

⁵¹ BALTHASAR, *Geschichte des Armutsstreites* (n. 10), 8.

should work, even with their hands, in order to earn their living. This should give them the right to demand a remuneration for their efforts. In case this was denied, they should not use legal means, but return to the Church and seek charity from door to door⁵². But this easy acceptance of salaries might have been the reason to deny any validity of Francis' testament for the Franciscan orders.

This is another indication of his appreciation of the modern market. The early 13th century was the time in which the idea of testamentary freedom (*libertas testandi*) developed⁵³. The Church used antique Roman law and moulded it according to the new ideas of the time⁵⁴. The Church was not only interested in legitimising donations for the church in the transfer from one generation to the next or in practical levies for ecclesiastical benefit⁵⁵. It was rather the reaction to the emergence of the European market and the long-distance trade run by new skilled and adventurous merchant houses. Business relations had to build up internationally and were passed to the next generation, whilst new sources of profit, new forms of contracts, and more advantageous contracts were explored. For this reason, the successor in the trade had to be quite educated, eager for new options and ready to take risks.

In agriculture, however, where the economic risk was lower and traditions prevailed, it was more important to pass the land, following easy and certain rules, without dividing the land. In contrast, merchant families have a vital interest in flexibility in order to choose the most suitable successor.

Francis underlined the duty of everybody at the end of life to reflect on what should become of his possessions, whether there were still debts to be paid, and whether the person was even with his family, partners, and vicinity. Had the person fulfilled his duties according to his offices, contracts, and positions to others? The

⁵² FRANCISCUS OF ASSISI, Testamentum, c.5, 37: Et ego manibus meis laborabam, et volo laborare. Et quando non daretur nobis pretium laboris, recurramus ad mensam Domini, petendo elemosinam ostiatim. (*With my hand I may work, and I want to work. And when I am not given the salary for my work, we return to the table of the Lord, asking to be given charities.*)

⁵³ See ORAZIO CONDORELLI, The Ius Decretalium and the Development of the Law of Succession in Medieval Europe – Some Examples from Denmark and Sweden (XII-XIII C.), in: M. di Renzo Villata (Hg.), Succession Law, Practice and Society in Europe across the Centuries (Studies in the History of Law and Justice, 14), Cham 2018, 105, 126.

⁵⁴ See CONDORELLI, Il testamento confermato dal giuramento tra diritto civile e diritto canonico (secoli XIII-XVIII), in: ders./F. Roumy/M. Schmoeckel (Hg.), Der Einfluß der Kanonistik auf die europäische Rechtskultur, Bd. I, 2009, 311, 327 on Diego di Covarrubias.

⁵⁵ DAVID VON MAYENBURG, „Laudabilis usus“ oder „detestabilis consuetudo“? Mortuaria und andere Abgaben von Todeswegen aus der Perspektive des Kirchenrechts, in: O. Condorelli/F. Roumy/M. Schmoeckel (eds.), Der Einfluss des kanonischen Rechts auf die europäische Rechtskultur, Bd. I, 2009, 337–387.

end of life was the last chance to mend injustice and correct errors committed in one's lifetime⁵⁶. This displays a theological reason for the estimation of last wills. Furthermore, this new liberty was not altogether free, but bound by fulfilment of moral duties. This testamentary liberty was seen as a means to fulfil moral and legal obligations.

His own testament, however, was declared as not legally binding by Gregory IX in his Bull "*Quo elongati*" in 1230⁵⁷. This helped to emphasise the Franciscan principle of poverty in later rules⁵⁸.

SUMMARY: FRANCIS AND ECONOMIC PROFITS

Francis' view on wages and salaries for Friars might have changed in his lifetime. His different statements, however, are quite consistent. On the one hand, Franciscan poverty was a means to contrast the evangelic life of the Cathars and to remind his followers of the ideal of the original church⁵⁹. This poverty should liberate Friars from the rule of law and economy, and emphasise that Franciscans serve God and the poor.

This did not mean, on the other hand, that he rejected the idea of property altogether, at least not for the secular world. Even Franciscans could accept charitable donations for their lives, their monasteries, and the poor⁶⁰. Furthermore, Francis appreciated musical instruments and books, as well as his companions, who knew they had money for themselves and their schooling programs. When from the 1220s onwards Franciscans experienced immense success as teachers⁶¹, they were allowed to use and to offer their services and to receive their compensation. Salaries for their

⁵⁶ FRANCISCUS OF ASSISI, *Regula paenitentium*, in: H. Böhmer (Hg.), *Analekten zur Geschichte des Franciscus von Assisi: S. Francisci opuscula, regula paenitentium, antiquissima de regula Minorum, de stigmatibus s. patris, de Sancto eiusque societate testimonia* mit einer Einleitung und Regesten zur Geschichte des Franciscus und der Franciscaner, 1904, 79 cap. X: *De testamentis faciendis*.

⁵⁷ GRUNDMANN, *Die Bulle "Quo elongati" Papst Gregors IX*, in: *Archivum Franciscanum Historicum*, Florenz 1961, 1-25.

⁵⁸ NESLIHAN ŞENOCAK, *The Poor and The Perfect. The Rise of Learning of Learning in the Franciscan Order, 1209–1310*, Ithaka/ London 2012, 133 referring to the Rule produced by Parisian masters in 1241–1242.

⁵⁹ ESSER, *Anfänge und ursprüngliche Zielsetzungen des Ordens der Minderbrüder*, (*Studia et Documenta Franciscana*, IV), Leiden 1966, 246 with reference to Burkhard of Ursberg.

⁶⁰ ESSER, *Anfänge und ursprüngliche Zielsetzungen* (n. 59), 249, 257.

⁶¹ LESTER K. LITTLE, *Religious Poverty and the Profit Economy in Medieval Europe*, Ithaca, New York 1978, 19, 163.

secular assistance and craftsmanship could be accepted, as long as it was not money and did not contradict the ideal of poverty. As a result, they could work in order to earn their livings,⁶² as long as it was not paid in money.

Thus, Francis wanted to emphasise that the Franciscans were not subject to the laws and logics of the market. Their renunciation of property and the absence of binding contracts helped them to underline their freedom in the secular society and their duty to serve God alone. Even using charitable gifts alone for their maintenance of life helped them not to enter the *do ut des* – the reciprocity of secular life. Salaries and profit might be acceptable in the world, but not for Franciscans⁶³.

The early Friars and the modern economy

A SENSE OF VALUE

The controversy

Early Franciscans still had to find a way to reconcile the necessities of their life with the ideal of evangelical poverty⁶⁴. How could Franciscans accept personal poverty, whilst the Franciscan order received endless donations in order to found new monasteries? This caused the discussion on the “*usus pauper*”; the use of things by poor people⁶⁵. This debate had a sincere impact on European politics, the evolution of law, and has often been investigated.

Furthermore, the followers of St Francis showed an increasing interest in the economy. The Italian historian Cesare Cenci found a Franciscan thirteenth-century document from Toledo with sixty-six cases, which tried to distinguish legitimate and

⁶² ESSER, Anfänge und ursprüngliche Zielsetzungen (n. 59), 260-262.

⁶³ ANNETTE KEHNEL, Not macht erfinderisch. Denkanstöße zur franziskanischen Armut als Unternehmens- und Wirtschaftsprinzip inspiriert von Georg Schwaiger, Alfred Kieser und Gioacomo Todeschini, in: H.-D. Heimann et al. (eds.), *Gelobte Armut. Armutskonzepte der franziskanischen Ordensfamilie vom Mittelalter bis in die Gegenwart*, Paderborn/ München/ Wien/ Zürich 2012, 233-240, 234.

⁶⁴ VIRPI MÄKINEN, Property Rights in the Late Medieval Discussion on Franciscan Poverty, (*Recherches de théologie et philosophie médiévales*, 3), Leuven 2001, 18; JÜRGEN MIETHKE, Der „theoretische Armutsstreit“ im 14. Jahrhundert. Papst und Franziskanerorden im Konflikt um die Armut, in: H.-D. Heimann u.a. (eds.), *Gelobte Armut. Armutskonzepte der franziskanischen Ordensfamilie vom Mittelalter bis in die Gegenwart*, Paderborn/ München/ Wien/ Zürich 2012, 243-283.

⁶⁵ BALTHASAR, *Geschichte des Armutsstreits* (n. 10), 6 for the first rules, passim for the discussion on how strict this had to be observed; BURR, *Olivi and Franciscan Poverty. The origin of the Usus Pauper Controversy*, Philadelphia 1989, passim.

forbidden practices (*crimen proprietariorum*)⁶⁶. It shows the early Franciscans buying and selling goods (number 1), depositing money (number 2), negotiating with scribes on prices (number 21), intimidating people when asking for alms (number 23), taking purses along on pilgrimages (number 29), trading the products of wood or land belonging to the convent (number 37), claiming to take part in fishing in rivers and lakes (number 45), or expecting money for the treatment of illnesses, especially when they had already received alms (number 51).

An early Franciscan, (St) Bonaventura (1221–1274) of Bagnoregio, Cardinal of Albano, generally considered as the second founder of the Franciscan movement, complained of similar practices⁶⁷. He tried to explain the use of things by the poor by comparing it with families: children could use things of their parents, who clearly remained the owners⁶⁸. Doctrinal conceptions were difficult to develop because they seemed to conflict with the interdiction of interpretation.

According to a Franciscan monastic order from Southern France of 1257, Franciscans could not accept money or any deposit contracts⁶⁹. It was discussed, however, whether they could similarly accept gold or silver with which they could make money to buy necessities⁷⁰. This stayed close to Francis' own writings.

But it hardly solved any imminent problems of their lives, e.g. the acquisition of books. Even the first Friars were well educated and convinced of the advantages or necessity of education⁷¹. The Franciscan movement attracted intellectuals for building up and spreading knowledge⁷². The third follower of Francis, Pietro Cattani, was a lawyer educated in Bologna⁷³. An important topic, therefore, was the participation of Franciscans in learning and schooling. Already in the 1230s the Franciscans were criticized for buying books and building up rich libraries⁷⁴. When the Franciscan

⁶⁶ CESARE CENCI, *Vestigia constitutionum praenarbonensium*, AFH 97 (2004), 61–98.

⁶⁷ ŞENOCAK, *The Poor and The Perfect* (n. 58), 192.

⁶⁸ TODESCHINI, *Richesse Franciscaine* (n.2), 114.

⁶⁹ CENCI, *Vestigia constitutionum praenarbonensium* (n. 66), 83 n.57, 84f c.62-65.

⁷⁰ ŞENOCAK, *The Poor and The Perfect* (n. 58), 134.

⁷¹ ŞENOCAK, *The Poor and The Perfect* (58), 24.

⁷² TODESCHINI, *Richesse Franciscaine* (n.2), 99.

⁷³ LE GOFF, *Saint François d'Assise* (n. 3), 58.

⁷⁴ NICOLE BÉRIOU, *Le vocabulaire de la vie économique dans les textes pastoraux des frères mendiants au XIIIe siècle*, in: *L'economia dei conventi dei fratri minori e predicatori alla meta del Trecento*, (Atti dei convegni della Societa internazionale di Studi franciscani e del centro), Spoleto 2004, 185.

monasteries expanded in Europe, they soon established schools and universities, which became famous⁷⁵.

So, on the one hand, the necessity of books like the Psalter or scientific texts was obvious; many Franciscans had them somewhere to hand. Seeking access to such commodities without violating the idea of Franciscan poverty⁷⁶, they argued on the basis of theology, which was seen as necessary, and science (*scientia*) as a gift of God to protect and defend the Catholic faith⁷⁷. Franciscans developed the rule that from all books they copied for others, one copy should also remain in their own province. Clearly this was meant to build up a library of their own. On the other hand, no Franciscan nor the order itself could possess books or libraries without violating the principle of poverty, as long as this was understood as the absence of things. So even when they received the books as a donation, it could be suspected as a sort of profit for previous work and a violation of the principle of poverty⁷⁸. The followers of Francis could not solve this apparent contradiction.

Political answers

Solutions were discussed searching for special permissions for Franciscans with teaching positions in the order, but this would concentrate the accusations on these brethren,⁷⁹ and not exclude the disobedience to poverty. It was also suggested that the books should belong to the province, not the brethren or their monasteries⁸⁰. But this idea only transferred the problem to the higher authority of the Franciscan order, which should equally respect the principle of poverty. The Pope was initially prepared to step in to some extent and take over a nominal position of ownership in the name of the Church, so that the Franciscans could use the books. This was the decision of Innocent IV in 1245⁸¹.

But with the tremendous success of the followers of Francis, monasteries and possessions multiplied all over Europe, until Pope Boniface VIII (ca. 1235–1303) annulled all privileges of the Franciscans. In 1279 Nicholas III published his bull “*Exiit*

⁷⁵ TODESCHINI, Franciscan Wealth (n. 13), 26–30.

⁷⁶ ŞENOCAK, The Poor and The Perfect (58), 185.

⁷⁷ BERND ROEST, Franciscan Learning, Preaching, and Mission c.1220–1650, Leiden/ Boston 2015, 22.

⁷⁸ This continuity is also emphasized by ROSALIND B. BROOKE, The Image of St Francis: Responses to Sainthood in the Thirteenth Century (Cambridge 2006), 79.

⁷⁹ ŞENOCAK, The Poor and The Perfect (58), 37.

⁸⁰ CENCI, Vestigia constitutionum praenarbonensium (n. 66), c.76.

⁸¹ MIETHKE, Der „theoretische Arumutsstreit“ (n. 37), 251.

qui seminat" on Franciscan poverty, in which he tried to influence the interpretation of Francis' doctrine, perhaps drawing on texts of Petrus Joannis Olivi⁸². On December 8th 1322, Pope John XXII decided in his bull "*Ad conditorem canonum*" that the Franciscans had to take over all their own possession⁸³. Now the distinction between those Franciscans who wanted to obey and the more radical wing, the "Spiritual" Franciscans or "Fratricelli", became a central political problem in the European society of the 14th century and separated not only the Franciscans, but increasingly also the European order.

The Franciscans shared the economic fate of their citizens, sometimes witnessing immoderate riches (*avaritia*) of successful merchantmen, or understanding the motivation of trade in the desire of enrichment (*cupiditas lucri*), as well as living with those poor who did not profit from the new trade. As they wanted to share their life with all parts of their society, Franciscans developed an understanding not only for the virtues of civic life, but also for the necessity of rules of society regulating economic life and the common good⁸⁴. Just as the exchange of goods was a necessity for the preservation of human life in society, investment can be profitable, especially for future eternal life⁸⁵. But they were not yet capable of solving their own problem of how to combine the principle of poverty with the necessity of goods for their personal life.

OLIVI AND THE INVENTION OF THE MODERN MARKET

Debate on poverty and Petrus Joannis Olivi

With the intensification of the debate in the 14th century, the "spiritual" Franciscans became more or less equated with heretics⁸⁶. They were accused and condemned as

⁸² JOSEPH CANNING, The Paradox of Franciscan Use of Canon Law in the Fourteenth-Century Poverty Disputes, in: M. Robson/ P. Zutshi (eds), *The Franciscan Order in the Medieval English Province and Beyond*, Amsterdam 2018, 255-270, 258.

⁸³ CANNING, The Paradox of Franciscan Use of Canon Law in the Fourteenth-Century Poverty Disputes, in: M. Robson/ P. Zutshi (eds), *The Franciscan Order in the Medieval English Province and Beyond*, 255-270, 259.

⁸⁴ NICOLE BÉRIOU, Le vocabulaire de la vie économique dans les testes pastoraux des Frères mendicants au XIIe siècle, in: *L'economia dei conventi dei frati minori e predicatori fino alla metà del Trecento*, (Atti del XXXI convegno internazionale, Assisi 9-11 ottobre 2003/ Società Internazionale di Studi Francescani, centro Interuniversitario di Studi Francescani), 2004, 757-780, 162.

⁸⁵ BÉRIOU, Le vocabulaire de la vie économique (n. 84), 780, 164.

⁸⁶ BURR, *Olivi and Franciscan Poverty. The Origin of the Usus Pauper Controversy*, Philadelphia 1989, IX.

criminals. Whilst the majority of the Franciscans preferred tranquillity, these “conventuals” separated mostly into the “*Ordo fratrum minorum conventualium*”. The “spiritual” hardliners, however, concentrated on the early monastic rule and Francis’ last will⁸⁷ as central authorities. These Franciscans were sometimes called “observants”, but they did not establish an order of their own, but can be found in many groups, mainly in countries of Southern Europe. Especially the “spirituals” from Southern France became important theorists in the Franciscan Movement, among them also Petrus Joannis Olivi⁸⁸.

The Franciscan debate was famous not only for the new ideal of poverty in the time of the first great economic success of Europe, but was also the most famous case in which the Franciscans developed their new estimation of liberty. Based on a new appraisal of the human body and soul, they emphasised the different possibilities in the course of life. For this reason, possession (*dominium*) was not just objective law, but also a subjective right to choose how to use it. The notions of intellect and inner will were re-evaluated as necessary articulations of how mankind conducts their life according to Christian principles. In this sense, the debate on Franciscan poverty propagated the philosophical conception of subjective right⁸⁹.

In recent decades, the most notable figure in this debate has become Petrus Joannis Olivi. He was born in 1248 at Sérignan in the Languedoc and raised in Narbonne. In his lifetime, this region participated in the economic success, especially by trade with Italy; Olivi witnessed the emergence of new cities and tremendous wealth⁹⁰. At the age of twelve he entered the Franciscan order. In 1266/7 to 1270/2 he studied theology in Paris, especially under Bonaventura. He soon became known for his radical “spiritual” views on poverty, attacking Thomas Aquinas, and some of his views were condemned⁹¹. He later lectured in Florence and Montpellier.

In the years between 1275 and 1279, he wrote on the *usus pauper* and published a shorter text explaining that the Minorite Rule excludes the legitimacy of all

⁸⁷ ERWIN ISERLOH, Die Spiritualenbewegung und der Armutsstreit, in: H. Jedin (ed.), Handbuch der Kirchengeschichte, Band 3.2: Die mittelalterliche Kirche, Freiburg 1986, 453-460.

⁸⁸ BURR, Olivi and Franciscan Poverty. The origin of the *usus pauper* controversy, Philadelphia 1989, 124.

⁸⁹ BRIAN TIERNEY, The Idea of Natural Rights. Studies on Natural Rights, Natural Law, and Church Law, 1150-1625, Atlanta Ga. 2001.

⁹⁰ TODESCHINI, Franciscan Wealth (n. 13), 108.

⁹¹ BALTHASAR, Geschichte des Armutsstreites (n. 10), 156.

property⁹². Drawing on Bonaventura, he tried to follow neatly the ideal of Francis⁹³. He defended the principle of poverty in conceiving of Francis as the “*alter Christus*”, following the ideal of an evangelical life⁹⁴. Olivi idealised this tradition as only the highest state of poverty could be called *usus pauper*. He combined this idea with a distinction between two different kinds of ownership (*dominium*). He conceived the ideal of absolute poverty as the highest state of *dominium*, because the use of the thing was limited by the *usus pauper*, which displayed the self-mastery of the Franciscans. The other ordinary form of *dominium* was marked by the use and the forms of private or public power over the thing⁹⁵. In this perspective, the restricted use of things, concentrating on the necessities of the poor, could prove one’s self-mastery, freedom of will, and native dignity⁹⁶. In 1279 Nicholas III invited him to take part in the preparation of his bull “*Exiit qui seminat*”.

But Petrus Joannis Olivi’s theory caused severe criticism among his opponents. In 1282 legal procedures were taken to condemn him as a heretic. Although he had to withdraw only some theories in the end, his recognition slowly deteriorated. First, his writings were prohibited by the Franciscan order in 1283, but were rehabilitated in 1285. Later the Council of Vienne (1311/12) tried to judge him as a heretic. After 1317, under John XXII, his writings were partially condemned⁹⁷. In 1318 his grave was

⁹² LANGHOLM, Economics in the Medieval Schools, Wealth, Exchange, Value, Money and Usury according to the Paris Theological Tradition 1200-1350, (Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters, 29), Leiden/ New York/ Köln 1992, 348; BURR, Olivi and Franciscan Poverty. The Origins of the Usus Pauper Controversy, Philadelphia 1989, 38, 43, 73; MARY BETH INGHAM CSJ, Franciscan Identity, Poverty and the Rational Will: From Summa Halensis to John Duns Scotus, in: Lydia Schumacher (ed.), The Legacy of Early Franciscan Thought, Berlin/ Boston 2021, 257-279, 262ff, each with more references.

⁹³ SUSANNE CONRAD, Franziskanische Armut als Heilsgarantie. Das Zusammenspiel von *vita evangelica* und Apokalyptik im Verständnis von Petrus Johannis Olivi, in: G. Melville/ A. Kehnel (eds.), *In proposito paupertatis*. Studien zum Armutsverständnis bei der mittelalterlichen Bettlerorden, (Vita regularis, 13), Münster/ Hamburg/ London 2001, 89-99, 91.

⁹⁴ BURR, Olivi and Franciscan Poverty (n. 88), 45, 59.

⁹⁵ GIUSEPPE FRANCO, Einführung, in: Petrus Iohannis Olivi, Traktat über Verträge, Hamburg 2021, XLVII.

⁹⁶ INGHAM, Franciscan Identity, Poverty and the Rational Will: From Summa Halensis to John Duns Scotus, in: Lydia Schumacher (ed.), The legacy of Early Franciscan Thought, (Veröffentlichungen des Grabmann-Institutes zur Erforschung der mittelalterlichen Theologie und Philosophie. Münchener Universitätschriften Katholisch-Theologische Fakultät, 65), Berlin 2021, 257-279, 264-266.

⁹⁷ PETER NICKL, Einleitung, in Petrus Johannis Olivi, Quaestio an in homine sit liberum arbitrium/ Über die menschliche Freiheit, (Herders Bibliothek der Philosophie des Mittelalters, 8), Freiburg i.B./ Basel/ Wien 2006, 12.

taken away to prevent people from worshipping him⁹⁸. So whilst Petrus Joannis Olivi had been famous during his lifetime, the accusations of heresy damaged his fame and the later recognition of his writings. So there was little interest in publishing his writings when printing was invented. Only in the 20th century have his writings been slowly rediscovered. New editions cover many subjects such as marriage, poverty, economics, and more⁹⁹. Nevertheless, these modern texts are just fragments of his extensive works.

Olivi on free will

Petrus Joannis Olivi is noted today for his tract on human liberty, written around 1277 to 1282 in Florence. In reality, it is only a part of his “*Liber Sententiarum*”¹⁰⁰, a commentary on the “Sentences” of Petrus Lombardus. Just one “*quaestio*” has been published with this new attractive title¹⁰¹. Here, Petrus Joannis Olivi tried to prove the existence of the *liberum arbitrium*, as well as its theoretical possibility, starting with reasoning to prove the power of intellect and inner will¹⁰². Justice, he argues, is

⁹⁸ FRANCO, Einführung (n. 95), XVIII; INGHAM, Franciscan Identity, Poverty and the Rational Will: From Summa Halensis to John Duns Scotus, in: Lydia Schumacher (ed.), The legacy of Early Franciscan Thought, (Veröffentlichungen des Grabmann-Institutes zur Erforschung der mittelalterlichen Theologie und Philosophie. Münchener Universitätschriften Katholisch-Theologische Fakultät, 65), Berlin 2021, 257-279, 262.

⁹⁹ TODESCHINI, Richesse Franciscaine (n.2), 130 gives an overview on his texts; FRANCO, Einleitung (n. 95), XLII.

¹⁰⁰ NICKL, Einleitung (n. 97), 19, it is „questio 57 in secundum librum Sententiarum“.

¹⁰¹ PETRUS JOHANNIS OLIVI, Über die menschliche Freiheit. Lateinisch/deutsch. Übersetzt und eingeleitet von Peter Nickl, Freiburg 2006 (Quaestio 57 zum zweiten Buch der Sentenzen).

¹⁰² PETRUS JOHANNIS OLIVI, Quaestio an in homine sit liberum arbitrium/ Über die menschliche Freiheit, ed. P. Nickl (n. 101), A cap.II.11, 36; cf. INGHAM, Franciscan Identity, Poverty and the Rational Will: From Summa Halensis to John Duns Scotus, in: Lydia Schumacher (ed.), The Legacy of Early Franciscan Thought, Berlin/ Boston 2021, 257-279, 267.

not possible without freedom, as any moral decision has to be taken freely¹⁰³. Without free choice, nothing good, not even friendship, can arise between men or with God. Furthermore, free will is possible because the human mind is not motivated by affections alone. Petrus Joannis Olivi clearly distinguishes affections from possibilities. Decisions can be taken on the ground of a collection of inner, yet reasonable, arguments for action; furthermore, the concentration on main motives relies on the reflection of the inner will, temperance, agitation, and other reasons which can motivate actions¹⁰⁴. Therefore, it is principally human reason which is responsible for decisions and the choice of its motives¹⁰⁵.

OLIVI ON CONTRACTS

Introduction

Petrus Joannis Olivi develops a modern theory of economics in several other texts, which have been recently discovered by Giacomo Todeschini and have been discussed by others ever since. Thus, he recently became recognised as a major author of the new market-based economy. Together with two followers after more than a century, (St) Bernardino of Siena (1380–1444) and (St) Antonino of Florence (1389–1459), Petrus Joannis Olivi has been considered as seminal for a new trade-based economy before the Reformation¹⁰⁶.

Today, Olivi is especially known for his “tract on contracts” written around 1293/5 as the foundation of a new market-oriented economic theory¹⁰⁷. His authorship,

¹⁰³ PETRUS JOHANNIS OLIVI, *Quaestio an in homine sit liberum arbitrium/ Über die menschliche Freiheit*, ed. P. Nickl (n. 101), , B cap.II.5.a, 74/76: „Ordo autem iustitiae non est participabilis ab eo quod nullam habet libertatem, nec refrenare se a praedictis secundum ordinem iustitiae potest fieri sine libertate, quia si non fit gratis et libere, numquam debet dici fieri iuste seu secundum iustitiam.“ Translated by Mary Beth Ingham (n.100): 268 at n.42: Now one who does not have freedom cannot participate in the order of justice, nor can one restrain one- self from the above according to the order of justice without freedom, because if such [restraint] is not done freely, it ought never be called just or according to justice.

¹⁰⁴ PETRUS JOHANNIS OLIVI, *Quaestio an in homine si liberum arbitrium* (Fn. 103), answer – cap. I n.1, 54, compared to II n.1, 68.

¹⁰⁵ PETRUS JOHANNIS OLIVI, *Quaestio an in homine si liberum arbitrium* (Fn. 103), answer – cap. II.19 n.4, 160.

¹⁰⁶ LANGHOLM, *Economics in the Medieval Schools, Wealth, Exchange, Value, Money and Usury according to the Paris Theological Tradition 1200-1350*, (Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters, 29), Leiden/ New York/ Cologne 1992, 345.

¹⁰⁷ TODESCHINI, “*Oeconomia Franciscana*”, II: Pietro di Giovanni Olivi come fonte per la storia dell’etica-economica medievale, *Rivista di storia e letteratura religiosa* 13 (1977), 461-494.

however, was discovered only in 1953¹⁰⁸. In 1296/7, Petrus Joannis Olivi worked again on this text and added some remarks¹⁰⁹. The text was first published by Giacomo Todeschini¹¹⁰, and also slightly later by Sylvain Piron¹¹¹. Giuseppe Franco recently published another edition with a German translation¹¹².

In the new editions, it consists of three or four parts on selling and buying (*de emptionibus et venditionibus*), on usury (*de contractibus usurariis*) and some remaining questions (*dubia circa materiam contractuum*), the last part dealing with restitutions (*de restitutionibus*). Modern editors called it the “tract of contracts”, because it deals with all different kinds of contracts. This is not, however, a clear concept of the time, because “contract” meant mostly mutual obligations, often in relation to trade, but did not yet clearly determine the range of applicable business transactions. Only in the 16th century, starting with François Connan (1508–1551), did the term “contract” slowly become the generic term for all bilateral obligations based on mutual will¹¹³. Until then, based on classical Roman law, the difference in form, legal requisites, and terminology was too important to conceive of as a single, unifying expression.

The text starts with the classical question of whether selling for a price, either over or below its true value, is lawful. With reference to his knowledge of the constant practice in European markets, Olivi introduces two significations of “value” (*valor*): one according to its true nature, the other according to the actual need. As trade aims to provide men with the necessities of life, it can provide men with the product everybody needs, but rarely exactly at the price known to be the one and only true value. The latter perspective is thus more realistic.

¹⁰⁸ TODESCHINI, *Richesse Franciscaine* (n.), 151.

¹⁰⁹ SILVAIN, *Avant-Propos*, in: PETRUS JOHANNIS OLIVI, *Traité des contrats*, éd. Sylvain Piron, (Bibliothèque scholastique), Paris 2012, 38.

¹¹⁰ TODESCHINI, *Un trattato di economica politica francescana: Il “De emptionibus et venditionibus, de usuris, de restitutionibus” di Pietro di Giovanni Olivi*, (Istituto storico italiano per il Medio Evo, Studi storici, 125/126), Rome 1980.

¹¹¹ TODESCHINI, *Un trattato* (n.106); PIERRE DE JEAN OLIVI, *Traité des contrats* (Fn. 109).

¹¹² PETRUS JOHANNIS OLIVI, *Traktat über Verträge*, ed. Giuseppe Franco, Hamburg 2021.

¹¹³ SCHMOECKEL, *François Connan (1508-1551), das Synallagma und die Föderaltheologie*, in: B. d’Alteroche/ F. Demoulin-Auzary/ O. Descamps/ F. Roumy (Hg.), *Mélanges en l’honneur d’Anne Lefebvre-Teillard*, Paris 2009 [2010], 963-989.

Furthermore, things on the market can be assessed in three ways: on the basis of their inherent qualities, on their necessity for life, or on the pleasure they create¹¹⁴. Obviously, I can buy water because I am thirsty, because it is useful for my household, or rather just for any pleasure. Of course, all these qualities are mostly based on personal assumptions, not even compelling motives. The decision to buy, therefore, is much more subjective than other choices, and people will be ready to pay different prices for objects on the market. As a result, Olivi contradicts the common *iustum pretium* doctrine. Though it might theoretically be possible to determine a price generally applicable for all markets throughout the year, human interests mostly prevail. If the *emptor* absolutely wants grain, he can pay a higher price in order to outperform competitors.

According to Petrus Joannis Olivi this explains not only minor divergences from the usual price, which frequently occur. Different evaluations in special markets, situations, and times inevitably lead to different prices¹¹⁵. Moreover, the seller is not even bound to reveal all deficiencies of his goods, as long as the *emptor* is not endangered, or the discrepancy of the value is too high¹¹⁶. So the price can be determined on the basis of different knowledge and will differ for many simple reasons.

The justice of the price is indicated by the consent, the common will of the parties, which forms the foundation of the purchase¹¹⁷. The price reflects how much the object is appreciated by the parties. In case grain becomes rare on a market, it would be wrong for the government to intervene and augment the price¹¹⁸. A higher price might deter other buyers, and such an intervention in the market could encourage parties to back off such bargains. The interdiction of higher prices in the future might encourage possessors not to sell their products yet.

Petrus Joannis Olivi does not abandon the principle of the *iustum pretium* altogether, but just develops different criteria for evaluating the market with a new flexibility¹¹⁹,

¹¹⁴ PETRUS JOHANNIS OLIVI, Traktat über Verträge, lateinisch/ deutsch, ed. Giovanni Franco, Hamburg 2021, here: De emptionibus et vendicionibus, distinctiones, n.8-11, 6 and 8. For a first division of value as abstract and social use by Thomas Aquinas as a follower of Albertus Magnus cf. Piron, Avant-Propos (Fn. 109), 56.

¹¹⁵ PETRUS JOHANNIS OLIVI, Traktat über Verträge (Fn. 115), De emptionibus et vendicionibus, n.45, 28.

¹¹⁶ PETRUS JOHANNIS OLIVI, Traktat über Verträge (Fn. 115), De emptionibus et vendicionibus, n.49 and 50, 30.

¹¹⁷ PETRUS JOHANNIS OLIVI, Traktat über Verträge (Fn. 115), De emptionibus et vendicionibus, n.18 and 20, 12/ 14.

¹¹⁸ OLIVI, Traktat über Verträge (Fn. 115), De emptionibus et vendicionibus, n.42, 24/ 26.

¹¹⁹ Also BÉRIOU, Le vocabulaire (Fn. 74), 166.

also thanks to his thorough knowledge of the practice. There is even a psychological dimension in his explanation of value¹²⁰. As a result, he could maintain many rules on the just price, such as damages for exaggerated prices¹²¹. This is particularly the case where buyers as consumers are endangered by goods with illicit supplements, e.g. in wine, or by exaggerated prices¹²². We start to understand how unusual Petrus Joannis Olivi's understanding of the market of his day was and how much he was ready to accept for the necessity of distributing goods in a continuously specializing society.

Second part

In the second part of the text, Olivi first comments on the legitimacy of loans, as also the use of things can be expressed by the market and paid by their value¹²³. If, e.g., houses or horses can be rented, this can be done equally with grain and gold, too¹²⁴. The *iustum pretium* rule, however, is also valid for loans¹²⁵.

Petrus Joannis Olivi continues with a rather lengthy debate on the legitimacy of interest rates. By the loan (*mutuum*), the use of things is transferred to the other party; it even becomes "his" thing according to Olivi¹²⁶. Drawing apparently on Thomas Aquinas, interest rates can legitimately be demanded because of expected profit, of inherent dangers in the contract, or of damages¹²⁷. Money can be used in different ways, and even if it is borrowed in sacks to show of wealth, some price for this use has to be paid¹²⁸. Money can even be invested and used as "capital", in order to produce profit¹²⁹. Here Petrus Joannis Olivi used an Occitan term of his time in

¹²⁰ TODESCHINI, *Franciscan Wealth* (Fn. 13), 117.

¹²¹ PETRUS JOHANNIS OLIVI, *Traktat über Verträge* (Fn. 115), *De emptionibus et vendicionibus*, n.54, 32.

¹²² PETRUS JOHANNIS OLIVI, *Traktat über Verträge* (Fn. 115), *De emptionibus et vendicionibus*, n.86, 52.

¹²³ PETRUS JOHANNIS OLIVI, *Traktat über Verträge* (Fn. 115), *De contractibus usurariis*, n.2, 56.

¹²⁴ PETRUS JOHANNIS OLIVI, *Traktat über Verträge* (Fn. 115), *De contractibus usurariis*, n.7, 58.

¹²⁵ OLIVI, *Traktat über Verträge* (Fn. 115), *De contractibus usurariis*, n.11, 60.

¹²⁶ PETRUS JOHANNIS OLIVI, *Traktat über Verträge* (Fn. 115), *De contractibus usurariis*, n.35, 68.

¹²⁷ PETRUS JOHANNIS OLIVI, *Traktat über Verträge* (Fn. 115), *De contractibus usurariis*, n.39, 72 and n.51, 76.

¹²⁸ PETRUS JOHANNIS OLIVI, *Traktat über Verträge* (Fn. 115), *De contractibus usurariis*, n.63, 84.

order to describe bargains, which will not only return the borrowed money, but also with a strong probability of some profit. Evidently, money bargains were frequent at his time.

[. . .] non solum habet rationem simplices pecunie seu rei, sed etiam ultra hoc quamdam rationem seminalem lucre quam communiter capitale vocamus, et ideo non solum debet reddi simplex valor ipsius, sed etiam valor superadiunctus.

It does not have its reason only in the simplicities of the money or the thing, but also beyond this seminal reason of profit, which we usually call capital, and therefore not only the simple value has to be returned, but also the specially added value.

The wording is conclusive in many ways. He refers to the new word, but claims that it has already become common by popular use. But he remains cautious and gives an explanation for this phenomenon: the given coin, like a seed, created profit and, therefore, must be rewarded in returning more money than the initial sum. However, the new term was not altogether innovative. DuCange in his dictionary lists nine different uses of *capitale*, some of them as loans obviously in our sense, and a few even earlier¹²⁹.

This chance of profit is not just a void *emptio spei*, but can be compared to the purchase of a pregnant cow, which soon will give birth to a calf, so that the thing will exist (*emptio rei speratae*)¹³¹. In order to describe his point, Petrus Joannis Olivi divides the sum of the money into the part which was given and the exceeding sum to be returned, which he calls the “added valor”. The reason for the validity of such a bargain is the “*ratio seminalis*”, the seminal reason, which is about to be realized. Instead of being sterile, money can be fruitful and profitable as long as it is used in a skilful way by experts. One of Petrus Joannis Olivi’s most important innovations is this distinction between the “capital” of the loan itself and the profit. Interest rates are only justified if the use of the capital implies risks for the owner and thus justifies interest rates by the lender in order to minimize the risk on the part of the lender. If

¹²⁹ PETRUS JOHANNIS OLIVI, Traktat über Verträge (Fn. 115), De contractibus usurariis, n.63, 128

¹³⁰ CHARLES DU FRESNE DU CANGE/ G.A. LOUIS HENSCHER, Glossarium mediæ et infimæ latinitatis, vol. 2, Paris 1842, 130-133, here 132 : *capitale* (7) with reference to documents from 1178 and 1252. I am deeply indebted to Harald Siems for his hint and other precious suggestions.

¹³¹ MAX KASER/ ROLF KNÜTEL/ SEBASTIAN LOHSE, 22nd ed. München 2021, Römisches Privatrecht, § 52.9, 303.

the capital is returned in any case, there is no risk and no interest rates can be justified¹³².

In the third chapter, some special contracts are explored. Olivi explains that usury can only occur in the context of loans¹³³. In the case of contracts which are not a loan, but rather a gift or a purchase, no usury can occur, but at most parts of the contracts can be regarded as an injustice¹³⁴. In the same way, the owner can sell some time, in which the goods can be used, to others¹³⁵.

In some cases, the money may be paid later according to subsequent events. This contract based on future developments is commonly called a “future”; until today it is a very risky contract and its legitimacy has been debated ever since. Petrus Joannis Olivi had no doubt, however, in accepting this business contract as long as the just price was not exceeded¹³⁶. He even acknowledged that contracts with the chance of an imminent return of profit can be more valuable than contracts in other situations¹³⁷. A contract on future goods can be the reason to reduce the price, because, e.g. the crop is not yet ripe, and the emptor has the risk of failed harvest¹³⁸.

Loaning money for risky games, however, constitutes also the case of usury¹³⁹. This does not depend on the obvious risks, but results from the pure pleasure implied in such frivolous bargains.

Third part

Everything that is not owned by the possessor has to be returned. Moreover, all damages have to be compensated: only life itself cannot be restituted or expressed in

¹³² PETRUS JOHANNIS OLIVI, Traktat über Verträge (Fn. 115), *Dubia circa materiam contractuum*, n.28-31, 106.

¹³³ PETRUS JOHANNIS OLIVI, Traktat über Verträge (Fn. 115), *Dubia circa materiam contractuum*, n.39, 72.

¹³⁴ PETRUS JOHANNIS OLIVI, Traktat über Verträge (Fn. 115), *Dubia circa materiam contractuum*, n.21, 98.

¹³⁵ PETRUS JOHANNIS OLIVI, Traktat über Verträge (Fn. 115), *Dubia circa materiam contractuum*, n.23, 100.

¹³⁶ PETRUS JOHANNIS OLIVI, Traktat über Verträge (Fn. 115), *Dubia circa materiam contractuum*, n.16, 69.

¹³⁷ PETRUS JOHANNIS OLIVI, Traktat über Verträge (Fn. 115), *Dubia circa materiam contractuum*, n.51, 118.

¹³⁸ PETRUS JOHANNIS OLIVI, Traktat über Verträge (Fn. 115), *Dubia circa materiam contractuum*, n.53, 120.

¹³⁹ PETRUS JOHANNIS OLIVI, Traktat über Verträge (Fn. 115), *Dubia circa materiam contractuum*, n.79, 139.

money. As long as the profit was caused during the lifetime, it can be paid; later events do not have to be taken into consideration. Everything which was gained in frivolous ways has to be returned¹⁴⁰. All sentences, including obligations of payment, have to be fulfilled¹⁴¹. Equally, everything that exceeds the just price has to be returned¹⁴².

However, not all cases with regard to such obligations can be mentioned here. Obligations may regard others than the contract parties themselves. If a contract party is not paying the restitution, it might become the obligation of the trade agent or the public notary to pay for the damages etc.¹⁴³ Family members might be liable for their husband or father. Even third parties who concluded contracts with known usurers might be obliged to return all the money they received from the usurer in order to return it to the wronged party¹⁴⁴. The last sections all deal with the question of when and how damages have to be compensated.

Many more cases and exceptions could be described. Generally, Gregory IX did not want to accept risk as a reason for interest rates (X 5.19.19, Canon *Naviganti* [1227–1234]); this question still needed the explanation of Thomas Aquinas.

The specialists

Clearly, Olivi knew the trade and markets of his time better than most lawyers, who still equated merchants and craftsmen. This is a reason why Olivi helped to establish a better understanding of the trade of his century¹⁴⁵. Furthermore, Petrus Joannis Olivi accepted the authority of these experts to explain his admiration for the dynamics of the market. He appreciated their expertise in the forces of the market. Their long education and perilous adventures showed their civic heroism, their success proved them to be virtuous specialists in their trade, and they were necessary for the modern economy, like even Christ for the poor people¹⁴⁶.

Merchants appeared to him as trained specialists in fixing prices, inventors of business forms, and founders of their commerce¹⁴⁷. He accepted their success as the result of their expertise and justified their profit as the price which society owed them

¹⁴⁰ PETRUS JOHANNIS OLIVI, Traktat über Verträge (Fn. 115), De restitutionibus, n.3f, 142 and 144/ n.8, 146/ n.15, 152

¹⁴¹ PETRUS JOHANNIS OLIVI, Traktat über Verträge (Fn. 115), De restitutionibus, n.24, 158.

¹⁴² PETRUS JOHANNIS OLIVI, Traktat über Verträge (Fn. 115), De restitutionibus, n.32, 164.

¹⁴³ PETRUS JOHANNIS OLIVI, Traktat über Verträge (Fn. 115), De restitutionibus, n.47, 176.

¹⁴⁴ PETRUS JOHANNIS OLIVI, Traktat über Verträge (Fn. 115), De restitutionibus, n.56, 184.

¹⁴⁵ TODESCHINI, Franciscan Wealth (Fn. 13), 128.

¹⁴⁶ TODESCHINI, Richesse Franciscaine (n.2), 187.

¹⁴⁷ TODESCHINI, Richesse Franciscaine (n.2), 142

for their contribution to the market and their necessary function therein¹⁴⁸. Their professionalism guarantees the rationality of the market, their experience the chance of profitable bargains¹⁴⁹.

SUMMARY

Petrus Joannis Olivi clearly had some special insight into the international market of his time¹⁵⁰ and the professional exchange of goods in Southern France and Northern Italy¹⁵¹, thanks to both his native country and his career in the Franciscan teaching system. His experiences of the business transactions of the merchantmen in his country prove a strong interest in this commercial business and at the same time a commercial practice much more “modern” than previously assumed. In some cases, the harvest could even be sold before autumn by contracts in the style of futures.

Petrus Joannis Olivi gave a new legitimation to the market, where all things and services could be sold or hired. With the intention to change goods and activities for the maintenance of human society and the common good, the market became not only a necessity, but also a new skill for supplying mankind with all things necessary for life. Moreover, it could be regarded as a new device to guarantee a basic justice, mainly on the basis of reciprocity, legitimised with the new knowledge of Aristotle’s Nicomachean Ethics and this tradition¹⁵². The *mercator* was no longer a potential criminal living off usury, but a modern specialist for the market, working for, and assuring the preconditions of, human society¹⁵³.

In the tradition of price theory, Olivi’s theory had great influence, especially in Italy¹⁵⁴, but rather more due to his followers than his writings, which became banned as heretical. It has been recognized as the most advanced work of scholastic thought

¹⁴⁸ TODESCHINI, *Richesse Franciscaine* (n.2), 163, 173, 196.

¹⁴⁹ TODESCHINI, *Richesse Franciscaine* (n.2), 161.

¹⁵⁰ TODESCHINI, *Richesse Franciscaine* (n.2), 213.

¹⁵¹ TODESCHINI, *Un trattato di economia politica francescana: il “De emptionibus et venditionibus, de usuris, de restitutionibus” di Pietro di Giovanni Olivi*, Roma 1980, (Studi storici, 125/126), 14 refers to a “mentalità profondamente economicizzante”.

¹⁵² TODESCHINI, *Richesse Franciscaine* (n.2), 173 describes a “play of reciprocity”.

¹⁵³ TODESCHINI, *I mercanti e il Tempio. La società cristiana e il circolo virtuoso della ricchezza fra Medioevo ed Età Moderna*, Bologna 2002, 349.

¹⁵⁴ Cf. AMLETO SPICCIANI, *La mercatura e la formazione del Prezzo nella riflessione teologica medioevale*, (Atti della Accademia nazionale dei Lincei), Roma 1977, 150f concept of price in the writings of Thomas Aquinas, Henry of Gand, Pietro di Giovanni Olivi (181f), 25 on Olivi’s “Tractatus de emptione et venditione” and the Italian tradition (271).

on economic issues, and furthermore, he seems to be one of the most interesting and important authors among the Franciscan Spirituals¹⁵⁵.

Once again, we found an elaborate relationship between the veneration of the ideal of poverty and a realistic comprehension of the contemporary market¹⁵⁶, which we already recognized in essence in the thoughts of Francis of Assisi. The most fervent defender of the 'Alter Christus' and the principle of poverty showed great understanding or even sympathy for the development of the new market transactions, including the use of the capital and its profit.

The first money deposits and the establishment of banks

Petrus Joannis Olivi proves that money bargains were known, as well as commonly and proficiently used, at the end of the 13th century. We can assume the presence of a class of merchants and others who knew how to use this market to their advantage. We must suppose, furthermore, that Southern France and Northern Italy also had the necessary institutions for such a market. If money was used to store wealth, there was the necessity of safe places where such coins of silver and gold could be stored with little risk. The presence of such deposits at the same time provided the logic, or even necessity, of bargains concerning money. In other words, these commercial cities needed banking institutions for safe accommodation of money¹⁵⁷, and, moreover, that these "mountains" of money were used for all kinds of purposes of the town and the merchants in order to ensure its productivity¹⁵⁸.

After dark centuries of poverty in which Europe had had little use for money, and tradition preferred agriculture as the only chance to increase wealth¹⁵⁹, change came slowly. Since the end of the 12th century, there is evidence in the cities of Northern Italy¹⁶⁰ that they accumulated money and developed strategies for a safe and lucrative storage of coins¹⁶¹. These treasures needed administration by bankers

¹⁵⁵ JOSEPH CANNING, *The Paradox of Franciscan Use of Canon Law in the Fourteenth-Century Poverty Disputes*, in: M. Robson/ P. Zutshi (eds.), *The Franciscan Order in the Medieval English Province and Beyond*, Amsterdam 2018, 255-270, 258.

¹⁵⁶ TODESCHINI, *Richesse Franciscaine* (n.2), 167.

¹⁵⁷ TODESCHINI, *Richesse Franciscaine* (n.2), 155.

¹⁵⁸ TODESCHINI, *Richesse Franciscaine* (n.2), 243.

¹⁵⁹ WOLFGANG TRAPP, *Kleines Handbuch der Münzkunde und des Geldwesens in Deutschland*, Stuttgart 1999, 68.

¹⁶⁰ FAVIER, *De l'Or et des épices : naissance de l'homme d'affaires au Moyen Âge*, (Pluriel Histoire), Paris 1987, 289.

¹⁶¹ TODESCHINI, *La banca e il ghetto*, Roma/ Bari 2016, 22.

and governments, as it became immediately obvious that money conveyed power over the public order. In Bologna, it was even the family of the bankers, the Pepoli, who took over the government of the city¹⁶².

Theory in particular was late to acknowledge the new significance of money. Of course, money as a measure of value and means of exchange was a part of Aristotle's teaching, which formed the European tradition¹⁶³. Whilst a first tract on state economy was published already at the end of the 1190s, namely Richard FitzNeal of Ely's "*Tractatus de Scaccario*", the first theory on money was developed only in 1370 by Nicholas Oresme, in his "*De Moneta*"¹⁶⁴. Only in the 13th century did authors like Henry of Ghent (1217–1293) start to accept the advantages of money and abandon the old distinction between the good production of farmers and dishonest business of merchants¹⁶⁵. Recently, Wolfgang Ernst and David Fox edited an innovative volume on the history of money law¹⁶⁶. For a long time, banks were seen as inventions of the 15th century¹⁶⁷. Once again, these innovations are linked with Franciscan monks

¹⁶² TODESCHINI, *La banca e il ghetto* (Fn. 160), 22. For the Florentine company of the Peruzzi cf. EDWIN S. HUNT, *The Medieval Super-Companies*, Cambridge 1994.

¹⁶³ LANGHOLM, *Economics in the Medieval Schools*, Wealth, Exchange, Value, Money and Usury according to the Paris Theological Tradition 1200-1350, (*Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters*, 29), Leiden/ New York/ Köln 1992, 134; JOEL KAYE, *Economy and Nature in the Fourteenth Century*. Money Market Exchange, and the Emergence of Scientific Thought, Cambridge 1998, 46.

¹⁶⁴ The "*De Moneta*" of Nicholas Oresme and English Mint Documents, ed. Charles Johnson, London 1956, 3/5.

¹⁶⁵ KAYE, *Economy and Nature* (Fn. 162), 103.

¹⁶⁶ For the history of money law cf. THOMAS RÜFNER, *Money in the Roman Law Texts*, in: D. FOX/ W. ERNST, *Money in the Western Legal Tradition*. Middle Ages to Bretton Woods, Oxford 2016, 93-109; WOLFGANG ERNST, *The Legist's Doctrines on Money and the Law from the Eleventh to the Fifteenth Centuries*, *ibidem*, 110-135, who proves some awareness of the problem since Pillius in late 12th century; FABIAN WITTECK, *Money in Medieval Philosophy*, *ibidem* 53-70, 59 on the central role of Thomas Aquinas; STEFAN KÖTZ, *The Last Scholastic on Money*, *ibidem*, 71-89.

¹⁶⁷ ANSCAR PARSONS, *Bernardine of Feltre and the Montes Pietates*, *Franciscan Studies* 1.1 (1941), 11-32, 11; HERIBERT HOLZAPFEL, *Die Anfänge der Montes Pietatis (1462-1515)*, München 1903; MENNING, *The Monte's 'Monte': The Early Supporters of Florence's Monte di Pietà*, *Sixteenth Century Journal* XXIII n.4 (1992), 661-676, 663; same, *Charity and State in the late Renaissance Italy*, *The Monte di Pietà of Florence*, Ithaca NY. 1993; RICHARD HILDRETH, *The History of Banks: To which is Added, a Demonstration of the Advantages and Necessity of Free Competition in the Business of Banking* Hillard, Gray & company, London 1837 reimpr. New York 1968, 5f, pointing at Venice in the 12th or 13th century.

like Bernardino da Feltro or Marco di Matteo Strozzi OFM; the “Monte di Pietà” in Siena, established in 1472, is regarded as the oldest bank in Europe.

Of course, the Church contributed to the use of money. Charities raised money throughout Europe and tithes had to be transferred, at least partially, to Rome. This was easier in coins and was often carried out by banks¹⁶⁸. The Church assumed a rather restrictive, but not hostile, position towards the growing money business¹⁶⁹.

Todeschini also recently explained the remarkable presence of foreigners, especially Jews, in money transactions. Lombards and Tuscans, outside their countries, were also involved in the early banking business. Obviously, foreigners were regarded as particularly fit for this trade¹⁷⁰. Foreigners had less reason to be bound by their families or networks; they could remain neutral with regard to domestic quarrels more easily than others. Furthermore, their business depended on their good reputation. Much less than citizens, foreigners could not afford any scandals. Just as in the administration of the cities of Northern Italy, with the famous constitution of the magistrates established by Emperor Frederick Barbarossa, people from outside the town were entrusted with the positions of mayors and judges, in order to avoid partiality. The mendicant orders, of course, could not fulfil this task as they had to stay out of commerce altogether.

In this light, we should be more aware of copious chapters on such bargains, as we find in the literature of the public notary Rolandus de Passageriis (1234–1300). Obviously, notaries were not only aware of such new contracts¹⁷¹, but took part in their documentation and the realization of such bargains. They also probably took part in their development. In light of the new discoveries in the work of Petrus Joannis Olivi, more of the legal practice should be discovered in this author.

¹⁶⁸ S. KRISTENSEN, Money and religious devotion in medieval Northern Europe, in: Sv. H. Gullbekk/ Ch. Kilger/ St. Kristensen/ H. Roland (eds.), *Coins in Churches Archaeology, Money and Religious Devotion in Medieval Northern Europe*, London/ New York 2021, 3–28; *De decimis*, Der Beitrag der Kanonisten zur Entstehung eines kirchlichen Steuerrechts, in: David von Mayenburg/ Franck Roumy/ Orazio Condorelli/ Verf. (Hg.), *Der Einfluss der Kanonistik auf die europäische Rechtskultur*, Band 5: *Das Recht der Wirtschaft*, (Norm und Struktur, 37.5), Köln/ Weimar/ Wien 2016, 405–431.

¹⁶⁹ ANDREAS THIER, Money in Medieval Canon Law, in: David Fox / Wolfgang Ernst (eds.), *Money in the Western Legal Tradition: Middle Ages to Bretton Woods*, Oxford 2016, 136–166, 148 with reference to Hostiensis as an example.

¹⁷⁰ TODESCHINI, *La banca e il ghetto* (Fn. 160), 32, 37.

¹⁷¹ TODESCHINI, *La banca e il ghetto* (Fn. 160), 20 with reference to ROLANDUS DE PASSAGERIIS, *Summa totius artis notariae*, Venice 1546 re-ed. Roma 1977, [written around 1245], pars I, cap.3 “de debitis et creditis”.

Franciscans and Magnus Lagabøtir

THE RELATION OF FRANCISCANS WITH ROYALTIES

All parts of European society in the 13th century were fascinated by Francis, even princes. Starting in 1223, for example, (St) Elisabeth of Thuringia (1207–1231) was acquainted with the teaching of Francis of Assisi and tried to follow his example from a very young age. She was the daughter of the King of Hungary, and married the Landgrave of Thuringia, Duke of Austria etc. The younger brother of her husband, Heinrich Raspe, became governor of the Empire in 1242 and in 1246 was even elected as King Henry IV. Obviously, her family was quite in the centre of imperial politics at this time, which was also true for her descendants.

After the early death of her husband, she vowed obedience in 1228 to a dubious priest, Konrad of Marburg, in the Franciscan church of Eisenach, and abandoned all wealth and luxury until her early death in 1231. In 1235 Elisabeth was already officially recognized as a saint of the Church¹⁷², and certainly became one of the most famous saints of the time. Her case illustrates how the ideal of poverty inspired even the highest families. Her large family and many others spread the news. Her son Hermann II (1222–1241) was educated in Paris, whilst her daughter Sophie (1224–1275) became Duchess of Brabant, whose son became the first Landgrave of Hesse. In 1237 Caesarius of Heisterbach had already incorporated her story into his most famous book of miracles¹⁷³.

Count Adolf IV of Holstein (before 1206–1261) had vowed in 1239 to become a priest in case of a victory of his enemy; consequently, in 1240 he entered the Franciscan monastery in Hamburg. His daughter Mechtild, marrying Abel of Schleswig, later King of Denmark, started the connection of the two duchies and the affiliation with Denmark. Many royals throughout Europe now entered holy orders, often in Franciscan monasteries.

In Norway, it was King Håkon IV Håkon(ar)son (1217–1263) who invited or welcomed the first Franciscans. In Bergen, Oslo, and Trondheim the first seem to have arrived in the 1220s¹⁷⁴. The kings helped to build the first monasteries and churches.

¹⁷² ARNO BORST, Elisabeth, NDB, vol. 4, Berlin 1949, 452.

¹⁷³ CAESARIUS VON HEISTERBACH, Vita sancte Elyzabeth lantgravie (1236–1237), in: A. Huyskens/ A. Hilka (eds.), Die Wundergeschichten des Caesarius von Heisterbach, vol.3: Die beiden ersten Bücher der Libri VIII Miraculorum: Leben, Leiden und Wunder des heiligen Engelbert, Erzbischofs von Köln; die Schriften über die heilige Elisabeth von Thüringen, Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde, Bonn 1937.

¹⁷⁴ SYNØVE MYKING, The universal and the local: religious houses as cultural nodal points in medieval Norway, in: S. Suppersberger Hamre (ed.), Foreigners and Outside influences in Medieval Norway, Oxford 2017, 75–96, 83.

ches from the 1240s, like in Tøndsberg¹⁷⁵. In the mid 1260s, Magnus Håkonarson invited yet more Franciscans to Norway¹⁷⁶. Håkon also used the monks as lay judges (*sendemenn*), as was also done in Scotland and on the Norwegian islands¹⁷⁷.

Magnus Håkonarson gave the order to reconstruct the first Franciscan church in Bergen in stone, which was named the St Olav's Church in the 1250s, named after the martyr king who introduced Christianity in Norway. After yet another fire, King Magnus VI Lagabøtir (1238–1280) became the main benefactor of this church, which became the cathedral of Bergen after the fire of 1270.

Håkon IV and his son are known to have been interested in a peaceful cooperation with the Church. The "Treaty of Tøndsberg", the Norwegian concordat of 1277, agreed on ecclesiastical jurisdictional rights and divided the spheres of authority in the Norwegian realm. Both understood that cooperation with the Church helped to grow authority and planful administration in Norway. Laurence Octave was the first Franciscan in Scandinavia to become a bishop: in 1246 he became archbishop of Upsala, and Innocent IV did not accept his refutation of the new dignity¹⁷⁸. Since 1226, the Pope also tried to use Franciscans for the administration of Norway's dioceses¹⁷⁹. The mendicant orders participated in the Norwegian government of ecclesiastical structures and the propagation of knowledge. Norway provides for a wonderful example of the different uses of the friars in the expansion of the administration of towns, dioceses, and the court.

¹⁷⁵ LOUISE DIGERNES, *Fransiskanerordenen i det norske middelaldersamfunnet* (Master thesis), cf. <https://bora.uib.no/bora-xmlui/bitstream/handle/1956/4119/69630733.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, last 7.5.2022, 15f; more general for his ecclesiastical politics cf. KIRSI SALONEN/ KURT VILLADS JENSEN, *Scandinavia in the Middle Ages 900-1550. Between Two Oceans*, Abingdon 2023, 78, 163. For a context with the secular legislation as a Magna Charta of Norway cf. Dillon Richard Frank Knackstedt, *A Kingdom of Co-Inherence: Christian Theology and the Laws of Magnus the Lawmender of Norway, 1261-1281*, Master Theses, Western Michigan University, 2019], <https://scispace.com/pdf/a-kingdom-of-co-inherence-christian-theology-and-the-laws-of-4whgoyd35x.pdf>, last 25.4.2025, 10.

¹⁷⁶ PETER ANDREAS MUNCH, *The Chronicle of Man and the Sudreys*, Douglas 1874, 226.

¹⁷⁷ DIGERNES, *Fransiskanerordenen* (Fn. 174), 24.

¹⁷⁸ JOHN MCCLOSKEY, *The Life of Saint Francis of Assisi: and a Sketch of the Franciscan Order*, New York 1867, 303.

¹⁷⁹ DIGERNES, *Fransiskanerordenen* (Fn. 174), 74.

WEALTH AND SOCIAL CARE

But there was another way in which the Franciscan movement propagated in Europe. The first Franciscan brothers were swept along with the expansion of trade and the establishment of new cities, typically in Southern France and Italy¹⁸⁰. They were attracted by the task of serving as confessors to the newly established craftsmen and merchants. At the same time, they were apparently respected for their good counsel and their expertise, even in the questions of the new market. In this way, the first Franciscans might not have come by royal invitation, but of their own initiative, even perhaps in the lifetime of Francis around 1222¹⁸¹, together with the other voyagers who wanted to become citizens in Norwegian cities, probably via Saxony and Denmark¹⁸². This links the cities of Norway with many other European cities.

Franciscans were known to care for the poor. Their presence was therefore at the same time a means to spread the necessary knowledge in economic issues, to stabilize the society by caring for the poor, and, by commenting on current developments, to correct economic misbehaviour¹⁸³ and to enhance general acceptance of the new economic system.

The link of economic growth and social care on the one hand and the success of the Franciscan movement on the other has been studied in particular since Jacques Le Goff invited European historians to describe this link¹⁸⁴. Economic success and care for the poor form a “*complexio oppositorum*”, which belong together. The emerging towns needed the business for their success, but also the infrastructure that cared for the needy. The expertise of Franciscans could be used to set up new cities¹⁸⁵. This was true for Italy and Southern France and can be found in many new cities around Europe as well. So even if we still do not have the documentary evidence, we

¹⁸⁰ KARL BALTHASAR, *Geschichte des Armutsstreites im Franziskanerorden* (n. 10), 236.

¹⁸¹ MCCLOSKEY, *The Life of Saint Francis of Assisi: and a Sketch of the Franciscan Order* New York 1867, 303; on the history of Franciscan historiography for Scandinavia cf.

LOUISE DIGERNES, *Fransiskanerordenen i det norske middelaldersamfunnet* (Master thesis), cf. <https://bora.uib.no/bora-xmlui/bitstream/handle/1956/4119/69630733.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, last 7.5.2022, 14.

¹⁸² JØRGEN NYBO RASMUSSEN, *The Franciscans in the Nordic Countries*, in: H. Roelvink (ed.), *Franciscans in Sweden. Medieval Remnants of Franciscan Activities*, Assen 1998, 6-21, 9.

¹⁸³ For example CECILIA IANNELLA, *Giordano da Pisa. Etica urbana e forma della società*, Pisa 1999, 106 for this Dominican preacher.

¹⁸⁴ LE GOFF, *Ordres mendiants et urbanisation de la France médiévale. État de l'enquête, “Annales. Économies. Sociétés. Civilisations”* 25 (1970), 924-946.

¹⁸⁵ In this sense for a later age JULIA MCCLURE, *The Franciscan Invention of the New World*, Cham 2017.

can assume that the same motives also applied in Bergen. Furthermore, as Franciscans were known for their erudition, a Franciscan monastery could also serve as the first step for education in the town. For such reasons, Franciscans were welcome, or even invited, when they arrived together with the new citizens of Bergen. With their establishment of social care in these new towns, they helped to make the cities liveable.

A short comparison with the Norwegian law code of 1274 might be helpful¹⁸⁶. Where it treats the law of destitute people (VIII-5), it describes debts as a chance to rebuild what was lost. Oaths and custody are no longer preferred ways to ensure that the money is given back, albeit their little chances, but instead sureties of relatives and a promise of the lessor to work the debt off are proposed. The worst reaction of the debtor would be to run away and forfeit the chance to solve the problem.

By its economy, the society gives chances, and the task of the legislator is to exclude impossible contracts. Six prudent people have to assess, how long a cow can be rented, and no one should be obliged to pay the rent for a longer period (VIII-14). The king and his magistrates grant fair and equal chances in this kingdom, they serve the rich and the poor, the young and the old, and even foe and friend alike (I-10). They have helped individuals to provide for their future, e.g. in buying seeds (VII-12). Only if the legislator is aware of the different positions of everybody, all men can use their individual chances in the same way. When a marriage is ended by death, the surviving part has to ensure that no child is left without any means (V-14). In the same way, the king has to enact provisions for the protection of the rich and the poor (IV-3).

For this reason, this kingdom does not want to revenge misdeed by equally atrocious wounds, all must look for ways instead to ameliorate the society following the advice of good people (IV-3). By bringing the poor to the places, where work waits to be done, the kingdom cares for the poor and at the same time provides for the necessities of production and the wealth of the law (V-57).

In this perspective, the lawgiver shows his concern for all parts of the society as important. This is reminiscent of Franz's praise of the sun, according to which there are no unimportant parts of creation, or of his conviction that all parts of society

¹⁸⁶ The code is cited here according to the translation of JÓHANNA KATRÍN FRÍÐRIKS-DÓTTIR: *Magnus the Lawmender's Laws of the Land*, London 2024, https://www.routledge.com/Magnus-the-Lawmenders-Laws-of-the-Land/KatrinFridriksdottir/p/book/9781032610542?srsltid=AfmBOoqrPLFiEpyBP85Aio5edifkjqHfxZGChx67_PXwJ82Cq7VoPzR, last 8.5.2024, which follows the oldest manuscript of the code, (citing the book and the article); while the German edition of RUDOLF MEISSNER (ed.), *Landrecht des Königs Magnus Hakonarson*, (*Germanenrechte Neue Folge/ Nordgermanisches Recht 1*), Weimar 1941) followed a version of 1840; the numbering differs.

must work together to strengthen the economy. Once again, we do not find direct references from the lawbook to the Franciscan movement. Yet we find similar interest, particularly in an almost modern concern for all parts of the Norwegian society including a proper poor relief law.

THE MERCHANT'S MODEL

Whilst we still lack more detailed information on the role of Franciscans in stabilizing the royal government in Norway or setting up a new commercial centre in Bergen, it is clear that Norway took part in the European fascination with the new merchantmen.

An important text from the time of King Håkon IV describes the ideal education for a king's man around the mid 13th century, which gives important indications in our context. The text is called "King's mirror" or "Konungsskuggsjá" and describes the conversion of a father with his son, who plans his career. The text itself proves a link between Norway and the University of Paris in the 13th century, where the idea of the "four sisters" was found¹⁸⁷.

It contains the story of a father who shares his own experiences with his son¹⁸⁸. Until now we do not know about the author's contact to Franciscan movement¹⁸⁹. But it agrees with Franciscan thought that man should be better educated in order to serve the country and the society. The book tries to convey the ideal of manliness of the king's men, describing good life and courtly manners, which includes humility¹⁹⁰. In the end, this describes also the ideal of the king¹⁹¹. Most parts of the book describe the proper administration of justice. The father advises his son to study the law books, but also the custom of the land. Using many examples, the father tries to explain how truth, peacefulness, justice, and charity are realized in judgement, sometimes with leniency, in other times with strictness.

¹⁸⁷ JØRN ØYREHAGEN SUNDE, *Daughters of God and Counsellors of the Judges of Men: Changes in the Legal Culture of the Norwegian Realm in the High Middle Ages*, in: Stefan Brink/ Lisa Collinson (eds.), *New Approaches to Early Law in Scandinavia*, Acta Scandinavica, 39, Turnhout 2014, 131-83.

¹⁸⁸ Thus RUDOLF MEISSNER, *Einleitung*, in: *Der Königsspiegel. Fahrten und Leben der alten Norweger aufgezeichnet im 13. Jahrhundert*, Leipzig/ Weimar 1978, 6; for a commentary cf. also Jens Eric Schnall/ Rudolf Simek (eds.), *Speculum regale. Der altnorwegische Königsspiegel (Konungs skuggsjá) in der europäischen Tradition*, Wien 2000.

¹⁸⁹ On the political thought and moral teaching of this text cf. SVERRE BAGGE, *The Political Thought of the King's Mirror*, Brepols 1987.

¹⁹⁰ Chap. 40, 140, 146.

¹⁹¹ Chap. 43, 156.

The first three chapters, however, deal with his first occupation as a merchant. It also serves to describe some voyages, even to Greenland and the wonders of the territories belonging to Norway. Although the son plans to become a member of the royal court, studying countries and languages serves as a good first education¹⁹². Merchants have to risk their lives and their goods and find trustworthy partners abroad instead of looking for immediate success, which would be the difference between true merchantmen and cheaters. Good merchants have to show courage and determination, have to learn how to conclude contracts – always in presence of witnesses – and to know the law to defend their own position in trials¹⁹³. Distribution of wealth should minimize risk, and profit should be shared with God and the Church. In this text, true merchants serve as the ideal of men, and their job is conceived of as the best education for the future powerful elite serving the king.

Compared with the rest of the text, which is less theoretical and tells more of personal experience, the short part on trade seems more the sketch of an ideal. The rest of the book explains the duties of people working in the royal administration. Even the king himself as the highest judge of his realm has to pass sentences which are just. A famous story of the four sisters illustrates this ideal. These sisters are justice and verity, which generally determine the verdict, but sometimes the decision has to be mitigated by the others, charity and peacefulness. The death penalty is harsh, but just, so long as it is necessary¹⁹⁴. All judges have to avoid greed, enmity, violence and the influence of friendship¹⁹⁵.

This ideal, however, of exploring the world, extending knowledge, and working for the common good, seems very close to the attitude of the Franciscans. The fascination was not motivated solely by economic success. It was, rather, a new spirit of individual chances and obligations. These first businessmen discovered new possibilities and engaged themselves in order to be successful. This ability of individuals to change their lives and the conditions of their families and neighbours taught a new lesson of human possibilities¹⁹⁶. Everybody could find new success and at the same time take part of it to care for the needy. Once again, we find a link between the

¹⁹² Chap. 3, 28.

¹⁹³ Chap. 4, 30.

¹⁹⁴ Chap. 61, 213.

¹⁹⁵ Chap. 59, 208.

¹⁹⁶ PETER SCHALLENBERG, *Armut oder Ethik? Der Beginn der Sozialethik in der franziskanischen Armutsbewegung*, in: H.-D. Heimann/ A. Hilsebein/ B. Schmies/ Ch. Stiegemann (eds.), *Gelobte Armut. Armutskonzepte der franziskanischen Ordensfamilie vom Mittelalter bis in die Gegenwart*, Paderborn/ München/ Wien/ Zürich 2012, 67-80.

chance of successful business and the obligation to care for the poor in the vicinity. It was a new morality which helped Europe to grow in every conceivable way.

Much of the necessary knowledge, also in commerce, was propagated by the Franciscans and Dominicans in the 13th and 14th centuries. Francis encouraged his friends and his readers to use their individual abilities for their and the society's best. This spirit emboldened entrepreneurship *avant la lettre* just as it inspired everybody else to look out for chances to make the world a better place. The changes in law and economy described here are nothing but fruits from the same tree of Franciscan theology. The same seems true for the *Konungsskuggsiá*.

Already Quagliani pointed at the major shift from an economy which argued in theological terms to a theology that also took the economy into consideration¹⁹⁷. The preaching and teaching of the mendicant orders taught their contemporaries this new spirit as well as the new, rather technical vocabulary¹⁹⁸. Life became a challenge for everybody to mend his destiny as well as his society.

Summary

Francis of Assisi already struck his contemporaries with his new perception of the world. In the old "Portiuncula" he saw chances where others just found decay. He addressed his surroundings, even the creatures, praising their individual capabilities and skills. He encouraged everybody to take initiatives to settle debts or to correct faults. Each position was different and yet full of its own special wonders, as Francis explained in his "Canticle of the Sun". Many things had to be endured, but life offered so much many chances. And the new economy of his age introduced the plurality of the nations and regions, finishing the unity in the tradition of the Empire¹⁹⁹.

Francis of Assisi changed the world with the keen perception of his society and the commitment to all its members, which allowed him to combine the opposite sides of life. Freedom was also self-mastery²⁰⁰. Visitors perhaps first noticed those Franciscans who lived with the lepers and the homeless, but they also served as the confessors of the mighty and wealthy. The ideal of poverty presupposes wealth, and every society needs food as well as a hint of a better world²⁰¹. Like the different sides of a coin, the

¹⁹⁷ DIEGO QUAGLIONI, A review of: *Un trattato di economia politica francescana: Il "De emptionibus et venditionibus, de usuris, de restitutionibus"* di Pietro di Giovanni Olivi by TODESCHINI, *Studi Storici* 23 n.2 1982, 468-470, 468.

¹⁹⁸ BÉRIOU, *Le vocabulaire* (Fn. 74), 151-186.

¹⁹⁹ LE GOFF, *Saint François d'Assise*, Paris 1999, 156.

²⁰⁰ For Alexander of Hales cf. INGHAM, *Franciscan Identity, Poverty and the Rational Will: From Summa Halensis to John Duns Scotus*, in: Lydia Schumacher (ed.), *The Legacy of Early Franciscan Thought*, Berlin/ Boston 2021, 257-279, 270.

market needed the new economy as well as impartial specialists. In the same way, ecclesiastical criticism could ban harmful practices and excesses in a free market²⁰².

Obviously, the 12th and early 13th century was a period of growing contradictions. With the development of trade came the increase of capital and a new prosperity for Europe. At the same time, the Franciscans became a typical asset of the medieval cities, staying with the lepers and serving the wealthy as confessors. They were eager to learn in universities and would take over St Elisabeth's initiative for the lowest in society. Do these aspects, perhaps, represent less of a contradiction but instead the two different sides of a coin, which only together explain the new complex order? Obviously, Francis understood that the new economic order presupposed the existence of poor as well as of rich people, at least relative to one another. Wealth was the condition of assistance for the poor. Charity for the poor, an essential feature of Christianity, was thus the chance to legitimize affluence as well as the new economic order²⁰³.

Francis emphasized the individual chances of everybody and understood that freedom entails obligations. The use of goods can serve the common good, testamentary liberty is a chance to make up for mistakes of the past, and money can buy what people need. He understood better than his contemporaries that it is the individual way in which these assets are used which determines a positive or negative result for the society.

It is this fundamental insight which caused his rather short writings to be so inspiring and to lead to so many innovations. It is further amazing how much Petrus Joannis Olivi understood of the business transactions of his time. Following Francis, for him "capital" was not an abomination for want of charity, but a chance to improve contracts as a means to nourish the European society. Just like money, capital is not bad in itself, but rather the way in which it is used²⁰⁴. And it seems to be the first reference to this economic term, which has received such a bad reputation in the last centuries.

²⁰¹ LE GOFF, *Saint François d'Assise*, Paris 1999, 157 on the integration of the poor in the new society and its economic order.

²⁰² In this sense already SCHMOECKEL, *From subsistence to profit as economic orientation. Major shifts in economic order*, *Sartorianiana* 33 (2020), 73-112.

²⁰³ Cf. the argumentation of Bonaventura and Petrus Joannis Olivi in TODESCHINI, *Carità profitto nella dottrina economica Francescana da Bonaventura all'Olivi*, *Franciscan Studies* 6jo (2002), 325-339.

²⁰⁴ Cf. CECILIA IANNELLA, *Giordano da Pisa. Etica urbana e forma della società*, Pisa 1999, 126 for Giordano da Pisa.

The new possibilities also brought new risks of failure with regard to God and the common good. Merchantmen could find new goods or new routes for their trade. Learned people could develop new insights in universities. In the same way, the royal administration had to provide for the best conditions, especially a just jurisdiction, to ensure peace and order in the country. Saints like St Elisabeth also embodied the opportunity to change society for the better through their personal commitment²⁰⁵. In the end, the influence of Francis on the law is less derived from the rule of the Franciscan orders, but lies in a profound reinterpretation of the world and its phenomena, including the law, as an opportunity to praise God. In any case, the concept of law was expanded to increasingly refer not to objective, but to subjective law, for the role of law in the economy, this means:

- 1) Through new interpretations, existing law was opened up to a wealth of new ideas, such as determining a fair price and allowing for circumvention of prohibited usury.
- 2) From a moral perspective, fundamental values of the Church were emphasized, which were to be taken into account in the interpretation. This was a means to strengthen the social acceptance of the new economy in protecting the society from evident abuses.
- 3) As confessors to princes and merchants, the Franciscans could advise on the development of the new economy and rule and demonstrate how the opportunities offered by the law could be exploited.
- 4) At the same time, with their vow of poverty, they placed themselves outside the control of money and trade. The establishment of almshouses and hospitals helped those who could not survive in the economy themselves. But it was only through these institutions of charity that the system was able to occupy such a broad space in society.

Bibliography

PRIMARY SOURCES

Caesarius VON HEISTERBACH. *Vita sancte Elyzabeth lantgravie (1236–1237)*. In *Die Wundergeschichten des Caesarius von Heisterbach*, vol. 3, edited by A. Huyskens and A. Hilka. Bonn: Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde, 1937.

²⁰⁵ ANDRÉ VAUCHEZ, *La Sainteté en Occident aux dernières siècles du Moyen Âge*, Aix-en-Provence/ Paris 1981, 243ff, 388.

- Francis OF ASSISI. *Regula non bullata*. Edited by H. Böhmer. In *Analekten zur Geschichte des Franciscus von Assisi*. Tübingen and Leipzig: J.C.B. Mohr, 1904.
- Francis OF ASSISI. *Regula paenitentium*. In *Analekten zur Geschichte des Franciscus von Assisi*, edited by H. Böhmer, 79. Tübingen: J.C.B. Mohr, 1904.
- Francis OF ASSISI. *Testamentum*. In *Analekten zur Geschichte des Franciscus von Assisi*, edited by H. Böhmer. Tübingen and Leipzig: J.C.B. Mohr, 1904.
- MAGNUS THE LAWMENDER. *LAWS OF THE LAND*. Translated by Jóhanna Katrín Friðriksdóttir. London: Routledge, 2024.
- JOHNSON, Charles, ed. *The «De Moneta» of Nicholas Oresme and English Mint Documents*. London: Nelson, 1956.
- OLIVI, Petrus Johannis. *Quaestio an in homine sit liberum arbitrium / Über die menschliche Freiheit*. Edited and translated by Peter Nickl. Freiburg: Herder, 2006.
- OLIVI, Petrus Johannis. *Über die menschliche Freiheit*. Lateinisch/deutsch. Translated and edited by Peter Nickl. Freiburg: Herder, 2006. (Quaestio 57 zum zweiten Buch der Sentenzen).
- OLIVI, Petrus Johannis. *Traité des contrats*. Edited by Sylvain Piron. Paris: Bibliothèque scholastique, 2012.
- OLIVI, Petrus Johannis. *Traktat über Verträge (De emptionibus et venditionibus, de usuris, de restitutionibus)*. Edited by Giuseppe Franco. Hamburg: Felix Meiner, 2021.
- ROLANDUS DE PASSAGERIIS. *Summa totius artis notariae*. Venice, 1546. Reprint, Rome: Edizioni di Storia e Letteratura, 1977.
- DE CELANO, Thomas. *Vita prima S. Francisci*. Edited by H.G. Rosedale. London: British Society of Franciscan Studies, 1926.

Secondary Sources

- BAGGE, Sverre. *The Political Thought of the King's Mirror*. Turnhout: Brepols, 1987.
- BALTHASAR, Karl. *Geschichte des Armutsstreites im Franziskanerorden bis zum Konzil von Vienne*. Münster: Aschendorff, 1911.
- BARTOCCI, Andrea. «La povertà francescana tra ius decretalium e scientia iuris nel Trecento.» In *The Theology of «Potentia Dei» and the History of European Normativity*, edited by Anton Schütz and Massimiliano Traversino, 79–102. Bologna: Divus Thomas, 2013.
- BÉRIOU, Nicole. «Le vocabulaire de la vie économique dans les textes pastoraux des frères mendiants au XIIIe siècle.» In *L'economia dei conventi dei frati minori e*

- predicatori fino alla metà del Trecento, 151–186. Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 2004.
- BORST, Arno. «Elisabeth.» In *Neue Deutsche Biographie* (NDB), vol. 4, 452. Berlin: Duncker & Humblot, 1949.
- BROOKE, Rosalind B. *The Image of St Francis: Responses to Sainthood in the Thirteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- BURR, David. *Olivi and Franciscan Poverty: The Origins of the Usus Pauper Controversy*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1989.
- CANNING, Joseph. «The Paradox of Franciscan Use of Canon Law in the Fourteenth-Century Poverty Disputes.» In *The Franciscan Order in the Medieval English Province and Beyond*, edited by Michael Robson and Patrick Zutshi, 255–270. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018.
- CECCARELLI, Giovanni. «L'usura nella trattatistica teologica sulle restituzioni dei 'male ablati' (XIII-XIV secolo).» In *Credito e usura fra teologie, diritto e amministrazione*, edited by D. Quaglioni et al., 3–23. Rome: École Française de Rome, 2005.
- CENCI, Cesare. «Vestigia constitutionum praenarbonensium.» *Archivum Franciscanum Historicum* 97 (2004): 61–98.
- CONRAD, Susanne. «Franziskanische Armut als Heilsgarantie.» In *In proposito paupertatis*, edited by G. Melville and A. Kehnel, 89–99. Münster: LIT, 2001.
- CONDORELLI, Orazio. «Il testamento confermato dal giuramento tra diritto civile e diritto canonico (secoli XIII-XVIII).» In *Der Einfluß der Kanonistik auf die europäische Rechtskultur*, vol. 1, edited by O. Condorelli, F. Roumy, and M. Schmoekel, 311–27. Cologne: Böhlau, 2009.
- CONDORELLI, Orazio. «The Ius Decretalium and the Development of the Law of Succession in Medieval Europe.» In *Succession Law, Practice and Society in Europe across the Centuries*, edited by M. di Renzo Villata, 105–126. Cham: Springer, 2018.
- DER KÖNIGSSPIEGEL. Translated by Rudolf Meissner. Leipzig: Insel, 1978.
- DIGERNES, Louise. *Fransiskanerordenen i det norske middelaltersamfunnet*. Master's thesis, University of Bergen, 2022. [URL: <https://bora.uib.no/handle/1956/4119>]
- EßER, Kajetan. *Anfänge und ursprüngliche Zielsetzungen des Ordens der Minderbrüder*. Leiden: Brill, 1966.
- DU CANGE, Charles du Fresne, and G.A. Louis Henschel. *Glossarium mediæ et infimæ latinitatis*. Vol. 2. Paris: Librairie des sciences, 1842.

- ERNST, Wolfgang. «The Legist's Doctrines on Money and the Law.» In *Money in the Western Legal Tradition*, edited by D. Fox and W. Ernst, 110–35. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- ESSER, Kajetan. *Das Testament des Heiligen Franziskus von Assisi*. Münster: Aschendorff, 1949.
- ESSER, Kajetan. *Textkritische Untersuchungen zur Regula non bullata der Minderbrüder. Spicilegium Bonaventurianum 9*. Grottaferrata: Collegium S. Bonaventurae, 1974.
- FAVIER, Jean. *De l'Or et des épices: Naissance de l'homme d'affaires au Moyen Âge*. Paris: Pluriel, 1987.
- FRANCO, Giuseppe. «Einführung.» In *Petrus Johannis Olivi, Traktat über Verträge*, vii–lviii. Hamburg: Felix Meiner, 2021.
- FRANK, Thomas. «Exploring the Boundaries of Law in the Middle Ages: Franciscan Debates on Poverty, Property, and Inheritance.» *Law and Literature* 20, no. 2 (2008): 243–60.
- FRANKE, Reiner. *Die Entwicklung des (Darlehens-)Zinses in Frankreich: Eine rechts- und wirtschaftsgeschichtliche Untersuchung*. Berlin: Duncker & Humblot, 1996.
- GRUNDMANN, Herbert. *Die Bulle „Quo elongati“ Papst Gregors IX*. Florence: Olschki, 1961.
- HEIMANN, Heinz-Dieter, et al., eds. *Gelobte Armut: Armutskonzepte der franziskanischen Ordensfamilie vom Mittelalter bis in die Gegenwart*. Paderborn: Schöningh, 2012.
- HOLZAPFEL, Heribert. **Die Anfänge der Montes Pietatis (1462–1515)**. Munich: Lentner, 1903.
- HONEMANN, Volker. «Armut im franziskanischen Schrifttum des 13. Jahrhunderts.» In *Gelobte Armut*, edited by H.-D. Heimann et al., 103–127. Paderborn: Schöningh, 2012.
- HUNT, Edwin S. *The Medieval Super-Companies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- IANNELLA, Cecilia. *Giordano da Pisa: Etica urbana e forma della società*. Pisa: ETS, 1999.
- INGHAM, Mary Beth. «Franciscan Identity, Poverty and the Rational Will.» In *The Legacy of Early Franciscan Thought*, edited by Lydia Schumacher, 257–279. Berlin: De Gruyter, 2021.
- KAMMERER, Peter, Ekkehart Krippendorff, and Wolf-Dieter Narr. *Franz von Assisi—Zeitgenosse für eine andere Politik*. Düsseldorf: Patmos, 2008.

- ISERLOH, Erwin. «Die Spiritualenbewegung und der Armutsstreit.» In *Handbuch der Kirchengeschichte*, edited by Hubert Jedin, 3.2:453-60. Freiburg: Herder, 1986.
- KASER, Max, Rolf Knütel, and Sebastian Lohse. *Römisches Privatrecht*. 22nd ed. Munich: C.H. Beck, 2021.
- KAYE, Joel. *Economy and Nature in the Fourteenth Century: Money, Market Exchange, and the Emergence of Scientific Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- KEHNEL, Annette. «Not macht erfinderisch.» In *Gelobte Armut*, edited by H.-D. Heimann et al., 233-240. Paderborn: Schöningh, 2012.
- KNACKSTEDT, Dillon Richard Frank. «A Kingdom of Co-Inherence: Christian Theology and the Laws of Magnus the Lawmender of Norway, 1261-1281.» Master's thesis, Western Michigan University, 2019. <https://scispace.com/pdf/a-kingdom-of-co-inherence-christian-theology-and-the-laws-of-4whgoyd35x.pdf>
- KÖTZ, Stefan. «The Last Scholastic on Money.» In *Money in the Western Legal Tradition*, 71-89.
- KOCH, Elisabeth. «Gerechter Preis.» In *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*, 2nd ed., 2:73-74. Berlin: Schmidt, 2017.
- KRIECHBAUM, Maximiliane. *Actio, ius und dominium in den Rechtslehren des 13. und 14. Jahrhunderts*. Ebelsbach: Rolf Gremer, 1996.
- KRISTENSEN, Svend. «Money and Religious Devotion in Medieval Northern Europe.» In *Coins in Churches*, edited by S.H. Gullbekk et al., 3-28. London: Routledge, 2021.
- LAMBERT, Malcolm D. *Franciscan Poverty: The Doctrine of the Absolute Poverty of Christ and the Apostles in the Franciscan Order 1210-1223*. London: SPCK, 1961.
- LANGHOLM, Odd. *Economics in the Medieval Schools: Wealth, Exchange, Value, Money and Usury according to the Paris Theological Tradition, 1200-1350*. Leiden: Brill, 1992.
- LE GOFF, Jacques. *La bourse et la vie: Économie et religion au Moyen Âge*. Paris: Hachette, 1986.
- LE GOFF, Jacques. «Ordres mendiants et urbanisation dans la France médiévale. État de l'enquête.» *Annales. Économies. Sociétés. Civilisations* 25, no. 4 (1970): 924-46.
- LE GOFF, Jacques. *Saint François d'Assise*. Paris: Gallimard, 1999.

- LITTLE, Lester K. *Religious Poverty and the Profit Economy in Medieval Europe*. Ithaca: Cornell University Press, 1978.
- LYNCH, Cyprian J., ed. *A Poor Man's Legacy: An Anthology of Franciscan Poverty*. St. Bonaventure, NY: Franciscan Institute, 1988.
- MAKINEN, Virpi. *Property Rights in the Late Medieval Discussion on Franciscan Poverty*. Leuven: Peeters, 2001.
- MATUS, Zachary A. *Franciscans and the Elixir of Life: Religion and Science in the Later Middle Ages*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2017.
- MAYENBURG, David von. «Laudabilis usus oder detestabilis consuetudo? Mortuaria und andere Abgaben von Todeswegen.» In *Der Einfluss des kanonischen Rechts*, edited by O. Condorelli et al., 1:337–87. Cologne: Böhlau, 2009.
- MCCLOSKEY, John. *The Life of Saint Francis of Assisi: and a Sketch of the Franciscan Order*. New York: P.J. Kenedy, 1867.
- MCCLURE, Julia. *The Franciscan Invention of the New World*. Cham: Palgrave Macmillan, 2017.
- MEISSNER, Rudolf. «Einleitung.» In *Der Königsspiegel. Fahrten und Leben der alten Norweger aufgezeichnet im 13. Jahrhundert*, 6. Leipzig: Insel, 1978.
- MEISSNER, Rudolf, ed. *Landrecht des Königs Magnus Hakonarson*. Weimar: Böhlau, 1941.
- MENNING, Carol Bresnahan. «The Monte's 'Monte': The Early Supporters of Florence's Monte di Pietà.» *Sixteenth Century Journal* 23, no. 4 (1992): 661–676.
- MIETHKE, Jürgen. «Der 'theoretische Armutsstreit' im 14. Jahrhundert.» In *Gelobte Armut*, edited by H.-D. Heimann et al., 243–283. Paderborn: Schöningh, 2012.
- MUNCH, Peter Andreas. *The Chronicle of Man and the Sudreys*. Douglas: Manx Society, 1874.
- MYKING, Synnøve. «The Universal and the Local: Religious Houses as Cultural Nodal Points.» In *Foreigners and Outside Influences in Medieval Norway*, edited by S. Hamre, 75–96. Oxford: Archaeopress, 2017.
- NICKL, Peter. «Einleitung.» In *Petrus Johannis Olivi: Quaestio an in homine sit liberum arbitrium*, 12–13. Freiburg: Herder, 2006.
- NOONAN, John T. *The Scholastic Analysis of Usury*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1957.
- ORIGO, Iris. *The Merchant of Prato*. London: Jonathan Cape, 1957.
- PARSONS, Anscar. «Bernardine of Feltre and the Montes Pietates.» *Franciscan Studies* 1, no. 1 (1941): 11–32.
- PIRON, Sylvain. «Avant-Propos.» In *Petrus Johannis Olivi, Traité des contrats*, 38. Paris: Bibliothèque scholastique, 2012.

- QUAGLIONI, Diego. Review of *Un trattato di economia politica francescana* by G. Todeschini. *Studi Storici* 23, no. 2 (1982): 468-70.
- RASMUSSEN, Jørgen Nybo. «The Franciscans in the Nordic Countries.» In *Franciscans in Sweden*, edited by H. Roelvink, 6-21. Assen: Van Gorcum, 1998.
- RIGON, Antonio. «Mendicant Orders and the Reality of Economic Life in Italy in the Middle Ages.» In *The Origin, Development, and Refinement of Medieval Religious Mendicancies*, edited by Donald Prudlo, 241-275. Leiden: Brill, 2011.
- ROEST, Bernd. **Franciscan Learning, Preaching, and Mission c.1220-1650.** Leiden: Brill, 2015.
- ROHDE, Christian. «Armut in der hochmittelalterlichen Philosophie.» In *Handbuch Philosophie und Armut*, edited by G. Schweiger and C. Sedmak, 86-93. Berlin: Springer, 2021.
- RÜFNER, Thomas. «Money in Roman Law Texts.» In *Money in the Western Legal Tradition*, 93-109.
- SALONEN, Kirsi, and JENSEN, Kurt Villads . **Scandinavia in the Middle Ages 900-1550: Between Two Oceans.** Abingdon: Routledge, 2023.
- SCHALLENBERG, Peter. «Armut oder Ethik? Der Beginn der Sozialethik.» In *Gelobte Armut*, edited by H.-D. Heimann et al., 67-80. Paderborn: Schöningh, 2012.
- SCHMOECKEL, Mathias. «De decimis: Der Beitrag der Kanonisten zur Entstehung eines kirchlichen Steuerrechts.» In *Der Einfluss der Kanonistik auf die europäische Rechtskultur*, vol. 5, edited by David von Mayenburg et al., 405-31. Cologne: Böhlau, 2016.
- SCHMOECKEL, Mathias. «François Connan (1508-1551).» In *Mélanges en l'honneur d'Anne Lefebvre-Teillard*, edited by B. d'Alteroche et al., 963-89. Paris: Panthéon-Assas, 2010.
- SCHMOECKEL, Mathias. «From Subsistence to Profit as Economic Orientation.» *Sartonianiana* 33 (2020): 73-112.
- SCHMOECKEL, Mathias. *Kanonisches Recht*. Munich: C.H. Beck, 2020.
- SCHNALL, Jens Eric, and Rudolf SIMEK, eds. *Speculum regale: Der altnorwegische Königsspiegel*. Vienna: Fassbaender, 2000.
- SCHUMACHER, Lydia. *Early Franciscan Theology: Between Authority and Innovation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- SCHWEIGER, Gottfried, and SEDMAK, Clemens, eds. *Handbuch Philosophie und Armut*. Berlin: Springer, 2021.
- ŞENOCAK, Neslihan. *The Poor and the Perfect: The Rise of Learning in the Franciscan Order, 1209-1310*. Ithaca: Cornell University Press, 2012.

- SICKERT, Ramona. «Armut im Vergleich.» In *In propositio paupertatis*, edited by G. Melville and A. Kehnel, 101–115. Münster: LIT, 2001.
- SPICCIANI, Amleto. *La mercatura e la formazione del prezzo nella riflessione teologica medioevale*. Rome: Accademia Nazionale dei Lincei, 1977.
- SUNDE, Jørn Øyrehagen. «Daughters of God and Counsellors of the Judges of Men.» In *New Approaches to Early Law in Scandinavia*, edited by S. Brink and L. Collinson, 131–83. Turnhout: Brepols, 2014.
- THIER, Andreas. «Money in Medieval Canon Law.» In *Money in the Western Legal Tradition*, 136–66.
- TIERNEY, Brian. *Liberty and Law: The Idea of Permissive Natural Law, 1100–1800*. Washington, D.C.: Catholic University of America Press, 2014.
- TIERNEY, Brian. *The Idea of Natural Rights: Studies on Natural Rights, Natural Law, and Church Law, 1150–1625*. Atlanta: Scholars Press, 2001.
- TODESCHINI, Giacomo. *Franciscan Wealth: From Voluntary Poverty to Market Society*. Ashland, OH: Franciscan Institute, 2009.
- TODESCHINI, Giacomo. *Richesse Franciscaine: De la pauvreté volontaire à la société de marché*. Translated by N. Gaillius and R. Nigra. Paris: Les Belles Lettres, 2008.
- TODESCHINI, Giacomo. *I mercanti e il Tempio. La società cristiana e il circolo virtuoso della ricchezza fra Medioevo ed Età Moderna*. Bologna: Il Mulino, 2002.
- TODESCHINI, Giacomo. *La banca e il ghetto*. Rome: Laterza, 2016.
- TODESCHINI, Giacomo. *Ricchezza Franciscana. Dalla povertà volontaria alla società di mercato*. Bologna: Il Mulino, 2004.
- TODESCHINI, Giacomo. «Carità e profitto nella dottrina economica francescana da Bonaventura all'Olivì.» *Franciscan Studies* 60 (2002): 325–39.
- TODESCHINI, Giacomo. «Oeconomia Franciscana: Pietro di Giovanni Olivì come fonte per la storia dell'etica-economica medioevale.» *Rivista di storia e letteratura religiosa* 13 (1977): 461–94.
- TODESCHINI, Giacomo. *Un trattato di economia politica francescana: Il «De emptionibus et venditionibus, de usuris, de restitutionibus» di Pietro di Giovanni Olivì*. Rome: Istituto storico italiano per il Medio Evo, 1980.
- TRAPP, Wolfgang. *Kleines Handbuch der Münzkunde und des Geldwesens in Deutschland*. Stuttgart: Reclam, 1999.
- VAUCHEZ, André. *La Sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen Âge*. Paris: École Française de Rome, 1981.
- WITTECK, Fabian. «Money in Medieval Philosophy.» In *Money in the Western Legal Tradition*, 53–70.

WOLF, Kenneth B. *The Poverty of Riches: St. Francis of Assisi Reconsidered*. Oxford: Oxford University Press, 2003.

Summary

Francis of Assisi changed the world with his vision of a Christian society, in which life's opposites would be united. According to Francis of Assisi, everyone has the opportunity to improve their society, the poor and the strong alike: some are rich, some can learn, others can work. Precisely because every creature is different and full of special miracles, as Francis explained in his «Canticle of the Sun», people can supplement one another. Thus, not only royalty, such as Saint Elizabeth of Thuringia, and the intellectuals of his time were attracted to the Franciscan movement, but also the poor and the weak.

Francis praised the individual freedom of every person and emphasized that freedom comes with responsibility. The use of goods can serve the common good, testamentary freedom offers the opportunity to atone for past mistakes, and money can buy what people need. Francis taught his contemporaries that the commitment of the individual determines the positive or negative outcome of society. In society, different groups depend on one another: the money of the rich is the basis for the market and the income of others, the poor can work and create necessities, teachers impart the necessary skills to others, and even the poor give others the opportunity to show mercy.

Clearly, the 12th and early 13th centuries constituted a period of growing contradictions. The development of trade led to an increase in capital and a new prosperity for Europe. At the same time, the Franciscans, with their institutions for the sake of *caritas*, created places that welcomed those who could not support themselves. Such institutions were essential for the rest of society to function according to the rules of the economy. By supporting the needy and acting as confessors to merchants, the Franciscans helped in the emergence of a new society that could only function within the complexity of this contradiction.

The new medieval trade and economic successes led to growing tensions between the new prosperity of the merchants and the nobility on the one hand, and the poor and outcast, such as lepers and the homeless, on the other. Europe demanded new investments in infrastructure and education. These developments were not contradictory, but rather two sides of the same coin.

Franciscans not only served as confessors and advisors to the powerful and wealthy, but also lived with lepers and the homeless. Their ideal of poverty helped Franciscans to understand the needs of the miserable *personae miserabiles*, which led

to the establishment of almshouses and hospitals. Only thanks to the institutions that provided a life for the poor and the miserable could the rest of society behave according to the rules of the market. Franciscans became experts in the development of new cities and Christian communities.

It is astonishing how much Francis of Assisi and his students like Petrus Joannis Olivi (1247/8-1296/8) knew about the business practices of his time. According to Olivi, *capital* in itself was not an abomination due to a lack of alms, but rather an opportunity to improve contracts as a means of feeding European society. Just like money, capital is not inherently bad, but rather the way it is used. This is one of the first references to this central concept of European economics, which has acquired such a bad reputation in recent centuries.

It is this fundamental insight into the necessity of the *complexio oppositorum* that made his short writings so inspiring and led to so many innovations. It is therefore not surprising how well versed a monk like Petrus Joannis Olivi was in the business practices of his time.

The new market economy brought along new opportunities and risks, both economic and ethical. Merchants could find new goods or new trade routes, but they could ignore the demands of the future. Likewise, scholars could acquire new knowledge at universities without being aware of social necessities. The royal administration had to ensure the best conditions, especially a just judiciary, to maintain peace and order in the country.

Francis's influence on the law, in turn, lies in the recognition of human diversity and freedom. In the process, the concept of law was expanded and increasingly referred to subjective rather than objective law. For the role of law in the economy, this means:

1) Through reinterpretations, the law was opened up to a wealth of new ideas, such as setting fair prices and circumventing prohibited usury. The Norwegian legal code of 1274 reflects the idea that different social groups can complement each other and contribute to supporting the economy. Poor Norwegians were encouraged to seek work where helping hands were needed to ensure economic success for themselves and their society.

2) From a moral perspective, the fundamental values of the Church were emphasized, which helped to strengthen social acceptance of the new economy and protect society from obvious abuses. The Norwegian text of the «Konungs skuggsjá» (Royal Mirror) explained the benefits of knowledge and experience not only for merchants, but also for courtiers, royal advisors and the kingdom itself.

3) As confessors to lords and merchants, the Franciscans could advise on market development. At the same time, they helped to establish almshouses, hospitals, and «islands of mercy» that enabled the economy to assert itself in daily life.

However, the Franciscans did not want to become the guardians of the world's order; instead, they called on everyone to reflect on their own strengths and seize their opportunities in the interest of a better world together. The forces thus unleashed could not be escaped by the law, both in theory and in practice.

Mathias Schmoeckel, Professor in civil law and legal history at the Department of Law and Economy, the University of Bonn. E-mail: schmoeckel@jura.uni-bonn.de

Magnus Lagabøte – lovgiver og myntreformator

SVEIN H. GULLBEKK

This article examines King Magnus Lagabøte's monetary reforms and their significance for monetary policy in the context of medieval Norway. It contends that while Magnus is predominantly recognized as a legislator, his reforms of the monetary system mark critical turning points in Norwegian monetary history, establishing a stable monetary framework comparable to those in other parts of Europe. The author highlights two principal reforms: a recoinage (Latin: *Renovatio monetarum*) initiated shortly after his succession in 1264/5, which involved the exchange of old coins for a fresh royal coinage, thereby securing royal access to silver and generating opportunities for extraordinary revenues. By the end of the king's reign, a discernible shift occurred from small, thin, one-sided bracteates to robust two-sided coins, influenced by contemporary currencies such as the English sterling and the French *gros tournois*. The new coinage adhered to European standards, albeit with a reduced silver content. This monetary system introduced multiple denominations, a development further refined during the regency of his son, Eirik Magnusson (after 1280), when pennies, half-pennies, and quarter-pennies were issued. This system emerged as the most sophisticated among the Scandinavian kingdoms of the period. Legislative measures, papal records of tax collections, and archaeological evidence suggest that the king's right to mint was a vital royal privilege. Notably, laws against counterfeiting were codified in the *Landsloven*, representing the first legislative measures concerning such offenses in the Norwegian kingdom. Counterfeiting the king's currency was met with *Ubotamål*, the most severe penalty established defined in the *Landsloven*. The right to mint served not only as a royal prerogative but also as a means to legitimize the king's authority and his role as a guarantor of a standardized Norwegian coinage. Thus, King Magnus utilized the right to mint as an instrument for the legal consolidation of the realm.

Introduksjon

Under Landslovsjubileet 1274 – 2024 ble middelalderens lovgivning gjenstand for større oppmerksomhet enn noen gang før i norsk historieskrivning. I denne artikkelen skal vi se mindre på lovgiveren og mer på hans evner som pengepolitiker og

reformator av mynt- og pengevesenet. Selv om Magnus Lagabøtes myntreform lenge har vært kjent, har den vært lite påaktet.¹ Som kjent har Landslovjubileet ført til at middelalderhistorien generelt og lovgivning spesielt har blitt løftet frem på en rekke forskjellige arenaer med et formidlingsmessig høydepunkt i NRKs maratonsending på 750 minutter med «Landslova – ord for ord», direktesendt fra Eidsvolds plass foran Stortinget 24. august. Her fikk det norske folk møte et bredt spekter av fagfolk med middelalderen som spesialer.² Også mynt- og pengehistoriske problemstillinger har blitt invitert inn i jubileet i forskjellige sammenhenger. Deriblant gjennom samarbeid om utstillinger i Nasjonalbiblioteket og Kulturhistorisk museum der utstillingen *NOREGR – Fortellinger fra middelalderen* åpnet 1. februar med en presentasjon av Magnus Lagabøtes utmynting og periodens falskmyntning i større bredde enn noen gang før. Kong Magnus sin myntreform ble tatt opp i sentralbanksjef Ida Wolden Baches årstale 15. februar:

Lagabøte var også en reformator av pengevesenet. Han tok viktigheten av at det er tillit til pengenes verdi på alvor. Reformene han gjennomførte, er blitt stående som et vannskille i norsk pengehistorie. På Lagabøtes tid var det kongemakten som stod som garantist for pengenes verdi. I dag har myndighetene i de fleste land valgt å delegere utøvelsen av pengepolitikken til en sentralbank. Ved å gi sentralbanken i oppgave å sikre en stabil pengeverdi og gi den tilstrekkelig uavhengighet blir løftet om å bevare pengenes verdi mer troverdig. Men løftet må følges opp med handling. I dagens situasjon handler det om å få inflasjonen tilbake til målet på 2 prosent.³

Nå er det intet som tyder på at verken Magnus Håkonsson eller hans administrasjon var opptatt av inflasjonsmål og konsumprisindekser på samme måte som dagens sentralbanksjefer, men at kongemakten på 1200-tallet var opptatt av økonomi og politikk er hevet over tvil, inkludert mynt- og pengestellet og tilliten til rikets mynt.

Spørsmålet om rikets mynt og organisering av myntvesenet ble aktualisert gjennom tronskifter. Et tronskifte medførte forventninger om nye mynter der den

¹ Skaare 1995, bind 1: 74-77.

² TV-sendingene er tilgjengelige i sin helhet på NRKs hjemmesider: <https://tv.nrk.no/serie/landslova-ord-for-ord/sesong/1/episode/DVFJ70000924> (aksessert 15. august 2025).

³ Utgangspunktet var foredraget «Landsloven 750 år - Magnus Lagabøte som reformator av pengevesenet i Norge», Norges Banks lunsjseminar 7. februar 2024. For sentralbanksjefens årstale 2024: <https://www.norges-bank.no/aktuelt/nyheter-og-hendelser/Foredrag-og-taler/2024/2024-02-15-arstale/> (aksessert 11. februar 2025).

påtroppende kongen skulle trå frem i offentligheten som utgiver av og garantist for rikets mynt. Samtidig skulle mynten bidra til å legitimere kongens status. For å rydde plass til sin egen mynt og samtidig sikre tilgang på sølv til myntproduksjon var det vanlig å gjennomføre en såkalt myntfornyelse der forgjengerens og annen mynt ble vekslet inn og erstattet med kongens nye mynter. Dette var i tråd med europeiske og norske tradisjoner som strekker seg tilbake til romersk og karolingisk tid.

I Magnus sitt tilfelle fulgte den handlekraftige kongen opp med en omfattende myntreform mot slutten av sin regjeringstid, samt videreføring av kirkens myntrett gjennom Settargjærden i Tønsberg i 1277. Utmyntingenes omfang var trolig større under kong Magnus enn noen gang tidligere. Det samme gjelder myntenes utbredelse i funn under kirkegulv og myntskatter fra Konghelle i Bohuslän i sør til Dønnes kirke og Alstahaug kirke på Helgelandskysten i nord.

Hans status som lovgiver er legendarisk gjennom Landsloven 1274, etterfulgt av Byloven i 1276 og Settargjærden i 1277, samt Hirdskråen, datert etter 1273. Dette skapte en rettslig riksenhet og kan betraktes som en juridisk fullføring av rikssamlingen med lovgivende konge, felles rettsnormer og felles rettergangsmodeller.⁴ Norge var med dette blant de første europeiske middelalderrikene som utviklet et enhetlig rettssystem.⁵ Standardiseringen av norsk lovgivning gjennom landskapslovene og landsloven kulminerer i Kjøpebolkens paragraf VIII, 29 *Om mål og vekt*: «Fordi det nå er vedtatt over hele landet at samme pund, vetter, lodd, målekar og stikker skal gjelde over hele landet, slik at fåkunnige folk kan narres mye mindre, hvor de enn kan være i landet.»⁶ Standardiseringen som kommer til uttrykke i lovgivningen sammenfaller med standardiseringen av myntvesenet og når et høydepunkt under Magnus Lagabøte og hans sønner, fra 1263 til 1319.⁷

Mye tyder på at Magnus må dele æren for sine myntpolitiske meritter med sin far, kong Håkon Håkonsson som selv etablerte et solid myntvesen før sin død på Orknøyene 16. desember 1263, tronskriftet godt forberedt, og tronfølgeren klar for oppgaven. Magnus' arverett var nedfelt i 1257 etter sin eldre brors død, Håkon den unge. Fire år senere ble Magnus gift med den danske prinsessen Ingeborg Eriksdatter

⁴ Grohse 2023: 262. Denne prosessen er beskrevet i detalj av Øyrehagen Sunde 2023.

⁵ For en diskusjon av epitetet 'Lagabøte' som først dukker opp i et islandsk skrift som inneholder den islandske annalen *Oddverja annáll* nedskrevet på 1500-tallet, se Rindal 2024: 19–20.

⁶ *Magnus Lagabøtes Landslov*, overs. Ugulen Kristiansen 2024, VIII, 29.

⁷ For diskusjoner om utmynting i perioden, se Skaare 1971a og Skaare 1971b; Gullbekk 2009: 73–83.

og kronet i Bergen 14. september 1261.⁸ Borgerkrigene var for lengst over og de politiske forholdene i riket var stabile.

Mynt- og pengevesenet

Så langt hadde mynt- og pengelovgivning i Norge fremstått som sprikende. På den måten dannet Landsloven basis for regulering av myntvesenet med større presisjon enn tidligere, selv om pengelovgivningen heller ikke her ble meislet ned med stor grad av presisjon. Landsloven fastslår aldri eksplisitt at myntvesenet var et regale, altså et kongelig privilegium. Men det gjøres indirekte gjennom skriftfestelse av bestemmelser om falskmynting som alvorlig lovbrudd. I spørsmålet om hvilke betalingsmidler som ble brukt til å betale bøter gir Håkon Håkonssons rettarbot av 1260 svar i klartekst: «slike penger som kommer fra kongens myntverksted».⁹ Her uttrykkes kongemaktens ambisjon og synet på myntvesenet. Kongens mynt skulle være gyldig og den skulle brukes. Interessant nok nedvurderes verdien på bøtesatsene kraftig i samme rettarbot: til tredjedel av opprinnelig verdi. Det nye nivået harmoniserte med pengeverdien i riket på dette tidspunkt. En mark i kongens mynt var verdt én tredjedels mark brent.¹⁰ Ved å likestille bøtenivået med pengeverdien forenklet kongemakten sammenhengen mellom bøtenivå og kongens mynt. Således ble mynten fremmet som betalingsmiddel innenfor kongedømmet. Når det er sagt, var det ikke alltid slik at bøter ble betalt i mynt til tross for Landslovens normative føringer. Det norske middelaldersamfunnet var et sted der mynt var mer enn penger og penger var mer enn mynt.

I diskusjonen om kongemaktens, statens og allmuens rolle kan mynt- og pengevesenet være kilde til innsikter om hvordan dette utspilte seg i praksis gjennom utmynting og mynten i bruk. Myntene utgjør gjennom sin materialitet og offisielle preg kilder til sosiale, økonomiske og politiske forhold. Hver enkelt mynt ble forsynt med standardiserte preg som uttrykk for hvordan kongemaktens ønsket å fremstå og fungerer således som kommunikasjon av myndighetenes budskap adressert til alle deler av folket. I perioder ble norsk mynt forsynt med et bredt spekter av motiver og symboler som tidvis kan være vanskelig å forklare, eksempelvis under borgerkrigs-

⁸ For en biografisk gjennomgang av Magnus Håkonssons liv og levnet, se Øyrehagen Sunde 2023. Nylig har Hans Jacob Orning (2024) fulgt opp med en kritisk diskusjon av synet på kongen og kongemaktens rolle i Norge på 1200-tallet som ble presentert i jubileumsåret.

⁹ Håkon Håkonssons store rettarbot fra 1260, gjengitt i LL Retterbøter: 1, overs. Ugulen Kristiansen 2023: 165.

¹⁰ Gullbekk 2009: 106-122.

tiden, særlig på 1100-tallet, men også under Håkon Håkonssons tid.¹¹ Magnus Lagabøtes utmynting av brakteater skiller seg vesentlig fra andre norske brakteat-utgivelser. Mens det var vanlig å forsyne brakteater med forskjellige motiver er alle Magnus sine brakteater forsynt med samme motiv, fra tronskiftet til han selv innførte tosidige penninger mot slutten av sin regjeringstid: kongens motvendte portrett (en face) iført kongekrone, uten noen form for innskrift, men i visse tilfeller med punktborder og enkelte tilfeller inneholder disse punktboardene et eller flere kors [Fig. 1] og [Fig. 2]

Fig. 1: Foruten kongeportrettet ble Håkon Håkonssons utmyntinger forsynt med et bredt spekter av motiver, fra bokstaver til dyr og himmellegemer til bygninger. Ingen norske middelalderkonger mønstret flere myntmotiver og -symboler. Foto: Myntkabinettet, Kulturhistorisk museum, UiO.

¹¹ For diskusjon av motiver og symboler på norsk mynt fra 1100-tallet, se Ramberg 2017: 58-125.

Fig. 2: Magnus Lagabøtes Brakteater – små ensidige mynter – trolig introdusert i løpet av 1264, etter at Magnus ble innsatt som konge etter farens død 16. desember 1263. Brakteatene er ikke forsynt med innskrifter, men med kongeportrett en face, iført krone. Foto: Myntkabinettet, Kulturhistorisk museum, UiO.

De færreste opplevde å møte kongen ansikt til ansikt i middelalderen, men som Sverre Bagge har poengtert var segl og mynt de to mest effektive måtene å kommunisere kongens portrett i middelaldersamfunnet. Kongeportrettene fikk ofte den gjeveste plassen i middelalderens monetære billedunivers. Det var der kongen trådte frem for folket, ikke bare som en abstrakt idé, men med hele sin konkrete personlighet.¹² I middelalderens billedunivers var mynt særst godt egnet for å bringe kongens bilde ut til det brede lag av folket. Her visste både Håkon Håkonsson og Magnus Lagabøte uovertrufne evner til å utnytte muligheten for å spre det glade budskap. Hver eneste mynt representerte en forlenget arm av kongelig nærvær og et symbol på kongemakten, og kongen var tross alt garantist for myntens verdi.

Lovgivning og regnskaper over innsamling av kirkelige skatter gir særskilte innblikk i myntbruk og myntenens utbredelse som verdimål og betalingsmidler. Forekomsten av myntfunn i arkeologiske kontekster gjør oss i stand til å følge den monetære utviklingen ganske tett i de 17 årene Magnus satt på tronen, også i overgangen fra Magnus til sønnen Erik Magnusson, eller snarere formynderstyret som administrerte riket på vegne av barnekongen. Det samme formynderstyret som fratok kirkens dens rett til å utgi mynt preget i erkebiskopenes eget palass ved Nidarosdomen, Norges største katedral og Olav den helliges gravmæle.

¹² Bagge 1998: 156. Se også Sigurdsson 2008: 145.

At kongemakten delegerte utmyntingsmyndighet ble bare gjort i enkelte tilfeller og da under stramme regulatoriske rammer og begrenset omfang. I norsk middelalder har spørsmålet om myntrett vært gjenstand for betydelig diskusjon, særlig under borgerkrigene på 1100-tallet og fremveksten av kirken som en institusjonell maktfaktor. Med bakgrunn i kristne symboler på mynt er det sannsynlig at kirken fikk myntrett allerede ved opprettelsen av et erkebispesete i året 1152/3 og Nidaros ble senter for en norsk kirkeprovinc, eller noe senere, men trolig før Sverre Sigurdsson kom seilende inn i norsk historie året 1177.¹³ Første gang vi har skriftlig dokumentasjon for myntrett i kirkelig regi foreligger i et privilegiebrev utstedt 1222 eller deromkring. Her får erkebisen rett til en myntmester i sin gård. Utmyntingene skulle være identisk med kongens i standard og preg.¹⁴ Således skulle det ikke være mulig å skjelne erkebispens mynter fra kongens. Med basis i flere tusen funn av brakteater fra denne perioden funnet under norske kirkegulv synes det klart at kongemaktens regulering av kirkens myntrett var effektiv. Bare i ett tilfelle har vi identifisert en erkebisp som trosset kongens forbud mot eget myntpreg: Erkebiskop Jon Raude (1268-1281). Denne stridbare kirkens mann utga mynter forsynt med sitt eget portrett iført en mitra.¹⁵ Dette må ha blitt oppfattet som en provokasjon i spørsmålet om myntretten som et skattet privilegium. En rett som ble videreført i Settargjærden i Tønsberg i 1277, for siden å bli fratatt kirken under formynderstyret for Erik Magnusson i 1281, altså etter Magnus Lagabøtes død.¹⁶ [Fig. 3, neste side]

Det var imidlertid ikke bare kirken som fikk del i myntprivilegiet. Under borgerkrigstiden fikk jarlen Skule Bårdsson del i denne retten. Vi har verken bevart mynter eller skriftlige kilder som forteller at jarlen fikk delegert retten til å mynte for egen regning, men vi har bevart mynter med innskrifter som forteller om felles utmynting med den unge kong Håkon Håkonsson i årene omkring 1217-20.¹⁷ Senere skulle Magnussønnene dele riket mellom seg, og yngstemann Håkon Magnusson fikk hertugstatus fra 1284 til 1299 (senere kong Håkon V). I løpet av disse årene utga hertug Håkon mynt i eget navn, parallelt med storebror Eirik, rikets konge. Å bruke myntretten som et privilegium i politiske forhandlinger var anerkjent i europeisk tradisjon. I så måte skal ikke den norske praksisen ses som noe nytt under solen.

¹³ Ramberg 2017: 152.

¹⁴ Authen Blom 1967: 132–136.

¹⁵ Mynttypen ble første gang publisert av Skaare 1965.

¹⁶ For diskusjon av myntretten i Norge, se Risvaag 1994-96: 130-161; Risvaag og Gullbekk 2023: 335-350.

¹⁷ Skaare 1971a: 5-13.

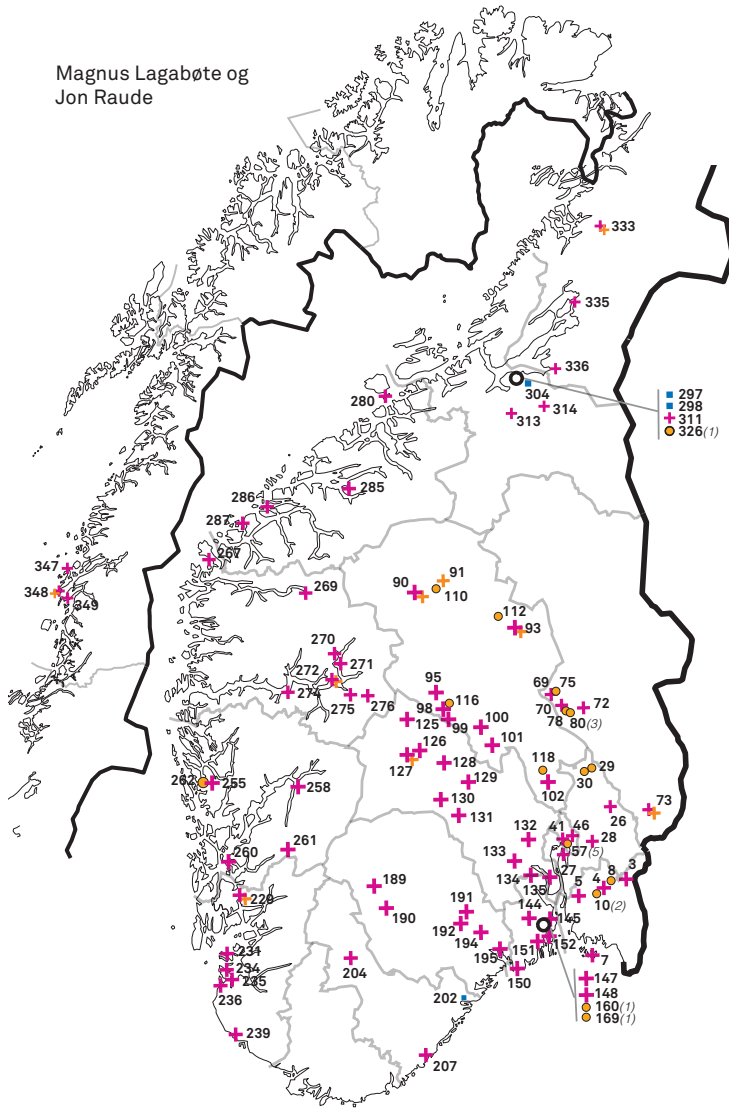

Fig. 3: Kart over funn av Magnus Lagabøtes og erkebiskop Jon Raudes mynter (Nummere viser til Gullbekk og Sættem 2019, 163).

Pengepolitikeren entrer scenen

Magnus overtok tronen etter sin far, kong Håkon Håkonsson som døde i Kirkwall på Orkenøyene rett oppunder jul, 17. desember 1263. Kong Håkon ble først gravlagt lokalt i Magnuskatedralen for vinteren. Sommeren etter ble han ført hjem og gravlagt i Kristkirken i Bergen. Flere år før dette hadde den avdøde kongen sikret sønnens arverett ved å gi Magnus kongstittel allerede i 1257 med påfølgende kroning i Bergen i 1261. Arbeidet med å overta ansvaret for rikskongedømmet med en rekke sentrale administrative og statlige funksjoner lot seg neppe iverksette før på nyåret. Og selv over nyttår ville saker av mynt- og pengepolitisk art neppe bli behandlet før etter en viss tid, helst etter noen måneder. Det er således rimelig å tenke seg at endringene i mynt- og pengestellet ble iverksatt før vinteren var over og våren hadde beveget seg over i sommer.

Myntfornyelser skjedde ikke så ofte, men hadde tradisjoner i Norge tilbake til Olav Kyrres tid. Det vil si at kongemakten besluttet at alle forgjengerens mynter skulle samles inn og erstattes av nye. Denne prosessen muliggjorde også fjerning av utenlandske mynter i omløp. På den måten banet man vei for kongens egen mynt samtidig som man sikret tilgangen til sølv. Sentralt i dette arbeidet sto standardisering av vekt, lødighet og størrelse, i likhet med utmynting alle steder til alle tider. Den nye gyldige mynten måtte ha ensartet form og størrelse, og til samme tid kunne skjernes med letthet fra annen mynt.

Her spilte valg av myntmotiv en viktig rolle, og særlig kongens portrett. I høy-middelalderen ble de fleste myntene som ble preget ved europeiske myntverksteder forsynt med kongemaktens bilder og symboler på aversen (forsiden) og kirkens på reversen (baksiden). Mange steder ble det utgitt brakteater, mynter som ble preget på så tynne blanketter at de bare kunne forsynes med preg på den ene siden, mens forsidepreget syntes negativt på reversen (baksiden). Med bare én side til rådighet var det i hovedsak kongens portrett som fikk forrang på Håkon Håkonssons og utelukkende slik på Magnus Lagabøtes tid.

Kongeportrettene fikk ofte den gjeveste plassen i middelalderens monetære billed-univers. Det var der kongen trådte frem for folket, ikke bare som en abstrakt idé. Kongeportrettene som er bevart på mynt utgjør så mange som størrelsesorden 3300 brakteater og nærmere 200 på penninger (tosidige).¹⁸ I denne førindustrielle tiden var det å grave kongeportretter på myntstemplen en manuell oppgave der gravørerne måtte arbeide negativt i skala *én-til-én*. Så langt er det ingen som har kartlagt hvor mange gravører som har vært involvert i produksjonen av myntstemplen under

¹⁸ Gullbekk og Sættem 2019, 29.

Magnus Lagabøtes tid, men det var trolig flere titalls gravører, om ikke flere, som over årene var iverksatt ved forskjellige myntverksteder i riket.

Det er hevet over tvil om at Magnus var en konge med virketrang og evne til administrasjon. Med myntretten som regale kunne han prege mynt med egne motiver, der egne fortellinger tilkjennega hans status som konge og riksstyrer til alle deler av befolkningen, unge som gamle, kvinner som menn, rike som fattige.

Renovatio monetae – myntfornyelse året 1264/5

La oss ta et steg tilbake til tronskiftet der Magnus overtar tronen etter sin fars død i Kirkwall på Orknøyene. Hva betydde dette for den unge kongen ut fra et mynt- og pengepolitisk perspektiv? Først og fremst at han tok sine plikter som nyslått konge på alvor. Kort tid etter iverksatte han utmynting i eget navn, eller mer presist i eget bilde. Kongens mynt var gyldig mynt, og tross alt var kongen personlig garantist for myntens verdi. Magnus måtte sette sitt preg på mynten, bokstavelig talt. Men for å iverksette utmynting i stor skala var behovet for sølv langt større enn kongens egne tilganger. Hva skulle han gjøre? Selvfølgelig fantes det flere alternativer for å regulere et rikets myntvesen for en konge. Innenfor det handlingsrommet som baserte seg på kjente og anerkjente løsninger var svaret gitt. I likhet med forgjengerne på den norske tronen ville det ha vært nærliggende å iverksette innveksling av myntene i omløp. På den måten ville man dekke behovene for sølv. Dessuten åpnet det for muligheter til å høste ekstraordinære inntekter relatert til utmynting, eksempelvis ved å forlange at folk skulle betale tre gamle for to nye mynter. I middelalderske kilder omtales prosessen som *Renovatio monetae*.

Hva er så *Renovatio monetae*? Kort fortalt innebærer det at gammel mynt ble inndratt og erstattet med ny som ledd i fornyelse og utbedring av mynten og myntvesenet.¹⁹ I moderne språkdrakt brukes gjerne *myntfornyelse* (engelsk *recoinage*). Det er vanlig å si at slike myntfornyelser ble iverksatt ved tronskifter, men det kunne forekomme i flere forskjellige former, også med vekslende grad av effektivitet. Dette var ikke noe kong Magnus fant på. Europeiske eliter hadde utviklet metoden siden karolingiske keisere brukte *det* som del av sitt myntpolitiske arsenal fra 800-tallet. Norske konger som Harald Hardråde, Olav Kyrre, Magnus Berrføtt, Sverre Sigurdsson og Håkon Håkonsson adopterte metodene, i vekslende grad, men ofte effektivt.²⁰

¹⁹ Det foreligger en bredt anlagt litteratur på dette fenomenet i europeisk og skandinavisk middelalderforskning, eksempelvis Jesse 1924; Hävernicks 1933; Suchodolski 1961; Dolley og Metcalf 1961; Jensen 1996; Grindner-Hansen 1997; Risvaag 2006; Svensson 2012; Woods 2018.

²⁰ Gullbekk 1997, Risvaag 2006 og Gullbekk 2009: 42-89.

Magnus brukte det både for politisk legitimitet og som økonomisk inntektskilde. Å tjene penger på penger er en gammel sportsgren.

Avgjørelsen om å utføre en myntfornyelse var ikke vanskelig, men å fastlegge rammene for og det å gjennomføre inndragning av forgjengerens mynter for deretter å erstatte dem med nye mynter må ha vært krevende. Beslutningsgrunnlaget ville ha omfattet utvikling av nye myntmotiv, ett eller flere, samt retningslinjer for myntstandard, som omfattet vekt, lødighet og størrelse. Samlet sett fremstår dette og liknende myntpolitiske skifter som en standardiseringsprosess med hensikt å organisere utmyntinger som skulle skille kongens mynter fra annen mynt i omløp, både forgjengernes og utenlandsk. Da tronskiftet materialiserte seg overtok Magnus farens myntverksteder med all den kompetanse som fantes der. I så måte var mye av det organisatoriske allerede på plass.

Som nevnt, et hovedanliggende var å skaffe sølv til nye utmyntinger i stor skala. Uten naturlige sølvforekomster tilgjengelig ville myntene i omløp utgjøre den mest åpenbare sølvkilden. Det er lite som tyder på at middelalderens kongemakter satt på reserver i form av store summer sølv. I middelalderen var denslags økonomisk styring noe kongemakten sjelden var i stand til. I 1260- og 1270-årene ville kongemakten bestå av en administrasjon som administrerte finansene på dens vegne, eksempelvis fehirde, sysselmann og gjaldker. Det ville også være myntmestre tilknyttet myntverkstedene som hadde kompetanse og tillit når det gjaldt forvaltning av sølv og gjennomføring av myntproduksjon. Utmynting var middelalderens svar på førmoderne masseproduksjon der så mange mynter som mulig ble produsert så like som mulig, etter strenge krav til standardisering. Magnus Lagabøtes utmynting er ikke underlagt studier som forsøker å estimere omfang og skala. Antallet mynter og deres utbredelse i arkeologiske kontekster sannsynliggjør betydelig antall, i løpet av hans 16-17 år på tronen er det rimelig å tro at myntproduksjonen samlet sett utgjorde hundretusener og millioner.

Nå foreligger det ingen skriftlige vitnesbyrd om myntfornyelse i Norge i 1260-årene eller før det. Her må vi basere oss på numismatikken og arkeologien som kilder. På generelt grunnlag kan vi forvente at den nyslåtte kongen iverksatte utmynting og med det tok grep som sikrer kongens egen mynt en plass i rikets økonomi. Å sikre rikets finanser sto høyt i kurs. For å oppnå dette måtte kongemakten administrere myntvesenet og myntomløpet i samfunnet. At Magnus Håkonsson påbegynte slike tiltak snarlig etter å ha kommet til makten forteller hvor stor vekt han tilla pengeforholdene og økonomien.

På denne tiden var det fortsatt brakteatenes tidsalder i norsk mynthistorie. Når nye mynter skulle introduseres falt valget på videreføring av brakteater. De nye

brakteatenes standard ble videreført med visse justeringer, men med vesentlige ikonografiske endringer. Mangfoldet av mynttyper i omløp som var så karakteristisk for Håkon Håkonssons utmynting ble erstattet med brakteater forsynt med ett motiv: Kongens portrett *en face* iført krone. Et enkelt, men like fullt sterkt symbol på kongemakten og kongen som garantist for mynten og myntvesenet. Ikke siden Harald Hardrådes tid (1047-1066) hadde norske konger valgt å prege én mynttype over lengre perioder. Ingen annen brakteattype ble preget i større omfang.²¹ Og preging av denne mynttypen ble trolig iverksatt ved norske myntsteder allerede i løpet av 1264, kort tid etter at Magnus kom til makten. En myntfornyelse medførte omfattende prosesser og kostnader for en middelaldersk kongemakt og dens administrasjon.²² Fra start til mål kan det godt ha tatt måneder før den ble erklært formelt avsluttet. Helt sentralt for enhver myntfornyelse ville være å erklære den gamle mynten for ugyldig. På den måten ville kongen sikre sin egen mynt status som eneste gangbare innenfor rikets grenser.

Kunne det vært gjort annerledes? Kan vi tenke oss at Magnus gjennomførte omfattende utmyntinger uten å trekke inn myntene som allerede var i omløp. Hvordan skulle han overbevise folk om å bruke sine mynter fremfor annen mynt, særlig om de som skulle bruke myntene kunne velge mellom et alternativ der den ene var mer verdifull enn den andre. Her kommer kraften i kongemaktens reguleringsvilje til uttrykk. Kongemakten definerte gammel mynt som ugyldig og mindre verdt og kongens nye mynter som gangbare og med større nominell verdi. Og både numismatiske, arkeologiske og historiske kilder tyder på at folk i det store og hele aksepterte kongemaktens vilje.

Den myntfornyselsen Magnus Lagabøte gjennomførte er et av de klareste og beste eksemplene på vellykket storskala regulering hentet fra norsk middelalder. Evnen til å iverksette og gjennomføre effektive mynt- og pengepolitiske tiltak avspeiler seg i myntfunnene som gir et enhetlig bilde av myntomløpet; Kongens mynt var gyldig, mens utenlandske innslag så å si ikke gjør seg gjeldende. Ingen periode i norsk middelalder er kongens mynt mer dominerende enn under Håkon Håkonsson og Magnus Lagabøte, ifølge myntfunn og historiske kilder.²³ Likevel er det mye vi ikke vet om disse utmyntingene, eksempelvis hvor de ble preget. Siden ingen av disse brakteatene er forsynt med myntstedssignaturer blir spørsmålet om pregested hengende i luften. Mye tyder på at det fantes kongelige myntverksteder i både

²¹ Gullbekk 2005: 551-572.

²² Iversen og Gullbekk 2017.

²³ Gullbekk og Sættem 2019: 164-169.

Bergen, Oslo, Tønsberg og Nidaros, kanskje også andre steder. Her må vi imidlertid avvente nye studier for svar med større grad av presisjon.²⁴

Utbredelse innenfor norske grenser

Etter at myntfornyetelsen var gjennomført og Magnus Lagabøtes brakteatutmynting satt i omløp fikk den utbredelse over store deler av kongeriket i løpet av kort tid, rimeligvis noen få år, eller også måneder. Håndgripelige vitnesbyrd gjennom arkeologiske funn forteller om dette med overveldende klarhet. Samlet sett har vi registrert flere enn 25,000 norske mynter fra perioden ca. 1050 til 1319 i ulike arkeologiske funnkontekster. Av disse utgjør Magnus Lagabøtes brakteater nærmere 3300 stykker, så å si alle fra funn under gulvene i norske kirker [Fig. 4, neste side].²⁵ Med utgangspunkt i disse myntfunnene kan vi slå fast at bare én annen konges utmynting er mer utbredt innenfor kongerikets grenser, nemlig Håkon Håkonssons. I tillegg forteller pavelige regnskaper om innsamlinger av korstogstiende og store antall brakteater i Den norske kirkeprovinsen. Pengeinnsamlingene fant sted ved norske bygde- og bykirker i andre halvdel av 1270-årene. Derfra ble pengene kanalisert til bispekirker og videre til Roma av norske geistlige og pavelige nuntier. Der ble pengene regnskapsført i begynnelsen av 1280-årene og smeltet ned. Regnskapene er bevart i Vatikanstatens bibliotek og utgjør i dag sjeldne innsyn i økonomiske forhold og tidens mynt- og pengehistorie. De som har ført regnskapene i pennen beskriver forskjellige norske myntsorter i detalj: 5000 mark *veteris grosse monete* (gamle penninger), 4400 mark *moneta subtilis dicti Regni Norwegie* (brakteater), og 500 mark *veteris subtilis monete* (gamle brakteater). Samlet sett tilsvarte dette i størrelsesordenen åtte millioner brakteater og 800,000 penninger omregnet fra summene i mark, øre og ertug.²⁶

²⁴ Arbeidet med å ordne og forstå utmyntingene og myntsystemet under Magnus Lagabøte har pågått siden C.A. Holmboes tid som bestyrer ved Universitetets Myntkabinett (1830-1876). I norsk numismatisk forskning har bestemmelsene av de anonyme brakteatene som i dag plasseres til Magnus Lagabøtes tid har blitt datert med store variasjoner fra begynnelsen av det 13. århundre til etter svartedauen (Schive 1865: 98; Schive pl. XI: nr. 26-78 og XII: nr. 1-37). Da Skaare (1995) oppsummerte forskningen på disse anonyme brakteatseriene daterte han de til ca. 1270-1320, altså Magnus Lagabøte og hans sønners tid (Skaare 1995, II: nr. 264-267, med begrunnelse Skaare 1995, I: 82-84). Myntserien har senere blitt bestemt til Magnus Lagabøtes tid (Gullbekk 2009: 73-86) hovedsakelig ved å kombinere utmyntingene, myntstandarden, funnfrekvensen i norske kirker og historiske kilder. I motsetning til brakteatene har Magnus Lagabøtes penninger blitt (Skaare 1995, II: nr. 215-217), dels Eirik Magnusson penninger av den sterlingtypen som kan dateres til ca. 1280-1285 (Skaare 1995, I: 84; Skaare 1995, II: nr. 228-229 og 231-232).

²⁵ For analyser se Gullbekk og Sættem 2019: 126-169 og 170-257.

Fig. 4: Dette er en penning som Magnus Lagabøte fikk preget i årene ca.1277-1280. På den ene siden står det «Magnus Rex Norveg», altså kong Magnus av Norge. På den andre siden av mynten står det «Velsignet være Gud». Kongen lover altså å følge kirkens budskap. Foto: Myntkabinettet, Kulturhistorisk museum, UiO.

Antallet norske mynter som redegjøres med betydelig grad av presisjon i detaljerte regnskaper i Vatikanstaten virker nesten usannsynlig høye. Hvorfor ble så store summer transportert helt fra den nordligste kirkeprovinsen til Pavens Roma når det fantes etablerte metoder for overføring av verdier og penger via italienske finanshus med kontorer i nær sagt alle større bysentra i Europa, deriblandt Brygge i Flandern. At overføring av store summer fra Norge til Pavestaten ble oppfattet som uheldig på norsk side avspeiler seg i forbudet mot å selge sølv eller å veksle kongens mynt med kirkens menn i 1280-årene.²⁷ Det kan være at et slikt forbud virket mot sin hensikt. Om de pavelige nuntiene som hadde ansvar for å overføre pengene ikke fikk vekslet den norske mynten i sølv eller andre vareslag som kunne omsettes på internasjonale markeder ble de kanskje tvunget til å transportere myntene sørover til Pavestaten som til stadighet trengte mer penger for å opprettholde et omfattende byråkrati og byggeprosjekter i stor skala. At innsamlinger av pavelige skatter trakk millioner av

²⁶ *Pavelige Nuntiers Regnskabs- og Dagböger førte under tiende-opkrævingen i Norden 1282-1334* (heretter PNRD), utg. P.A. Munch, Christiania 1864: 12-14. For diskusjoner av pavelige avgifter innsamlet i denne perioden, se Lunden 1978; Gullbekk 2009; Tveito 2015; Gullbekk og Sættem 2019; Dyrhaug og Gullbekk 2023.

²⁷ Bagge 2008: 205.

mynter ut av omløp fra det norske kongeriket forteller om et norsk samfunn der mynt ikke bare var tilgjengelig, men også mye brukt. Likevel er det lite eller intet som tyder på at pavens nuntier har støvsuget det norske riket for kongens (og kirkens) mynt.

Innsamlingene av korstogstiende er dessuten i tråd med et ekstraordinært brev datert Nidaros 1276 signert av erkebiskop Jon Raude der han selv kommenterer myntomløpet i sin kirkeprovins: At erkebispen hadde inngående kunnskap om pengeforholdene henger trolig sammen med hans ansvar for innsamlingene av korstogstienden innstiftet ved laterankonsiliet i Lyon i 1274. Skatten skulle inndrives i løpet av en seksårsperiod som skulle regnes fra midtsommer 1274. På grunn av det som i et pavebrev ble karakterisert som erkebiskop Jons eventyrlige hjemreise fra Lyon, fikk han et års utsettelse.²⁸ Brevvekslingen mellom erkebiskop Jon og Pavestaten forteller om vidtrekkende utfordringer. Erkebispen melder at tienden for første år var innkommet slik som foreskrevet, men ber samtidig paven om å ettergi tienden for andre året da dårlig vær har ført til uår og hungersnød slik at de norske geistlige ikke evnet å betale. Pave Nicolaus IV avslår dette med unntak for visse lettelser for Gardar bispedømme på Grønland i et brev av 31. januar 1279.²⁹ I det store og hele ser det ut til at norske geistlige har imøtekommet de pavelige fordringene, noe som tyder på at kongens mynt var tilgjengelig i de fleste kirkesogn. I dette tilfellet bekrefter arkeologiske, historiske og numismatiske kilder hverandre på flere nivåer som bare sjelden kommer til uttrykk i norsk og skandinavisk høymiddelalder.

Lovgivning, pengebruk og bøter

Landslovens betydning for norsk lovgivning og samfunnsutvikling synes å være udiskutabelt, både i norsk og europeisk sammenheng. Vi har allerede sett hva loven regulerer for mynt- og pengevesen, og bortsett fra lovens klare ståsted i spørsmål om falskmynting og kongens myntrett forteller Landsloven lite om mynt- og pengevesen og hvordan mynt- og pengeøkonomien ble organisert og hvordan betalingssystemet ble regulert ute i samfunnet. Samtidig regner toneangivende historikere med at bøtesystemet utgjorde kongemaktens største inntektskilde.³⁰ I et samfunn der penger var mer enn mynt er det verdt å merke seg at Landslovens tekst inneholder et betydelig antall referanser til bøter oppgitt i verdimalene mark, øre og ertug, spesifisert

²⁸ PNRD 141 ff.; DN VIII, 11; Brilioth 1915, 89.

²⁹ PNRD 145 ff.

³⁰ Det er i denne sammenheng verdt å merke seg Knut Helles kommentar som fremdeles holder vann «En inngående undersøkelse av det gammelnorske bøtesystemet hører til de uløste oppgaver i middelalderforskningen» (Helle 1974: 195).

som sølv (*sylfr*), eksempelvis Landevernsbolken (kap. III), Mannehelgebolken (kap. IV). Sølv har spilt en viktig rolle i pengehistorien fra romersk til nyere tid, både i europeisk og norsk sammenheng. Spørsmålet er hvordan vi skal tolke referansene til sølv slik de fremstår i Landsloven. Om vi begynner med numismatikken og beveger oss videre til arkeologiske og historiske kilder er det klart at myntene i norsk middelalder ble preget på sølv fra Olav Tryggvason til Olav Engelbrektsson, riktignok i varierende kvalitet, men likefullt sølvbasert. Arkeologiske funn av sølv fra høymiddelalderen omfatter hovedsakelig mynt og bare unntaksvis smykker, barer eller såkalt hakkesølv. Både numismatiske og arkeologiske kilder peker i retning at sølv i hovedsak var mynt.

Middelalderens historiske kilder inneholder et betydelig antall referanser til verdimål, mynt og sølv, også i lovgivning. I Landslovens bestemmelser om "Folks flytning over tjodelver" stipuleres betaling av fergepenger i mynt, det vil si det den reisende måtte betale fergemannen for å bli fraktet over elven. En penning for hver mann og én for hver hest eller slik pris som bygdefolket og fattige kan avtale med ferjemannen.³¹ Avskriftene av den store Landsloven skriver seg fra det 14. århundre, og i disse finnes det to tekstvarianter av denne bestemmelsen: 1) *pening silfrs* og 2) *penneng talen*. Talte penninger blir i allmenhet regnet som mynt i likhet med sølvpenninger og norsk sølv – *noreno sylfri* – forstås som myntet sølv slik kongen (myndighetene) utga.³² Ifølge Landsloven skulle alle som kunne betale ferjemannen bruke myntet sølv som allment akseptert betalingsmiddel, for alle ferjer i hele kongeriket. Dette utgjør et sjeldent tilfelle der vi får en normativ pris på en tjeneste uttrykt i konkrete penger. I hvilken grad folk fulgte lovens bokstav er vanskelig å vite selv om det synes rimelig sannsynlig. Mange saker som gjelder økonomi og pengebruk i hverdagslige situasjoner i middelalderen er ofte beskrevet i normative termer snarere enn beskrivelser av praksis. Dette gjelder særlig forholdet mellom lovgivning og rettslig praksis der innsynet i sakskomplekser og straffeutmåling bare sjelden er bevart.

Et par tiår etter Magnus Lagabøtes død utspiller det seg et par rettslige drama i kirkelig regi som gir sjeldne innblikk i pengeforhold i praksis. De som spiller førstefolin i disse rettsforhandlingene er henholdsvis erkebiskop Jørund og stavangerbiskopen Arne. Biskopen blir stevnet av sitt lokale domkapittel. Saken det strides om er inntektene fra en «offerbøsse ved hovedalteret i domkirken»: «trunci apud maius altare positi in ecclesia cathedrali.»³³ Domsbrevet ble utstedt av biskop Øyvind av

³¹ LL VII, 46.

³² Gullbekk 2009: 197.

³³ DN IV, 25 [DN IV, 41] (min oversettelse).

Oslo, biskop Torstein av Hamar og abbed Halle ved Hovedøya kloster i Oslo 13. juni 1298. Alle var pavelige oppnevnte dommere i saken: Da biskop Arne ikke møtte frem til tredje gangs stevning, verken personlig eller ved fullmektig, ble han dømt «in contumaciam» til å betale kapitlet 15 mark gangbar mynt i saksomkostninger. I Nidaros ble erkebiskopen dømt til å 276 mark gangbar mynt for å ha forsynt seg urettmessig av kannikenes offerpenger og sjelemessegaver.³⁴ Begge disse sakene forteller om rettsprosesser der det blir avsagt dom i bøter definert i pengesummer, det vil si kongens gyldige mynt. I hvilken grad de ble betalt i mynt eller ikke er strengt tatt uvisst, selv om en rekke indisier peker i retning av mynt som betalingsmiddel, både i disse og andre saker relatert til rettssystemet.

Her er nok et emne som venter på flere og mer inngående studier, gjerne av retrospektiv karakter. Så langt finnes det intet omfattende studium av bøter og bøtesystemet i norsk middelalder.

Norge får en mynt av europeisk format

Etter å ha gjennomført lovrevisjoner på flere nivåer kan vi observere en betydelig endring i utmyntingenes karakter mot slutten av kong Magnus regjeringstid. Her gjennomførte kongen en myntreform som brakte norsk utmynting på linje med de fremste myntsystemene i Nord-Europa: De små tynne brakteatene ble erstattet med solide tosidige penninger.

Hvorfor myntreform? Enkelt sagt, mye tyder på at kong Magnus og hans administrasjon ville skape et tillitsvekkende og stabilt pengesystem på riksplan. Da Magnus ble konge var norske mynter stusselige. De var små, tynne og lette. Omkring år 1200 var norsk mynt de minste i hele Europa etter gjentatte myntforringelser gjennom hundre år. På tampen av Sverre Sigurdssons tid (1177-1202) var vekten på brakteatene nede i 0,06 gram (medianverdi), altså seks hundredels gram! Dette bedret seg betydelig under Håkon Håkonsson styre, men selv da Magnus overtok var myntene fortsatt så små og tynne at de bare ble preget på én side. Magnus videreførte utmynting av ensidige brakteater, men med forbedret vektstandard fra 0,12 til 0,18 gram (medianvekt).³⁵

For en konge med ambisjoner banet dette vei for ytterligere en myntfornyelse med muligheter for ekstraordinære inntekter. Således kunne Magnus både sikre økte inntekter å øke sin status som konge. Om det var status, økonomi eller politiske hensyn som var avgjørende for myntreformen er vanskelig å avgjøre, men følgende av den synes klar: Det norske myntvesenet nådde et høydepunkt under denne pe-

³⁴ Bull 1910: 375.

³⁵ Skaare 1971a: 17.

rioden, og holdt godt nord-europeisk nivå omkring år 1300. Den nye mynten harmonerer i fremtoning med toneangivende myntslag som engelske sterlinger og franske *gros tournois* og forsynt med et kronet kongehode *en face* på adversen med omskrift som ikke levner noe tvil om at det er kong Magnus som står bak: MAGN REX NORVEGIE og REX MAGNVS. Reversen er forsynt med et kors omgitt av religiøse sentenser: BENEDICT(um) SIT NOMEN D(omini), “velsignet være Herrens navn” og BENEDICTVS DEVS, “Gud være lovet”. Da kong Ludvig IX av Frankrike iverksatte utmyntinger av den epokegjørende stormynten *gros tournois* i 1266, ble denne forsynt med et kors omgitt av to omskrifter, hvorav den ytre kunne leses: BENEDICTVS SIT NOMEN DOMINI NOSTRI DEI JHESV CHRISTI, “velsignet være vår Herre Gud Jesu Christi navn”. For å bruke Kolbjørn Skaares ord fornemmer vi «Magnus Lagabøtes penninger som et ekko til Ludvig den helliges suksessrike stormynt med sin fromme appell».³⁶

At kong Magnus trekker veksler på både fransk og engelsk mynt forteller om en konge som gjerne vil plassere seg i en kristen europeisk tradisjon, og en konge som var opptatt av rikets rettslige og monetære forhold.

Denne penningutmynting har blitt knyttet til innføringen av nye mynter i England 4. august 1279. Den engelske myntreformen omfattet utgivelsen av en stormynt, en *groat*, tilsvarende franske *gros tournois*, og fraksjoner av penningen i form av halv- og kvartpenninger.³⁷ Alle de nye engelske myntene er forsynt med et nytt kongebildet, et kronet brystbilde *en face* der kongeportrettet er forsynt med karakteristiske lange hårlokker. Enkelte av penningene i kong Magnus’ navn etterligner de nye engelske penningene.³⁸ Det vil si at de må være preget i løpet av kongens ni siste måneder, eller muligens noe etter dødsdagen 9. mai 1280. Til samme tid synes det klart at det også finnes penningutgivelser som har hentet inspirasjon fra kongebildet på engelsk mynt av den typen som ble utgitt forut for 1279. Vi kan således regne med at kong Magnus var i gang med utmynting av solide penninger da den nye numismatiske hårmoten landet i Norge. Spørsmålet er hvor lenge det hadde pågått preging av penninger, det vil si når myntreformen og utmynting av solid mynt ble innført.

Det fantes en administrasjon som kunne håndtere gjennomføringen av myntpolitiske tiltak av omfang, men hvem som faktisk var ansvarlig er så langt ukjent. Om vi skal peke på enkeltindivider synes Audun Huggleiksson være en god kandidat.

³⁶ Skaare 1995, bind I, 75.

³⁷ Rasmusson 1943: 175-176; Holst 1948; Skaare 1971b; For et sammendrag av argumentasjonen se NMH, I: 75-76.

³⁸ Rasmusson har observert at kun et fåtall av myntene i Hornø-skatten, som er den største vi har for mynt fra Magnus Lagabøte, er av typen med lange hårlokker å la 1279-typen (Rasmusson 1943: 176).

Han tilhørte rikets fremste i politiske saker fra 1270-årene og hadde sentrale embeter som stallare (1276) og lendmann (1277) under Magnus Lagabøtes tid. Audun studerte i Bergen, Paris og Bologna og hadde erfaring fra samfunn med noen av samtidens mest avanserte mynt- og pengevesen.

I norsk mynthistorie har denne myntreformen fått relativt lite oppmerksomhet. Dette kan ha flere årsaker. Én er det faktum at vi ikke var i stand til å klassifisere og datere periodens utmyntinger med tilstrekkelig presisjon før ganske nylig. En annen at myntreformen først ble gjennomført relativt kort tid før han døde og dermed ikke fikk det gjennomslaget og synligheten den ellers ville ha fått i myntfunn over det ganske land. Hva som imidlertid er sikkert er at denne myntreformen beredte grunnen for et myntsystem med flere valører gjennom innføring av både penninger og kvartpenninger. Da Eirik Magnussons formynderregjering noen få år senere innførte halvpenninger hadde Norge fått en myntrekke som må anses som den mest sofistikerte i de tre skandinaviske kongedømmene. Og myntreformen der solide tosidige mynter ble gjeninnført i Norge banet vei for et myntsystem som holdt seg i nærmere et halvt århundre, frem til Håkon Vs død i 1319: Penninger, halvpenninger og kvartpenninger, med et par utgivelser av dobbeltpenninger.

Ytterligere en konsekvens av myntreformen som har fått lite oppmerksomhet er et skiftet til solide mynter innebar også en myntfornyelse der brakteatene ble erstattet av solide tosidige pregninger, penninger og kvartpenninger. Som et ledd i denne myntreformen er det flere forhold som taler for at brakteatene ble gjort ugyldige, og dermed trukket ut av sirkulasjon. I så måte har vi en *terminus ante quem* for omløpstiden. Hvor lang tid brakteatene var i omløp er vanskelig å si, men flere forhold tyder på at de forsvant relativt raskt. Ingen slike brakteater var del av det største arkeologiske funnet av Magnus Lagabøtes penninger funnet på øya Hornö i Bohuslän, nedlagt ca. 1280-85, og som inneholder 117 Magnuspenninger og 158 tilsvarende preget i sønnen Eirik Magnussons navn.³⁹ I så måte iverksatte Magnus ikke bare én myntfornyelse, men to. Begge synes å ha vært gjennomført med stor grad av presisjon og effektivitet.

Lovgiver og pengepolitiker

Til tross for at Landsloven i liten grad tar opp mynt- og pengevesenet *per se*, møter vi for første gang lovgivning om falskmynting i norsk historie: «Det er også ubotamål å forfalske vår konges mynt, brev eller segl».⁴⁰ Her møter vi grunnleggende prinsipper

³⁹ Gullbekk og Sættem 2019, nr. 374.

⁴⁰ Landsloven X, 2 rettarbot gitt av kong Håkon Håkonsson. Bestemmelsen gjentas med samme ordlyd når det gjelder forfalskning av kongens mynt i Landsloven IV, 4 om Ubotamål

om myntenens status og rolle i samfunnet, både for utgiver og mottaker av mynt. Myntretten tilhørte kongen og bare ham foruten tilfeller der kongen delegerte retten til andre. Nettopp myntretten som regale understreker mynten og myntvesenets offisielle karakter. Å forfalske kongens mynt var dessuten en majestetsfor nærmelse og medførte lovens strengeste straff. Det var *ubotamål*, så alvorlig at det ikke var mulig å bøte. Myntfalskere ble dømt fredløse. Og den som var fredløs, var ikke beskyttet av loven. Folk kunne dermed drepe en falskmyntner uten å bli straffet.⁴¹

De eldste eksemplene på falskmyntneri i Norge møter vi i 1280- og 1290-årene, noen få år etter Landsloven ble knesatt. Den eldste falskmyntnerskatten omfatter ca. 1800 falske penninger av den såkalte riksvåpentypen preget ca. 1285-1290, i kong Eirik Magnussons navn, nedlagt i Kalfarliien utenfor Bergen i 1280-årene og funnet av veiarbeidere i ferd med å flytte en steinrøys i 1908.⁴² Å finne én slik falskmyntnerskatt i arkeologisk kontekst hører med til sjeldenhetene i skandinavisk middelalder. I Norge har vi ikke bare én slik falskmyntnerskatt, men faktisk enda én, denne gang fra 1290-årene; Alstadskatten fra Østre Toten som omfatter ca. 1600 (usikkert tall) falske mynter av typen som i samtidige dokumenter blir omtalt som *nigri coronati* eller «svartpenninger», preget i årene ca. 1290-1295 [Fig. 5].

I Norge møter vi ikke konkrete falskmyntnersaker i rettslige eller andre historiske kilder. Her er det isteden numismatikken og arkeologien som har levert bidrag til vår kunnskap om slike operasjoner. Om vi trekker inn lovbestemmelsen mot falskmyntneri i Landsloven utgjør dette, samlet sett, gode kilder til både kongemaktens eksklusive myntrett (regale) og falskmynting som en geskjeft som var en realitet både på Vestlandet og Østlandet i middelalderen. Med utgangspunkt i de strenge straffene for slik virksomhet er det rimelig å tenke at mynt var utbredt og allment anerkjente betalingsmidler. Hvis ikke ville neppe folk ha risikert liv og lemmer for å falske kongens mynt.

Kong Magnus Lagabøtes interesse for og evner som lovgiver er ubestridt i norsk middelalderhistorie. Hans mynt- og pengepolitiske engasjement er mindre kjent, men likefullt betydelig. I mynt- og pengehistorisk perspektiv fremstår han som en av middelalderens viktigste myntherrer sammen med Harald Hardråde, Olav Kyrre og sin far Håkon Håkonsson.

Ikke bare håndhevet han myntretten som et regale, han gjennomførte omfattende reformer innenfor mynt- og pengevesen på effektivt vis. Ingen i norsk mynthistorie

i Mannhelgebolken.

⁴¹ Det foreligger en fornøylig doktoravhandling om straffereaksjoner for falskmynting opp gjennom historien skrevet av den svenske numismatikeren Nathorst-Böös 1973.

⁴² Morgenstierne 1915; Gullbekk og Sættem 2019, nr. 251 (Kalfarliien) og nr. 89 (Alstad).

Fig. 5: Falske mynter preget i kong Eirik Magnussons navn i 1280- og 1290-årene, funnet i Kalfarliken utenfor Bergen. Foto: Myntkabinettet, Kulturhistorisk museum, UiO.

hadde vært i stand til å organisere og administrere et myntvesen som raskt ble utbredt over hele kongeriket, også i gravgrendte strøk i dalstrøk, fjell- og fjordområder i Innlandet, Vestlandet og Nord-Norge.

Kongens mynter ble preget i stor skala, og vi vet at de ble brukt av befolkningen. Om vi ser Magnus Lagabøtes rolle som lovgiver, myntherre og konge i sammenheng fremstår hans styre i mangt og meget som minner om middelalderstatlige forhold i 1260- og 1270-årene.

English summary

MAGNUS LAGABØTE – LEGISLATOR AND MONETARY REFORMER

The reign of King Magnus Lagabøte (Magnus Håkonsson) is often celebrated for his seminal achievements as a legislator, particularly the promulgation of the *Landsloven* in 1274. In this paper it is argued that king Magnus also played a profound role as a monetary politician and reformer of Norway's coinage and financial system. The period marked by the high point of legislative standardization precisely coincided with significant advances in monetary system standardization achieved under Magnus and his successors (1263 to 1319).

ASSERTION OF MONETARY SOVEREIGNTY

While the *Landsloven* itself did not explicitly define monetary control as a royal prerogative (*regale*), this status was implicitly established by the severity with which

the law treated the counterfeiting of coins. The National Law of 1274 designated the counterfeiting of the king's coin, charter, or seal as *ubotamål*, which mandated the law's most severe sanction: outlawry. This assertion of royal ambition regarding monetary authority had roots preceding Magnus's accession, notably Håkon Håkonsson's *rettarbot* of 1260, which had already stipulated that only coinage derived from the royal mint should be accepted for the payment of fines.

RECOINAGE AND STANDARDIZATION

Upon ascending the throne, tradition necessitated a recoinage (*Renovatio monetae*). This process, likely initiated early in his reign around 1264/65, served to legitimize Magnus's status and confirm his commitment to the currency's value and function as the legal currency of the realm. Given that medieval monarchies seldom possessed substantial silver reserves, securing the necessary silver for extensive minting operations was essential. This recoinage offered a mechanism for securing extraordinary revenues, potentially by requiring citizens to exchange three old coins for two new ones.

In this initial phase, Magnus continued the minting of bracteates (thin, single-sided coins), but he introduced significant iconographic modifications. Whereas his father's coinage featured diverse motifs, Magnus's bracteates were exclusively supplied with the king's facing portrait (*en face*), wearing a crown. This simple visual was a powerful articulation of royal authority. This coin renewal is regarded as an example of successful regulation in medieval Norway, leading to the rapid dominance of the king's coin and a virtual absence of foreign currency from circulation.

DISSEMINATION AND ENFORCEMENT

Archaeological data confirms the substantial success and widespread distribution of Magnus's coinage throughout the kingdom. Discoveries, particularly those found beneath Norwegian church floors, verify the use of Norwegian currency from Konghelle in the south to the Helgeland coast in the north. In sum, records of some 25,000 Norwegian coins dates between 1050 and 1319. Of these Magnus Lagabøte's bracteates account for nearly 3,300 coins. Furthermore, rare insights into monetary circulation are provided by Papal accounts preserved in the Vatican Library, which document large volume of coinage collected as Crusader tithes in the second half of the 1270s and subsequently channeled from Norwegian rural and urban churches all the way to Rome.

Despite the severe penalties associated with *ubotamål*, archaeological evidence confirms that counterfeiting remained a reality. Large hoards of counterfeit Norwegian pennies dating to the 1280s and 1290s have been found at Kalfarli in

Bergen and Alstad at Østre Toten, validating that illicit operations occurred in both Western and Eastern Norway.

THE SECOND MONETARY REFORM: ALIGNMENT WITH EUROPE

Toward the conclusion of his reign, King Magnus instituted a second significant monetary reform. This involved replacing the thin bracteates, which had characterized Norwegian coinage since the second quarter of the 12th century, with solid, double-sided pennies, thereby aligning the Norwegian monetary system with those prevalent in Northern Europe.

These new pennies were designed to harmonize in appearance with major foreign coinages, such as the English sterlings and French *gros tournois*. Key features included a crowned royal portrait (*en face*) on the obverse, accompanied by clear identification of the issuer, MAGN REX NORVEGIE (Magnus, King of Norway). The reverse utilized religious phrases, BENEDICT(um) SIT NOMEN D(omini) (blessed be the name of the Lord). This specific inscription mirrored the successful French *gros tournois* introduced by King Louis IX in 1266, positioning the Norwegian currency within a broader Christian European tradition. It is important to note, however, that the Norwegian currency was heavily debased in comparison with its English and French counterparts.

This reform successfully established a sophisticated monetary framework that incorporated both pennies and quarter pennies. When Eirik Magnusson's regency later introduced half pennies, Norway possessed the most advanced coin series among the three Scandinavian kingdoms, a system that persisted until Håkon V's passing in 1319.

In sum, King Magnus Lagabøte implemented two comprehensive reforms that standardized and distributed a consistent monetary system across his domain. His effective enforcement and the pervasive use of his coinage, even in remote regions, secure his place among the most pivotal medieval kings in the annals of coinage and monetary history, alongside figures such as Harald Hardråde, Olav Kyrre, and Håkon Håkonsson.

Bibliografi

LITTERATUR

BAGGE, Sverre. 1998. *Mennesket i middelalderen. Tanker, tro og holdninger, 1000-1300*. Oslo: Aschehoug.

- . 2008. «Salvo semper regio iure». Kampen om sættargjorden 1277–1290. *Historisk Tidsskrift* vol. 87: 201–224.
- BRILIOTH, Yngve. 1915. *Den påfliga beskatningen af Sverige intill den stora schismen*. Uppsala: K.W. Appelbergs boktryckeri.
- BULL, Edvard. 1910. Pønitentiariet for den norske Kirke i Middelalderen. *Historisk Tidsskrift* 1910: 369–378.
- DOLLEY, Michael & Michael Metcalf. 1961. The Reform of the English Coinage under Eadgar. I Michael Dolley (red.), *Anglo-Saxon Coins: studies presented to F. M. Stenton on the occasion of his 80th birthday, 17 May 1960*, pp. 136–168. London: Methuen.
- DYRHAUG, Sverre & Svein H. GULLBEKK. 2023. Peterspenger: En skatt for folk flest. *Collegium Medievale*: 169–218.
- GRINDER-HANSEN, Keld. 1997. Møntfornyelse (Renovatio monetae) i Danmark fra år 1200 til Christopher II's død i 1332. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 8: 130–136.
- GROHSE, Ian Peter. 2023. Norgesveldet som rettsfellesskap – en presisering, i: *Landslova av 1274. Rett, Politikk og Samfunn i Norsk Mellomalder*, redigert av Else Mundal, Erik Opsahl, Jørn Øyrehagen Sunde og Miriam Tveit (red.), 261–278. Oslo: Dreyer forlag.
- GULLBEKK, Svein H. 1997. Renovatio monete i Norge i middelalderen. *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1992–93: 52–87.
- . 2005. Lite eller mye mynt i Norge i middelalderen? *Historisk Tidsskrift* 84: 551–572.
- . 2009. *Pengevesenets vekst og fall i Norges middelalder*, København: Museum Tusculanum Press.
- GULLBEKK, Svein H & Anette SÆTTEM. 2019. *Norske myntfunn 1050–1319. Penger, kommunikasjon og fromhetskultur*. Oslo: Dreyer forlag.
- GULLBEKK, Svein H, Christoph KILGER, Håkon ROLAND and Steinar KRISTENSEN, (red.). 2021. *Coins in Churches. Archaeology, Money and Religious Devotion in Medieval Northern Europe*, London and New York: Routledge 2021.
- GUNDERSEN, Olav Elias. 2019: *Commercialisation and urbanisation on the periphery of medieval Europe c. 986–1448: A comparative analysis of Denmark and Norway*. PhD Aarhus Universitet.
- HÄVERNICK, Walter 1933. *Münzverrufungen in Westdeutschland im 12. und 13. Jahrhundert*. Frankfurt.
- HELLE, Knut. 1974. *Norge blir en stat, 1130–1319*. Håndbok i Norges Historie, bind 3. Universitetsforlaget.

- HOLST, Hans. 1948. Norske funn av tosidige mynter, preget under Magnus Lagabøter og hans sønner. *Nordisk Numismatisk Årsskrift*: 63-84.
- IVERSEN, Frode & Svein H. GULLBEKK. 2017. The Price of Justice and Administration of Coinage. I: Ann Zanette Tsigaridas Glørstad and Kjetil Loftsgarden (red.), *Viking-Age Transformations: Trade, Craft and Resources in Western Scandinavia*, 95-107. London and New York: Routledge.
- JOHNSEN, Arne Odd. 1945. *Nicolaus Breakespears legasjon til Norden*, Oslo 1945
- JENSEN, Jørgen Steen. 1996. Møntfornyelse (Renovation monetæ) i Danmark indtil år 1200. *NNUM*: 130-136.
- JESSE, Wilhelm (red.). 1924. *Quellenbuch zur Münz- und Geldgeschichte des Mittelalters*. Halle/Saale: Riechmann.
- LUNDEN, Kåre. 1972. *Økonomi og samfunn*. Oslo: Universitetsforlaget.
- . 1978. *Korn og kaup. Studiar over prisar og jordbruk på Vestlandet i mellomalderen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- . 1999. Money Economy in Medieval Norway. *Scandinavian Journal of History*, vol. 24: 245-265.
- MAGNUS LAGABØTES LANDSLOV. 2024. Oversettelse Jo Rune Ugulen Kristiansen, Oslo: Nasjonalbiblioteket.
- MORGENSTIERNE, Bredo. 1915. Myntfund i Kalfarlien, *Bergens Museums Aarbok* 1914-1915, nr. 10: 3-8.
- MUNCH, Peter Andreas (utg.). 1864. *Pavelige Nuntiers Regnskabs- og Dagböger førte under tiende-opkrævingen i Norden 1282-1334*, Christiania: Brøgger & Christie's Bogtrykkeri.
- MUNDAL, Else, Erik OPSAHL, Jørn Øyrehagen SUNDE og Miriam TVEIT (red.). 2023. *Landslova av 1274. Rett, politikk og samfunn i norsk mellomalder*, Oslo: Dreyer forlag.
- NATHORST-BÖÖS, Ernst. 1973. *Hela världens tjuv. En studie i straffen för mynt- och sedelförfalskningsbrotten före circa 1850*, Stockholm.
- ORNING, Hans Jacob. 2025. *Myten om den gode kongen*. Oslo: Dreyer forlag.
- PETTERSEN, Gunnar I. 2013. *Priser og verdiforhold i Norge ca. 1280-1500*, Oslo, Riksantikvaren skriftserie 39.
- RASMUSSEN, Nils Ludvig. 1943. Studier i norsk mynthistoria under tiden c:a 1270-1513, *Fornvännen*: 174-181.
- RINDAL, Magnus. 2024. «Introduksjon: Landslova, Magnus Lagabøte og Håkon Håkonsson», i: *Magnus Lagabøtes Landslov*, overs. Jo Rune Ugulen, 13-38. Oslo: Nasjonalbiblioteket.

- RISVAAG, Jon Anders. 1996. Ikke-kongelige utmynting i Norge frem til reformasjonen. *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1994-96: 130-161.
- . 2006. Mynt og by. Myntens rolle i Trondheim by i perioden ca. 1000-1630, belyst gjennom myntfunn og utmynting. Trondheim: Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet Doktoravhandling 200.
- RISVAAG, Jon Anders & Svein H. GULLBEKK. 2023. Money as provocation: the coinage of Archbishop Jon Raude, *Numismatic Chronicle*: 335-350.
- SCHIVE, Claudius Jacob. 1865. *Norges mynter i middelalderen samlede og beskrevne af C. I. Schive. Med indledning af C. A. Holmboe*. Kristiania: Tönsberg.
- SIGURDSSON, Jon Vidar. 2008. *Det norrøne samfunnet. Vikingen, kongen, erkebiskopen og bonden*. Oslo: Pax forlag.
- SKAARE, Kolbjørn. 1965. En ny norsk erkebispemynt. *Numismatiska Meddelanden* XXX: 92-102.
- . 1971a. Utmynting på Håkon Håkonssons tid, *Nordisk Numismatiske Årsskrift* 1970, 5-36
- . 1971b. Utmyntingen i det gamle Tunsberg. *Vestfold-minne*: 86-102.
- . 1982. Kong Sverres utmynting, *Nordisk Numismatiske Årsskrift* 1979-80: 93-109.
- . 1995. *Norges mynthistorie. Mynter og utmynting i 1000 år. Pengesedler i 300 år. Numismatikk i Norge*, b. I-II, Oslo: Universitetsforlaget.
- SPUFFORD, Peter. 1988. *Money and its use in Medieval Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
- SUCHODOLSKI, Stanislaw. 1961. Renovatio monetae in Poland in the 12th century. *Wiadomości Numizmatyczne* 5: 57-75.
- SUNDE, Jørn Øyrehagen. 2023. *Kongen, lova og landet - Kong Magnus Lagabøter, Landslova av 1274 og det Norge han skapte*. Oslo: J.M. Stenersens Forlag.
- SVENSSON, Roger. 2012. *Renovatio Monetae. Brakteater og myntningspolitikk i högmedeltidens Europa*. Stockholm: Svenska Numismatiska Föreningen.
- TVEITO, Olav. 2015. Mynter i messen - Kirkefunnene som bidrag til kunnskap om offerpraksis og kirkeskikker (11.-17. årh.). *Historisk Tidsskrift* vol. 94: 383-417.
- WOODS, Andrew R. 2018. From Charlemagne to the Commercial Revolution (c.800-1150). I: *Money and Coinage in the Middle Ages*, edited by Rory Naismith: 93-121. Leiden: Brill.

Svein H. Gullbekk, SENKU, Kulturhistorisk museum, UiO.

Om evne og vilje til å sjå kvinner i mellomalder-kjeldene

JØRN ØYREHAGEN SUNDE OG ELSE MUNDAL

The Old Norse term *maðr* had in the Middle Ages the dual meaning ‘man’ and ‘human being’. If we read Norwegian medieval law with this common knowledge as a backdrop, we find that women play a significant role in legal life in both the oldest compilations of law, the Christian laws – canon law adopted by public assemblies – and in the Code of the Norwegian Realm of 1274. Women as legal actors were not only found in written law but are reflected in legal practice from the 14th century. A systematic examination of mortgage documents show that women were the primary actor in 20% of these documents. Women could appear in public life in most legal situations, also as executors (*ombudsmen*), but could not, however, take on the role as judge.

For å kunne forske på kvinnene si stilling i norske mellomalderkjelder er det nødvendig å finne dei i kjeldene, og å *sjå* dei. Det har vi ikkje gjort i tilstrekkeleg grad i norsk mellomalderforskning til no.

Ei årsak til at ein ikkje har fått augo på kvinnene i rettslivet i mellomalderen, ligg i det norrøne språket. Endringar i språket frå norrøn tid til i dag har i nokre tilfelle tåkelagt i kor høg grad kvinnene var til stades i språket. Då tenkjer vi ikkje primært på store endringar i grammatikken, og at dei fleste av oss er avhengige av ordbok for å forstå fleirtalet av orda i ei setning. Vi tenkjer på eit lite ord, *maðr* med fleirtalsforma *menn*. Vi kan starte med å sjå på prologen i Snorres *Edda*:

*Almáttigr guð skapaði himin ok jörð ok alla þá hluti er þeim fylgja, ok síðarst menn tvá er ættir eru frá komnar, Adam ok Evu.*¹

(Den allmektige Gud skapte himmel og jord og alle dei ting som høyrer til dei, og til slutt skapte han to *menn* (norr.), som slektene stammar frå, Adam og Eva.)²

¹ Snorri Sturluson, red. Faulkes 1988: 3.

² Omsetjingane frå norrønt her og seinare er våre egne der ikkje anna er sagt.

Den primære tydinga av *maðr* er 'menneske', og for å få ei rett omsetjing av teksten, må *maðr* i dette tilfellet omsetjast med menneske. I norrøn tid ser vi ei språkutvikling der ordet *maðr* ofte står for 'mann/karmann', men det har framleis ofte også tydinga 'menneske', og kan då stå for kvinne, og når vi har fleirtalsforma *menn*, kan kvinner godt vere inkluderte. Dette er velkjent for alle som arbeider med mellomalderkjelder. Det har likevel vist seg vanskeleg å få forskarar, når dei møter ordet *maðr*, t.d. i ein lovtekst, til å stogge opp og spørje seg: kan *maðr* i dette tilfellet også vere ei kvinne? Sjølv om tvilstilfelle kan finnast, er det oftast mogeleg å svare eit klart ja eller nei på dette spørsmålet. Det kan vi sidan det samla lov materialet gjev mange opplysningar om kva rettar kvinner har etter lovene, kva slags krav som vert stilte til dei, kva status dei har i heimen og i det vidare samfunnet, og kva slags roller i ein rettsprosess dei kan gå inn i. Kvart enkelt tilfelle der ordet *maðr* er brukt, og der det isolert sett kan vere uklart om ordet referer både til mann og kvinne, kan tolkast i lys av dei mange døma der teksten eller konteksten gjer det klart at ordet kan stå både for kvinne og mann.

Likevel valde Absalon Taranger i si omsetjing av Landslova til riksmål i 1915 å omsetje *maðr* hovudsakleg med mann.³ Det same gjorde Knut Robberstad i si omsetjing av Magnus Lagabøters Bylov i 1923,⁴ og av Eldre Gulatingslov i 1937.⁵ *Maðr* vert også gjerne omsett til 'mann' i nyare lovomsetjingar, som i Jan Ragnar Hagland og Jørn Sandnes si omsetjing av Frostatingslova av 1994⁶ og Bjarkøyretten for Nidaros i 1997.⁷ Det har vist seg at omsetjarar, både av lovtekstar og andre tekstar,

³ Til dømes Landslova IV-8 og 18; Taranger 1915: 48 og 58, jf. NgL II: 53 (kap. 7) og 62 (kap. 17).

⁴ Til dømes Bylova VI-2 og 9; Robberstad 1923: 22 og 31, jf. NgL II: 240 og 241. Men i fyrste setning i VI-2 er «menn» her omsett med «folk».

⁵ Til dømes Eldre Gulatingslov kap. 88 og 169; Robberstad 1981: 116 og 182, jf. NgL I: 43 og 64. Vi ser likevel at kvinnene sine rettar og plikter etter Gulatingslova har valda Robberstad hovudbry. Då han omsette Gulatingslova i 1937, forstod han kapittel 47, som seier at ei kvinne kan overlate *sókn* og *vørn* til ein mann, slik at dette gjaldt søksmålsretten, retten til å krevje at ei sak kom opp til doms, men ikkje sjølve sakførsla. Men *sókn* er ordet for 'det å føre ei sak' og *vørn* for 'det å forsvare ei sak'. Då Robberstad seinare skreiv den store artikkelen "Rettergang" i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* har han kome til at "Ei kvinne som står aleine, kan føre sine søksmål sjølv, men ho har rett til å taka ein fullmektig til sakførsla" (1969: 32).

⁶ Sjå til dømes Frostatingslova II-1 og 2, og XIII-25; Hagland og Sandnes 1994: 16 og 17, og 199, jf. NgL I: 130 og 131, og 247.

⁷ Sjå til dømes Bjarkøyretten kap. 4 og 20; Hagland og Sandnes 1997: 40 og 45, jf. NgL 1: 303 og 317 (kap. 65).

for enkelt grip til den enklaste og tradisjonelle omsetjinga av *maðr* sjølv om vi veit at det semantiske innhaldet i ordet har forskyve seg frå norrøn tid til i dag.

Går ein derimot inn i kvar einskild regel i Landslova av 1274 der *maðr* er nytta, viser det seg til dømes at i rundt 75 prosent av tilfella refererer termen til både menn og kvinner, og i rundt 5 prosent faktisk berre til kvinner.⁸ Det som ved fyrste augnekast ser ut som ei lov mynta på eit mannsdominert samfunn, vert dermed ei lov for eit samfunn der både menn og kvinner er tydelege aktørar i rettslivet.

Ei anna årsak til at ein har oversett kvinnene i det norske rettslivet i mellomalderen, er at det har mangla evne og vilje å sjå dei trass tydeleg tekst. Dette har vi fleire døme på frå diplomaterialet. Til dømes heiter det i samandraget til eit mellomalderbrev, publisert i bind VI av *Diplomatarium Norvegicum* i 1864:

Sigurd, Hafthor Thoressöns Lensmand (i Gudbrandsdalen), kundgjör, at han optog 12 Mænds Vidnesbyrd om, at Sigurd og Ingerid bleve gifte för Lovförandringen, medens endnu de gamle Love galt, og at Erling paa Bryn var stevnet til at paahøre samme.

I utdraget frå sjølve teksten i mellomalderbrevet frå 1333 står det:

Eptir þet tok ek xii mannæ vitni baro þessær xii men vitni firir mer Halstein Audvnr son Haluadr Juærs son Alfuer Saxsæ son Agmundr Sigurdr son Gudormr Eigill son ok Eillingr brodr hans Þorkiel Þorbiænnar son *Asæ Halkiells dotter Haldoræ Niculasæ dotter Þoræ Ingjælsz dotter Rangdid Ormsdotter Rangdid Godena dotter.*

svoro þæssær fyr nefdr men at þau komo saman j fonnom lagum ok firir laga bringing Sigurdr ok Ingirid þeima monnum hia verandom er ek tok þetta skillriki Þorde preste a Breidini Gudorme Lafranz syni logretto manne Pale Liosz syni ok margum adrum godom mannum.⁹

(Etter det tok eg opp 12 menns vitne. Desse 12 personane bar fram vitnemål for meg: Hallstein Audunsson, Hallvard Ivarsson, Alv Sakseson, Ogmund Sigurds-son, Gudmund Egilsson og Elling, bror hans, Torkjell Torbjørnsson, *Åsa Hallkjellsdotter, Halldora Nikolasdotter, Tora Ingjaldsdotter, Ragndid Ormsdotter, Ragndid Godinadotter.* Desse førnemnde personane svor at Sigurd og Ingerid vart

⁸ Sjå Laske, Mundal og Sunde (under utgjeving).

⁹ DN VI-143 (07.10.1333) (vår kursivering).

gifte då gammal lov gjaldt og før lovendringa. Med desse personane til stades tok eg opp dette provet, Tord prest på Breidin, Guttorm Lavransson lagrettemann, Pål Ljotsson og mange andre gode menn / mykje anna godt folk.)

Av dei 12 mennene som utgjevarane finn i diplommet, er altså fem av dei kvinner. Her er det ikkje mogeleg å skulde på manglande språkforståing, berre på manglande vilje til å formidle det som opplagt følgjer av teksten. Dei 'gode menn' som er nemnde i slutten av sitatet, har tradisjonelt vore tolka som 'menn', men også her må ein sjå på konteksten. Brevet skildrar ei folkeforsamling der nesten halvparten av vitna som er nemnde, er kvinner. Det finst ingen grunn til å tru at dei fem kvinnene som var vitne, var dei einaste kvinnene i forsamlinga. Å forstå dei *góðir menn* som er til stades, som 'godt folk' er difor mest sannsynleg det beste i dette tilfellet.¹⁰

I denne artikkelen skal vi sjå etter kvinner i mellomalderkjeldene. I fyrste del skal vi sjå korleis dei står fram i mellomalderlovene når vi tek som utgangspunkt at *maðr*, med fleirtalsforma *menn*, primært tyder 'menneske' og ikkje 'mann'. I andre del skal vi sjå at sjølv når vi les *maðr* som 'menneske', så får vi likevel ikkje fullt ut eit korrekt bilete av kvinnene sin plass i rettslivet i mellomalderen. For dersom vi ser på kvinner i mellomalderdiplom, ser vi at dei ikkje berre kunne sitje med og disponere eigedom, og opptre i rettssaker som saksøkjær og vitne, men at dei kunne ha ei enno meir sjølvstendig rolle. Det er grunn til å tru at høg sosial status ville gjere det lettare for kvinner å spele ei rolle i samfunnslivet. Forsking på den rolla nokre norske adelskvinner kunne få i det politiske livet, til og med når det gjaldt område som krig og piratverks- emd, tyder på det.¹¹ Dei kvinneroller vi har sett på i norske diplom, fangar opp kvinner frå eit breiare spekter i samfunnet, sjølv om vi ikkje i alle høve kan plassere dei sosialt.

Vi gjer ikkje krav på å gje eit fullstendig bilete korkje når det gjeld lovene eller diploma. Vi har, saman med Caroline Laske, gått gjennom dei over 400 gonger *maðr* er brukt i Landslova, slik lova står i den tekstkritiske utgåva av Magnus Rindal og Bjørg Dale Spørck frå 2018.¹² Vi har ikkje gjort ei tilsvarande nærlesing av andre mellomalderlover, men har konstatert gjennom stikkprøvar at vi finn det same mønsteret i dei (sjå note 8). Det same gjeld undersøkinga av rettspraksis, slik vi finn den i mellomalderdiploma som er publiserte i *Diplomatarium Norvegicum*. Vi har ikkje funne

¹⁰ Eit sikkert døme på at også kvinner er rekna med mellom '*góðir menn*' finn vi i innleiinga til Mariajartegnet "Bondi ok husfru ætludu heingia sik": *I nockurum stad var bondi ok husfru hans, bædi godir menn ok trufastir*,... (Det var ein bonde ein stad og kona hans, begge gode menneske og faste i trua,...). *Mariu saga* (1871) s. 969.

¹¹ Sjå t.d. Wærdahl 2019.

¹² Kong Magnus Hákonssons Lagabøtes landslov 2018.

noko godt søkjekriterium for å finne kvinner som spelar ei aktiv rolle i rettslivet.¹³ Døma vi brukar, har vi henta frå søk på ombodsmenn og vitne i rettstvistar i mellomalderen.¹⁴ Unnataket er rettsområdet pant. Her har vi søkt opp alle diplom som gjeld pant av eigedom, og sett kor stor rolle kvinner spela i samband med slike eigedomstransaksjonar. Artikkelen må likevel lesast som ei påpeiking av eit forskingsbehov, meir enn som stetting av dette behovet.

Kvinner i norske mellomalderlover

Det finst mange døme på at kvinner var meir synleg til stades både i språket generelt og i lovspråket enn det lesarar i dag gjerne ser ved fyrste augnekast. Vi ser fyrst på eit døme frå Frostatingslova IX-4, der det er tydeleg sagt at lova gjeld kvinner, men vi skal likevel merke oss at kvinna også er omtalt som *maðr*.

Kona má gefa .iij. sinnum arf sinn, oc halda hit þriðja sinni, en eigi má gefa nema heill maðr se.¹⁵

(Ei kvinne kan gje bort arven sin tre gonger, og det må haldast den tredje gongen, men ein kan ikkje gje [bort] utan ein er frisk *maðr*.)

I Eldre Gulatingslov har vi eit døme på forbod mot barnemishandling. Her kan det vere vanskelegare straks å få augo på kvinna:

ef madr misfær med barne sino skadandi til lifs eða lima at vilja sinum. þa eru þau utleg oc vptœct alt fe þeira...¹⁶

(Om nokon skadar /mishandlar barnet sitt med vilje slik at det står i fare for å tape liv eller lemmer, då skal dei vere utlæge og all eigedomen deira er forbroten.)

Her kan det ved fyrste augnekast sjå ut som det berre er far som er mistenkt, men ved nærmare ettersyn ser vi at den *maðr* som er mistenkt, like gjerne kan vere mor som far. Det som avslørar at mor også er mistenkt, er forma på pronomenet, *þau*.

¹³ Vi har søkt i den elektroniske utgåva av Diplomatarium Norvegicum: https://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html

¹⁴ Det er søkt på “umbsm*”, “vmbsm*” og “wmbds*”, og på “vitn*”, “uitn*” og “witn*”.

¹⁵ Der det her og seinare er sitert frå, eller vist til kapittel i Frostatingslova, er det vist til utgåva i NgL I, om ikkje anna er sagt.

¹⁶ Teksten står i eit fragment som er prenta i NgL IV: 19.

Dette er nøytrumsforma av pronomenet *þeir* (dei), og nøytrumsforma vert brukt når pronomenet peikar tilbake på ei gruppe av menneske som består av begge kjønn. Konteksten viser at det er peikt på mor.

I nokre tilfelle går det fram av konteksten at *maðr* like gjerne kan vere kvinne som mann, som i Eldre Bjarkøyrett (bylova for Trondheim), kap. 69:

Ef maðr blótar á heiðnar vættir. eða ferr hann med spásögur eða med görningum. sá maðr er því hlýðir ok þann mann húsar til þess. hann er svá útlægr sem manns bani. En ef hann dular. beri karlmaðr iárn fyrir. en kona taki í ketil.¹⁷

(om nokon blotar til heidne vette eller fer med spådomar eller trolldom, og den som høyrer på slikt, og den som held hus til dette, er like utlæg som ein drapsmann. Og om han /dette mennesket løyner dette, skal ein karmann bere jarn (for å fri seg) og ei kvinne ta i kjele (ta opp ein gjenstand frå botnen av ein kjele med kokande vatn.)

Her kjem det fram at *maðr*, også pronomenet *hann* (som peikar tilbake på *maðr*), kan stå for kvinne. Det ser vi her av konteksten som presiserer kva straffa er for kvinne og for mann.

Endå vanskelegare å sjå at ein lovregel også gjeld kvinner, har vi t.d. Landslova VII-56:¹⁸

Nú skal hverr maðr þingi ráða, er þings þykkist þurfa.

(No skal ein kvar råde for ting som synest å trenge ting.) [Råde for ting vil her seie å ha rett til å kalle inn tinget.]

Sjølv om vi har sett at *maðr* ofte kan stå for kvinne, så vil ein kanskje tru at tinget er mannens arena. Men at *hverr maðr*, som dei fleste utan å tenkje seg om ville omsetje med “ein kvar mann” også kan vere ei kvinne, er lett å oversjå. Forma *hverr* er maskulin form av pronomenet, men forma rettar seg etter det grammatiske kjønnnet på ordet *maðr*. Eldre Gulatingslov kap. 131 har formuleringa “Nu scal hverr þingi ráða

¹⁷ Der det her og seinare er sitert frå eller vist til kapittel i Eldre Bjarkøyrett, er det vist til utgåva i NgL I, om ikkje anna er sagt.

¹⁸ Der det her og seinare er sitert frå eller vist til kapittel i Landslova, er det vist til *Magnus Lagabøtes landslov* 2024, red. Rindal, om ikkje anna er sagt.

er þings þyckizt þurfa”,¹⁹ altså med *maðr* utelate. Det same finn vi også i mange handskrifter av Landslova.²⁰ Her ser vi at pronomenet *hverr* (i eitt tilfelle i Landslova *sá*) rettar seg etter det grammatiske kjønnet til ordet *maðr*, som er underforstått. Der maskuline former av eit pronomen vert ståande áleine, vert det i alle fall ikkje lettare å sjå kvinna som har rett til å kalle inn ting. Men at kvinner hadde denne retten, veit vi fordi vi har heilt klare døme i norske lover på at kvinner kallar saman ting. Dette kjem vi tilbake til.

Vi skal også sjå at ei kvinne kan omtalast som både *maðr* og *bóndi*. Eit godt døme på dette har vi i Frostatingslova VII-8:

Ef menn hafa manntals þing sitt. þá sculo allir böendr til koma bæði lendr menn oc ármenn oc konor þær er einar búasc búi fyrir nauðsynialaust.

(Om folk har manntalstinget sitt, då skal alle kome til [tinget] både lendmenn og ármenn og alle dei kvinner som styrer gard áleine forfallslaust.)

I den flokken av menneske som er omtalte som *menn*, er altså kvinner som styrer gard, inkluderte, ho er *bóndi*, *húsbóndi*, fordi ho har høgst status i hushaldet. *Bóndi* er også eit ord som har fleire tydingar som kan inkludere kvinner. *Bóndi* er ei lovdefinert sosial gruppe som har høgre status i samfunnet enn dei som var etterkomarar av trælur, men lågare status enn odelsbonden (haudden). Bondestatus hadde både bonden sjølv, kona hans og sønene og døtrene hans. Den primære tydinga til *bóndi* eller *búandi* er ‘ein som bur, er bufast’. *Bændr*, fleirtal av *bóndi*, kan difor også brukast på ein måte som inkluderer alle i eit bygdefellesskap. Her ser vi at *bændr*, kanskje litt uventa, inkluderer også kongens menn som er i bygda, og sjølv sagt er kvinner inkluderte. Så kan endeleg *bóndi* tyde ‘ektemann’, og det er den einaste av tydingane av ordet som ekskluderer kvinner.

I ein del tilfelle har vi eit formelaktig tillegg til sjølve lovregelen som presiserer at lova gjeld både for kvinner og menn, t.d. *Jafnt kona sem karlmaðr* (like mykje kvinne som mann), *svá kona sem karlmaðr* (så kvinne som mann), *bæði kona ok karlmaðr* (både kvinne og mann), og fleire. Vi kan sjå på Nyare Bylov VI-2:

¹⁹ Der det her og seinare er sitert frå eller vist til kapittel i Eldre Gulatingslov, er det vist til utgåva i NgL I, om ikkje anna er sagt.

²⁰ Sjå *Kong Magnus Hákonsson Lagabøtes landslov* 2018, red. Rindal og Spørck, del II, s. 808, note 6187 og 6188.

Nu ef druknir men ganga um bæ varn innan. oc hitta varðmen a þa. þa scal retlæiða þa en æigi rangt. huart sem ero konor eða karllar.²¹

(No, om fulle folk går omkring inne i byen vår, og vektarane møter på dei, då skal dei vise dei på rett veg, og ikkje villeie dei, anten det er kvinner eller menn.)

Dei norske mellomalderlovene har meir av slike presiseringar av at lova gjeld både for kvinner og menn enn dei andre nordiske lovene. I det siste dømet frå Bylova kan kanskje grunnen til presiseringa vere at heller ikkje folk i mellomalderen straks tenkte på kvinner når det gjaldt lover om fyll og spetakkel. Presiseringane av denne typen kan kanskje også vere sette inn for å skape ein tilsikta lovstil ved hjelp av det formelaktige språket. Men vi kan i alle fall slå fast at presiseringane av at lova gjeld både kvinner og menn, viser eit klart medvit om dette forholdet. Desse døma viser oss også at vi må lese lovene, og andre norrøne kjelder, med eit vake blikk når vi leitar etter kvinnene, for dei kan vere gøymde bak ord som *maðr* og *bónði*, til og med når eit slikt ord er underforstått.

Vi skal så kort sjå på stillinga til kvinnene i norske lover i mellomalderen, både i landskapslovene og i Landslova. Dei rettar og plikter kvinner har etter Landslova, er dei vi kan vente, eller håpe, å finne att i diplomaterialet, som stort sett er yngre enn Landslova og som vil reflektere korleis lova er brukt. Det fanst store skilnader mellom kvinnene sine rettar etter lovene innanfor Norden, og det fanst også nokre skilnader mellom dei norske lagdøma i tida før Landslova.²²

Det har ofte vore sagt at kvinna sitt domene var *innan stokks*, dvs. i huset, medan mannen var den som representerte familien i det vidare samfunnet. Det er berre delvis sant. Vi skal no fyrst sjå på kva roller kvinner kan ha i det offentlege rommet og deretter på den økonomiske stillinga til kvinnene som også var svært viktig for i kva grad dei kunne vise seg som handlande menneske.

På nokre viktige felt var kvinnene sine sjansar til å spele ei rolle i det offentlege rommet avhengig av den status ho hadde i familien. Det var mannen, husbonden, som var den som hadde høgst status i heimen, men husfrua var nummer 2. Dette går fram når vi held saman formuleringane i fleire lover som t.d. Eldre Eidsivatings kristenrett og Landslova.²³ Om ektemannen døydd, ville enkja verte den med høgst

²¹ Der det her og seinare er sitert frå eller vist til kapittel i Nyare Bylov, er det vist til utgåva i NgL II, om ikkje anna er sagt.

²² Sjå Tveit, Korpiola, Mundal og Vogt 2022.

²³ Der det her og seinare er sitert frå eller vist til kapittel i Eldre Eidsivatings kristenrett, er det vist til utgåva i NgL I, om ikkje anna er sagt. Eldre Eidsivatings kristenrett I 10 seier at bodstikka skal berast til den som "bestir er a bæ" (som er den fremste på garden). Landslova

status i hushaldet. Om ei einsleg kvinne styrte gard, ville ho også vere den med høgst status i heimen. Sjansane til å vise seg som ein handlande person, ville også vere avhengig av kva grad av “myndigheit” ei kvinne oppnådde. I norrøn tid var det ikkje slik at ein var myndig eller umyndig. Både kvinner og menn kunne oppnå ulike grader av myndigheit, som var knytte til ulike aldersgrenser, – men også kva sosial gruppe ein høyrde til (træl, løysing, bonde, hauld), og kjønnet kunne spele ei rolle. Trælen oppnådde ingen grad av myndigheit, og kvinnene sin sjanse til handle, ville verte avgrensa om ho hadde ektemann, far eller bror som hadde rett til, eller som ein venta, skulle handle, eller ta avgjerder, på hennar vegner. Den viktige aldersgrensa sett i forhold til myndigheit var den lova såg som overgang til å verte *fulltíði* (fullvaksen, brukt om menn) og *fulltíða* (fullvaksen, brukt om kvinne) som var 15 år før Landslova, 20 år i Landslova. Dessutan vart ein myndig om ein inngjekk ekteskap, også under denne grensa.

Om ei gift kvinne vart enkje, ville ho rykkje opp til å verte den med høgst status i heimen, og dette gav henne rett til å møte på tinget, om ho ville, når det gjaldt heradstinget, eller andre lokale ting. På dei store lagtinga som vedtok lover, var det representantar som var utpeikte av kongens menn, som møtte, og dei var nok menn. Denne retten til å møte på tinget har enkjer både etter landskapslovene og etter Landslova. Det faktum at det er overhovudet for hushaldet som møter på heradstinga, betyr nok at alle kvinner som styrer gard, kan møte på tinget. Heradstinget var eit ting som kunne felle dom, og i den tida ein styrte etter landskapslovene, også då Landslova vart gjeven, var det heile tinget som felte dom. Seinare vart det eit utval av tingforsamlinga, lagretten, som felte dom også på lokaltinga. Men medan heile tingforsamlinga felte dom, må vi rekne med at det fanst nokre kvinner i den dømande tingforsamlinga.

Som vi alt har sett døme på frå Frostatingslova, så har ei kvinne som er *ein fyrir sér*, som i den aktuelle samanhengen vil seie at ho styrer gard åleine, ikkje berre rett, men plikt til å møte på manntalstinget.²⁴ Manntalstinget var knytt til leidangsordninga og leidangsskatten, som etter landskapslovene var ein skatt utrekna etter talet på personar i eit hushald på eit gardsbruk. Derfor var det viktig at manntalet til ei kvar tid var rett, og derfor måtte alle hushald møte for å gjere greie for kor mange dei hadde å betale skatt for.

VII-54 slår fast at dersom bonden ikkje er heime, skal husfrua ta mot bodstikka.

²⁴ At ei kvinne er *ein fyrir sér* ser ut til å vere forstått ganske pragmatisk i lovene. Det kan brukast om kvinner som står åleine, t.d. om den som er overhovudet for eit hushald, om kvinne som ikkje har nære mannlege slektningar, også kvinner som har mannlege slektningar, men som ikkje tek seg av dei, ser ut til å få status som kvinner som er *ein fyrir sér*, og som dermed får rett til å råde over seg sjølve, sjå Frostatingslova XI-17.

Vi ser av lovene at kvinner også hadde rett til å kalle inn ting. Etter Eldre Gulatingslov kap. 151 var det enkja som skulle skjere opp pilbodstikke og kalle saman drapstinget. Dette var eit ting som straks skulle kallast saman på den staden der nokon hadde vorte drepen. Enkja kunne også avgjere om det kunne fellast dom i saka der og då, eller om saka skulle opp på det ordinære tinget. Etter Frostatingslova var det arvingen, ikkje enkja, som hadde ansvaret for å få dom i saka etter at ein mann var drepen, og det er reglane frå Frostatingslova som vert førte vidare i Landslova IV-11.²⁵

Det fanst også tilfelle der ei kvinne kunne kalle saman ting utan å vere overhovud for hushaldet. Etter Eldre Borgartings kristenrett II 9 kan ei kvinne som er skild frå ektemannen, kalle inn heradstinget og krevje at tinget tildømer henne det jordegodset som ektemannen har lovt henne som tilgåve i festeavtalen, om ho har seks vitne på det. Ho kan velje om ho vil kalle saman tinget framfor huset til den tidlegare ektemannen eller på den vanlege tingstaden. I Landslova er retten til skilsmisse fjerna, og det vart vanskelegare for kvinner å få ut godset sitt frå den tidlegare ektemaken om ho flytta frå han. Tilgåva ville ho ikkje ha rett på, og om ho hadde gått frå ektemaken "utan grunn", ville han også ha rett til å sitje med heimanfylgja hennar. Men om mannen kom med usanne skuldingar om utruskap mot kona for å kunne halde på heimanfylgja hennar, ville ho ha rett på heimanfylgja si.²⁶ Om ho eventuelt, som etter eldre rett, kunne kalle saman tinget for å få dom på mannen, går ikkje fram av lova.

Kvinner har etter norske mellomalderlover også rett til å føre sak på tinget. Kvinna som kalla inn drapstinget og avgjorde om det skulle fellast dom i saka der og då, var mest truleg også den som førte saka, kvinna som kalla inn heradstinget og førte fram vitna sine på at ho hadde fått jordegods i tilgåve, var truleg også den som førte saka mot den tidlegare ektemannen. Eldre Gulatingslov kap. 47 har ein tekst som er opp-

²⁵ Det kan sjå ut som kvinnene hadde ei særleg sterk stilling innanfor Gulatings lagdøme. Etter eit fragment av Eldre Gulatingslov, som er prenta i NgL IV, er det kone, mor, dotter og syster, som skal *skilja víg*, om ein mann er drepen og ho har sett det frå husa der ho har tilhald, eller har vore på reise saman med han, sjå NgL IV: 7). Dette gav desse kvinnene ganske stor makt over den følgjande rettsprosessen, for den som skulle *skilja víg* gjorde greie for omstenda kring eit drap som kunne få følgjer for domen. Fragmentet i NgL IV er ungt, men ser ut til å byggje på eit gammalt handskrift. Lovregelen finst ikkje nokon annan stad, og kan ha gått ut fordi han kom i konflikt med tankar om habilitet. Etter Eldre Gulatingslov kap. 266 kan husfrua også *festa dómr* (godta dei oppnemnde domarane og love å godta den domen dei feller) dersom det ikkje finst frie menn på garden. Her sit det tydelegvis langt inne å gje ei kvinne ei slik rolle i rettsvesenet, sidan alle frie menn på garden vil gå før henne, men ho kan få ei slik viktig rolle i rettsprosessen. Om å *skilja víg* og *festa dómr* sjå Mundal 2020b: 223 og 232–236.

²⁶ Sjå Landslova V-5.

lysande når det gjeld kvinners rett til å føre sak og å forsvare seg i retten. Her står det at ei kvinne som er *ein fyrir sér*, det vil her seie at ho ikkje har far eller bror som normalt ville vere den som førte saka, ho kan overlate både *sókn* og *vörn* (søksmål og forsvar) til ein mann. Ein kan ikkje overlate til nokon noko ein ikkje har, og det vil seie at kvinner som står åleine, har rett til å føre sak sjølv og til å forsvare seg sjølv – men ho kan om ho vil, skaffe seg ein ombodsmann, ein som handlar på hennar vegner. Ein tilsvarande regel har vi også i Eldre Bjarkøyrett kap. 99. Eldre Bjarkøyrett kap. 96 seier at ei kvinne som er valdteken, skal føre sak mot valdtektsmannen saman med friendane sine. Det finst eit unntak i lovene når det gjeld kvinners rett til å føre sak, det er saker som gjeld odel.

Landslova nemner ikkje kvinners rett til å føre sak, men mest sannsynleg gjeld gammal lov så lenge ho ikkje er oppheva av ny lov. Det finst i alle fall ikkje noko forbod mot at kvinner fører sak, slik det t.d. finst i dei islandske fristatslovene, Grágás.

Etter norske lover kunne kvinner også vere vitne og dei kunne sverje eid, i nokre samanhengar er det ein samanheng mellom å gje vitnemål og sverje eid. Om ikkje andre vitne fanst, kunne faktisk barn ned til 8 år gje vitnemål, også træl- og træl-kvinner. Det har vi døme på i Frostatingslova IV-5. Dette gjeld eit tilfelle der nokon er overfallen og drepen i heimen sin. At ei fri kvinne kan vere vitne i dette tilfellet, er så sjølvstykke at fri kvinne og fri mann er nemnde under eitt som *frjáls maðr* (fritt menneske), dei er altså likestilte som vitne. Lovene presiserer også fleire stader at både menn og kvinner kan vitne, t.d. i Eldre Borgartings kristenrett II 14, her vitne til kven ei fødande kvinne har oppgitt som barnefar.²⁷ Nyare Borgartings kristenrett kap. 3 reknar med at desse vitna er kvinner. Frostatingslova IX-1 understrekar at både menn og kvinner kan vere vitne til ættleiing. Dei som var til stades ved festarmål og bryllaup vert rekna som vitne til festeavtalen, her veit vi at både kvinner og menn var til stades. I ei rettarbot frå 1313 er det sagt at openberre horer heretter ikkje skal vere vitne, særleg i alvorlege saker.²⁸ Det seier ganske klart at alle andre kvinner kan vere vitne i alle saker.

Det fanst fleire slags eidar i det norrøne samfunnet. Ein vanleg eid var nektings-eiden. Då nekta nokon å ha gjort det ein var skulda for, og så måtte ein ha medeids-menn som sanna at dei trudde at den som avla nektingseid, snakka sant. Her vart hovudregelen fastslegen i ei rettarbot i 1313, og den var at menn avla nektingseid med mann og kvinner med kvinne. Om det ikkje fanst nok menn til å sverje eid med ein

²⁷ Der det her og seinare er sitert frå eller vist til kapittel i Eldre Borgartings kristenrett, er det vist til utgåva i NgL I, om ikkje anna er sagt.

²⁸ NgL III: 100.

mann, kunne kvinner gå inn, og omvendt.²⁹ Eldre lover tyder på at dette også har vore praksis tidlegare. I Eldre Gulatingslov kap. 28 og Eldre Borgartings kristenrett I 16 skal medeidsmennene for ei som er skulda for trolldom, vere kvinner. Etter Eldre Eidsivatings kristenrett I 42 kan medeidsmennene i ei slik sak vere menn eller kvinner. Også i eit tilfelle der ei kvinne er skulda for barnedrap etter Eldre Eidsivatings kristenrett I 27, er medeidsmennene kvinner.

Vi har ei formulering i ein del lover, *halda orði ok eiði fyrir* nokon, som tyder med ord og eid å svare for ein annans handlemåte, og her er det husbonden som avlegg eid på vegner av nokon i hushaldet. Dette har gitt grunn til å stille spørsmålet om husbonden gjer eid på vegner av kone og vaksen dotter. Men av konteksten der vi finn dette uttrykket brukt, t.d. i Eldre Gulatingslov kap. 43 og Frostatingslova II-2 og X-40, går det ganske klart fram at det gjeld tenestefolk, trælær, eventuelt umyndige, som har gjort noko gale i det dei har utført arbeid som husbonden har arbeidsansvar for. Husbondens kone og vaksne dotter var fullt ut strafferettsleg ansvarlege, og dei svor om nødvendig sjølve. Etter Frostatingslova II-2 skal t.d. ei kvinne som har født eit dødfødt barn, sverje på at det var dødfødt om ho vert mistenkt for barnedrap. Om nokon hevdar at han var fullvaksen og ikkje vart trudd, skal mor etter Frostatingslova IX-26 sverje på at han talar sant, for å nemne eit par eksempel.

Kvinna si økonomiske stilling hadde også mykje å seie for den fridomen ho hadde til å handle sjølv. I tida før Landslova hadde ikkje døtrer arverett dersom dei hadde brør. Men ei dotter som ikkje hadde brør, tok arv som om ho var son, og tok ein sons plass både i arverekka og i bøtesystemet. Ei slik kvinne var kalla *baugrýgr* etter Eldre Gulatingslova kap. 275 og Frostatingslova VI-4, og betalte og tok mot bøter som ein son. At kvinner som hadde brør, ikkje fekk arv, vil ikkje seie at dei stod på berr bakke. Døtrer fekk heimanfylgje, som vil seie medgift, når dei gifte seg, og denne kunne vere stor. Dessutan fekk bruda det vi kallar tilgåve frå brudgomen. Denne fekk ho ikkje utbetalt før mannen eventuelt døde. I tida før skilsmisseretten fall bort, kunne kvinna også få utbetalt tilgåva om det var klart at mannen hadde gjeve henne skilsmissegrunn.³⁰ Tilgåva vart ståande som eit pant kvinna hadde i mannens eigedom. I Gulating ser tilgåva ut til å vere av same storleik som heimanfylgja, i Frostating halvdelen av heimanfylgja. Dette vil seie at kvinner i det dei gifte seg, kanskje kunne ha like mykje eigedom som mannen, men av seinare inntekter, ville to tredjedelar gå til mannen, og han ville ta mot arv, noko kvinner som hadde brør, ikkje ville få. Den gifte kvinna sin rett til å råde over den eigedomen ho hadde, var derimot avgrensa. Det var berre ein liten sum av pengar kvinner kunne bruke utan løyve frå

²⁹ NgL III: 100.

³⁰ Sjå Eldre Gulatingslov kap. 54.

mannen. Det var ektemannen som rådde for det felles godset deira. Men han kunne *ikkje* bruke det som han ville, formuleringane i lovene, Eldre Gulatingslov kap. 52 og Landslova V-3, går ut på at han skulle bruke godset deira til felles beste. Om han sette kona sitt gods over styr, var det truleg skilsmissegrunn så lenge kvinner hadde skilsmisserett, og seinare kunne det gje grunn til konflikt.

Vilkåret for å få heimanfylgje var at kvinna var lydig mot giftingsmannen og gifte seg med ein som han godtok— giftingsmannen var far, bror om far var død, og deretter farbrør; i Frostatingslova og i Landslova kjem også mor inn som giftingsmann.³¹ Ei kvinne kunne inngå lovleg ekteskap utan lov frå giftingsmannen. I tida før kanonisk rett slo gjennom og ekteskapet vart sett på som eit sakrament, var det einaste som skulle til for å gjere eit ekteskap gyldig at brudgommen gav *mundr* (minstesum 12 øyre) til bruda, og at dei gjorde ekteskapsavtale med vitne til stades. Dette gjeld særleg Eldre Gulatingslov, for i Frostatingslova er dette ikkje like klart uttrykt. Eldre Gulatingslov kap. 125 opnar også for at eit par, til dømes nokon som var for fattige til at det vart betalt *mundr* på 12 øyre, kunne leve saman som ektefolk utan samtykke frå giftingsmannen. Etter 20 år fekk samlivet status som ekteskap, borna fekk arverett, og lova slo egedomen til mannen og kvinna saman i felag (sameige) etter reglane i Eldre Gulatingslov kap. 53 som for andre ektefolk. Når vi kjem til Landslova er det ikkje lenger *mundr* som gjer ekteskapet gyldig, men samtykke frå begge partane i samsvar med kanonisk rett. Kvinner kan inngå lovleg ekteskap utan løyve frå giftingsmannen, men vert økonomisk straffa. Landslova innfører arverett for døtrer, halv arv av det brørne får.³² Om ei kvinne gifter seg mot giftingmannens vilje, risikerer ho å måtte gje avkall på framtidig arv. Å gje avkall på heimanfylgje, og seinare arv, var eit så sterkt pressmiddel at det er grunn til å tru at få kvinner valde å gifte seg mot giftingsmannens vilje. Men det fanst også kvinner som hadde større råderett over eige liv og kunne gifte seg sjølve fordi dei hadde egedom. Dette gjaldt enkjer.³³ Etter Frostatingslova XI-18 og Nyare Borgartings kristenrett kap. 26 får også kvinner som har motteke arv, rett til å gifte seg sjølve — med råd frå frendar.³⁴ Denne nye regelen var truleg svært omstridd, og finst berre i eit lite fåtal av handskriftene til Landslova, men vi ser at eigne midlar gjev handlingsrom. Også i det tilfellet giftings-

³¹ Frostatingslova XI-2 og Landslova V-1.

³² Landslova V-7.

³³ Sjå t.d. Eldre Gulatingslov kap. 52; Frostatingslova XI-4, Landslova V-2.

³⁴ Járnsíða, den fyrste norske lova for Island, kap. 52, har også denne regelen, men Járnsíða byggjer på ei norsk lov, mest truleg det utkastet til Frostatingslov som vart avvist av erkebiskopen i 1269, sjå Mundal 2020a: 75–79, og regelen har følgt med frå det norske lovutkastet.

mannen ville gifte ei kvinne med ein som var av lågare byrd, eller nekte henne eit godt gifte, gjev Landslova kvinna rett til å gifte seg sjølv med råd frå andre frendar,

Sjølv om nokre kvinner kunne kome godt ut medan dei berre fekk heimanfylgje, førte innføringa av arverett for kvinner i Landslova til at alle kvinner vart betre sikra økonomisk, og søstrer vart sikra like mykje i arv. I tida før Landslova vart ugifte søstrer truleg gåande som billig arbeidskraft hos brør eller andre slektningar. At fleire kvinner med Landslova vert sikra eigedom, gjer at fleire kvinner hadde eigedom å forsvare, og det kan vi vente å sjå reflektert i diplommaterialelet.

Arverett for kvinner hadde vorte innført i dansk lov i tida før den norske Landslova. Dronninga til Magnus Lagabøter, Ingeborg, var dansk. Her kan det vere ein samanheng. Ingeborg var ei kvinne det kan vere interessant å sjå i samanheng med eit uttrykk som vi ofte møter i kjeldene, “kongens gode menn”, som i Landslova har vorte “dei beste menn”. Skal tru om dei alle var menn? Var ikkje Ingeborg, som etter kongens død var med i formyndarstyret for sonen Eirik, ein av “dei beste menn i landet”? Om ho hadde vore mann, hadde ho utan tvil vore rekna som ein av dei.

Kvinner si rettslege stilling i rettspraksis etter Landslova av 1274

Som i lovmaterialelet, tyder *maðr* med fleirtalsforma *menn* primært ‘menneske’ i det bevarte diplommaterialelet frå mellomalderen. Eit døme på det har vi frå ei sak frå 1330, der det vart ført “ii manna vitni”, nemleg Sunniva og Olov Erlingsdøtrer.³⁵ Eit anna døme har ein frå 1324, då Bård Håle, sira Sigvat og Rannveig møtte i saka og vart referert til som “fyrnæmdr men”.³⁶

I denne delen av artikkelen skal vi sjå på breidda i kva handlingar kvinner kunne gjere i den offentlege sfæren etter at Landslova kom i 1274. Vi har, som sagt i innleiinga, ikkje ein ambisjon om å vere fullstendige, men å vise døme på mangfaldet i roller. Unnataket er pant. Vi har gjennom elektronisk søk funne 55 dokument frå 1300-talet publisert i *Diplomatarium Norvegicum* som omhandlar pant av eigedom.³⁷ I desse dokumenta er kvinner den primære aktøren i 8 transaksjonar,³⁸ og kvinna medaktør i kraft av å vere ektefelle i 3 dokument,³⁹ samla 20% av pantedokumenta vi har funne frå 1300-talet. Dette kan takast som ein mogeleg indikasjon på at dei døma

³⁵ DN I-136 (29.05.1330), jf. DN IV-750.

³⁶ DN IV-159 (18.01.1324), jf. RN IV-267. Sjå òg til dømes DN VI-143 (07.10.1333).

³⁷ For å finne sakene har vi søkt i den digitaliserte versjonen av *Diplomatarium Norvegicum* på ved*, væd*, pant*, set* og sæt*: https://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html <sist opna 4. juni 2025>

³⁸ DN I-356 (29.05.1358), II-409 (14.05.1370), III-499 (23.10.1391), III-493 (24.01.1391), IV-354 (18.11.1351), V-61 (15.04.1315), VI-82 (28.11.1309) og XI-72 (31.10.1385). I tillegg kjem DN XI-72 der ei abbedisse var hovudaktøren i transaksjonen.

vi peikar på nedanfor ikkje er tilfeldige, men del av ein tradisjon for kvinner som aktørar i det offentlege rom. Ein skal likevel merke seg at i fleirtalet av pantedokumenta er det menn som er hovudaktøren.

Det var heilt vanleg at kvinner var vitne og partar i rettssaker. Til dømes var Torgard og Astrid i 1332 "ii. manna vitni" på at Ingebjørg hadde gjeve sonen Guttorm som ombod å stemne svogeren hennar Ivar, Guttorm sin onkel, for å høyre vitnemål om at Ingebjørg sin avdøde mann, Tormod, hadde testamentert til henne delar av garden Rudi i Follo.⁴⁰ Det var Ingebjørg sin eigedom, det var difor ho som førte sak, men arbeidet med å stemne motparten overlèt ho til sonen, som fekk fullmakt av mora. Ingebjørg var altså ei myndig kvinne, både faktisk og rettsleg.

Alt etter eldre rett kunne kvinner sitje med eigedom, og må difor ha møtt på tinget som myndige personar slik Ingebjørg gjorde i 1332, jf. det som til dømes er sagt om *baugrýgr* i Eldre Gulatingslov og i Frostatingslova ovanfor. Men det at alle kvinner, på lik linje med menn, vart myndige ved fylte 20 år etter Landslova V-2, og at kvinner fekk arverett etter foreldra sine etter Landslova V-7, må ha medført at kvinner vart synlegare i det offentlege rom. Årsaka er at alle kvinner no fekk tilgang på eigedom, og kvinner som sit med eigedom, må ha same høve til å forsvare den rettsleg på tinget som menn. Som vi alt har sett, kunne kvinner med eigedom til og med ha plikt til å møte på tinget alt før Landslova. Men når kvinner fekk arverett sjølv om dei hadde brør, hadde det potensiale til å føre til auka kvinneleg deltaking på tinget gjennom fleire eigedomsinnehavande kvinner. Vi har ikkje bevart informasjonsrik rettspraksis frå før Landslova av 1274. Det er fyrst med Bleie-diplomet frå 1293, som gjeld ein tvist om fleire rettar og plikter mellom brukarane på garden Bleie i Hardanger, vi får innsyn i samtidig mellomaldersk rettspraksis.⁴¹ Men rettspraksis etter Landslova av 1274 viser at kvinner i alle fall hadde ei meir synleg stilling i samfunnet enn sjølv det som følgjer av lova. Ikkje minst fordi kvinner fekk ulike typar semi-offentlege verv. Vi må likevel ha i minnet at dei kvinnene som opptre i diplomateriet, er normalt dei frå dei øvste laga av samfunnet.

Kvinner kunne òg ha segl som dei kunne bruke til å setje under rettsdokument for å bevisе sin autensitet. Ei slik kvinne var Cecilia Håkonsdotter, enkje etter Jon Assorson, som i 1392 gjorde ein avtale med Hallvard Hallvardsson om ein gard i Follo,

³⁹ DN II-349 (14.03.1359), IV-477 (22.02.1369) og V-130 (28.08.1339). Når ektemannen handlar på vegner av kona, har vi ikkje rekna henne som ein medaktør, sjølv om det kan hevdist at ho må ha gjeve ei føregåande tilsegn.

⁴⁰ DN III-165 (04.11.1332), jf. RN IV-908.

⁴¹ DN IV-6 (26.05.1293).

og sette åleine seglet sitt under avtalen.⁴² Det same gjorde enkja fru Kristin Nikulasdotter, som gav ut eit pantebrev i 1400,⁴³ og fru Gyrid Hallbjørnsdotter då ho i 1403 utbetalte arv til den avdøde ektemannen sine to arvingar, Åsa Håvardsdotter og Gudrun Eilivsdotter, og sette seglet sitt på kvitteringa.⁴⁴ Alle desse tre kvinnene var adelskvinner og enkjer. Men i 1336 var det tre kvinner mellom dei fem personane som sette sitt segl under eit vitnebrev om ei gåve,⁴⁵ og desse tre kvinnene var ikkje omtalte som verken aristokratar eller som enkjer.

Langt meir vanleg var det at kvinner vart valde til å sverje eid på tinget. Det kunne for det fyrste skje fordi kvinner var medsverjar. Medsverging som bevismiddel var viktig etter Landslova av 1274 fordi det ofte mangla sentrale bevis som tilståing, to vitne eller dokument. I slike situasjonar kunne nokon fri seg frå ei skuldning med å sverje eid. Var det tale om ei mindre alvorleg sak, kunne ein sverje seg fri på eiga hand.⁴⁶ Men var det ei meir alvorleg sak, måtte mistenkte ha 2, 5 eller 11 medsverjarar,⁴⁷ som då til dømes Gunnhild Alvsdotter i 1397 avla eid på at ho ikkje var skuld i dødsfallet til Valtjov Torbjørnsson. Saman med henne svor 11 andre kvinner på hennar uskuld "med fullom bokar eid". Sju av kvinnene var oppnemnde av Gunnhild sjølv, medan dei fire siste truleg var oppnemnde av Sigmund Egilsson, som administrerte eidsavlegginga og skreiv provsbrevet.⁴⁸ Dette var heilt i tråd med slik vi har sett Landslova vart tolka i rettarbota frå 1313. Ein skal òg leggje merke til at dei medsverjande kvinnene i dette tilfellet er kalla "godar kuinnor". Der menneske, både kvinner og menn, men kanskje i særleg grad kvinner, er kalla 'gode', både i lovspråk og diplom, ser dette primært ut til å gå på eigenskapar meir enn sosial status.

Medsverjar måtte sverje på bok etter lova. Kvinner kunne òg sverje på bok som partsvitne. I ei sak frå 1400 svor fire vitne "a bog med fullum Eidstaf" i ei sak om ein fiskerett, administrert av lagmannen i Skien. Dei "fyre Manne Vidne" var Helge Eilivsson, Live Eilivsdotter, Olav Jonsson og Tord Rolvsson.⁴⁹ Her skal ein leggje merke til at Live Eilivsdotter ikkje berre var ei kvinne som avla eid på bok saman med dei tre mannlege vitna, men nemnt som det andre vitnet. Vitne vert i mellom-

⁴² DN IV-611 (23.09.1392), jf. RN VIII-158.

⁴³ DN I-570 (27.02.1400), jf. DN VIII-811.

⁴⁴ DN II-576 (23.05.1403), jf. RN VIII-1220.

⁴⁵ DN IV-227 (30.10.1336), jf. RN IV-1209.

⁴⁶ Landslova I-5 IX-16.

⁴⁷ Landslova IX-14, 15 og 16.

⁴⁸ DN XIII-51 (06.04.1397), jf. RN VIII-552.

⁴⁹ DN XXI-219 (25.11.1400), jf. RN VIII-888. og 6, IV-9, 10, 14, 20 og 25, V-1, 2, 3 og 5, VI-5 og 11, VII-11, 17, 34, 35, 37 og 62, VIII-5, 8 og 10, og

alderen nemnde etter sosial status, og Live sin sosiale status var altså høgre enn den sosiale statusen til dei to mennene som er nemnde etter henne som vitne. Det same ser ein til dømes av ei sak frå 1440.⁵⁰ I dette tilfellet gjaldt tvisten om ein gard var gjeven til presten Smid i Ragnhild si dødsstund eller ei. Ni særleg forstandige og rettvisе vitne (*ix skilrik vitne*)⁵¹ svor på bok at garden tilhøyrd nokon annan. Tre av vitna var kvinner og seks var menn, og dei tre kvinnene er nemnde før dei seks mennene. Det er uvisst om dei tre kvinnene stod over mennene i sosial status, eller om dei var meir forstandige og rettvisе. Men det er i alle fall verd å merke seg at av kvinnene vi har funne som operer som vitne, er det oftare kvinner opptrer som *skilrik* vitne enn i andre vitnekategoriar i det materialet vi har sett på i DN.⁵² Men berre meir inngåande og systematisk forskning kan seie om vårt materiale her er representativt.

Kvinner kunne altså ha ulike funksjonar på tinget, dei kunne vere medsverjarar, vitne som svor på bok og forstandige og rettvisе vitne ved sida av å vere ordinære vitne. Kvinner kunne òg ha ulike funksjonar i rettslege relasjonar mellom innbyggjarne. Ikkje minst kunne kvinner sitje med eigen eigedom. Til dømes testamenterte fehirden og baron Bjarne Audunsson i 1320 utan vidare store jordeigedomar til søstrene sine, Tove, Torgun og Åse.⁵³ Etter Landslova var det slik at det var ektemannen til ei gift kvinne som rådde over eigedomen hennar.⁵⁴ Men rådevelde gjaldt dagleg drift, og ikkje rett til å forvalte garden slik at det fekk konsekvensar for eigarskapen. Til dømes vart det reist sak etter krav frå kong Magnus 7. i 1332 fordi Eldrid Berdorsdotter hevda at Gudleik, ektemannen til brordotter hennar, hadde selt brordottera sin eigedom utan samtykke.⁵⁵ 1378 avgjorde kong Håkon 6. at Jørund Arnesson skulle stemnast fordi kona hans, Brynhild Sigurdsdotter, hevda at han hadde selt eigedomen hennar utan hennar samtykke.⁵⁶ Det at desse kvinnene fekk kongen til å gje ordre om rettssak, kan indikere at det ikkje utan vidare var lett å vinne fram i slike saker. Etter eit makeskifte i 1389 vart det derimot ikkje rettssak, fordi det vart gjort med samtykke frå begge menn sine koner: "þeir gerdo jarda skifti sin j millom med samþykkt ok iayrdi beggia kuenna sinna".⁵⁷ Men sjølv om det var mannen som

⁵⁰ DN II-739 (14.05.1440).

⁵¹ Ebbe Hertzberg, "Glossarium", *Norges gamle Love indtil 1387*, 5. bind, 1895: 569 (*skilrikr*).

⁵² Døme på kvinner som *skilrik* vitne har ein frå DN III-576 (14.03.1405), II-603 (27.10.1408) XV-48 (07.11.1412).

⁵³ DN XVI-2 (04..02.1320).

⁵⁴ Landslova V-2.

⁵⁵ DN III-163 (28.01.1332), jf. RN IV-861.

⁵⁶ DN II-453 (13.04.1378), jf. RN VII-726.

⁵⁷ DN I-512 (22.04.1389), jf. RN VII-1511. Sjå òg til dømes DN IV-694 (09.05.1399).

etter Landslova skulle stå for den daglege drifta for kona sin eigedom, så ser ein til dømes at landskyld for ein gard ved eitt høve vart betalt til Frida, som truleg eigde garden, og ved eit anna høve til dotter til Frida, og ikkje til Frida sin ektemann Peter.⁵⁸ Ein kan òg merke seg at kvinner kunne gjere eigedomstransaksjonar på eiga hand når dei var myndige, slik som Magreta Sveinsdotter, som i 1387 overførte ein eigedom til den umyndige Ragnhild Toresdotter.⁵⁹

Kvinner hadde ikkje berre rådevelde over eigen eigedom slik at den til dømes ikkje kunne seljast av ektemannen, dei kunne til og med stå fram som legitime drivarar av eigedom gjennom å ta imot årleg leigeavgift, men kunne òg forvalte andre sin eigedom. Eit døme på dette har vi frå 1309, då Gyrid Andresdotter avla rekneskap etter å ha styrt den no avdøde nevøen Gregorius Andresson sitt gods medan han var på reise til Roma.⁶⁰ Vitne til rekneskapsavlegginga var 10 namngjevne personar, to av dei kvinner, som er nemnde som nummer seks og sju. Det er ikkje sagt i kva kapasitet Gyrid forvalta nevøen sin eigedom, for ho var ikkje nevøen sin ombodsmann, det var presten Erlend Styrkársson. Men vi finn kvinner som ombodsmenn ved fleire høve i mellomalderen. Til dømes vart Holmfrid Ånundsdotter tydelegvis myndig i 1366 (truleg fordi ho gifta seg), og vart same dag som ho gifta seg, ombodsmann for bror sin.⁶¹ Ho hadde altså ein ektemann, men det var ho som skulle råde for eigedom til broren som framleis var under 20 år. I 1351 vart Ingebjørg Simonsdotter stemna til lagmannen i ei sak i eigenskap av å vere ombodsmann for barnet sitt.⁶²

Konklusjon

Dimplomaterialet viser at kvinner var synlege, rettslege aktørar, etter at Landslova av 1274 vart felles rett for dei fire norske lagdøma. Diploma viser det ein kunne vente, at kvinner med høg sosial status lettare fekk ei rolle å spele i rettsapparatet enn kvinner som stod lågare på rangstigen, dels fordi dei hadde meir å forsvare. Men vi ser også at ved sida av status kunne eit godt utgangspunkt for ei kvinne for å få ei rolle å spele på tinget vere at ho var ei *skilrík kona* (forstandig kvinne). Diplomaterialet viser at kvinner frå fleire lag i samfunnet kunne få roller å spele i ein rettsprosess. Granskinga av diploma stadfestar også resultata av nærlesinga av Landslova, som viser at *maðr* som utgangspunkt må lesast som menneske og ikkje som

⁵⁸ DN XI-29 (01.03.1342), jf. RN V-538. Sjå òg til dømes DN II-225 (30.09.1337).

⁵⁹ DN I-507 (17.03.1387), jf. RN VII-1363. Sjå òg til dømes DN VII-301 (31.01.1378).

⁶⁰ DN II-93 (06.02.1309), jf. RN III-550.

⁶¹ DN IV-457 (02.06.1366), jf. RN VI-1116.

⁶² DN I-325 (1325), jf. RN VI-23.

mann. Det finst døme på dette òg frå dei eldre norske mellomalderlovene. Det er difor all grunn til å nærlese dei for å sjå kva rettsleg stilling kvinner hadde etter norsk mellomalderrett før 1274. Og det er all grunn til å undersøkje diplomaterialet meir systematisk og inngåande med det same for augo.

Då Landslova vart omsett til dansk og utgjeven som Kristian 4.s norske lov i 1604, miste kvinnene den grada av myndigheit dei tidlegare hadde hatt etter norsk lov.⁶³ Hilde Sandvik har meir generelt,⁶⁴ og til dømes Monika Antun og Adele Haugland Strøm spesielt for Nordhordland,⁶⁵ har vist at lovendringa ikkje kom i vegen for at kvinner heldt fram med å oppføre seg som myndige på tinget. Dette viser at kvinner ikkje utan vidare vart umyndige med Kristian 4.s norske lov av 1604, og at den eldre tradisjonen ikkje så lett let seg endre.

English summary

The article addresses the lack of ability and willingness in Norwegian medieval research to recognize the position of women in Norwegian medieval sources. The core argument is that women were distinct actors in legal life, but have been traditionally overlooked, often due to linguistic evolution and translation biases.

One primary reason for this oversight is the Old Norse word *maðr*, with the plural form *menn*. While the primary meaning of *maðr* is 'human being', the word evolved to frequently signify 'man/male'. However, even in the medieval period, it still often meant 'human being' and could thus refer to a woman, and the plural *menn* could well include women, for example as when the prologue of Snorri's *Edda* refers to Adam and Eve as *menn tvá*.

Early translators of Norwegian medieval laws, such as Absalon Taranger (Landslova, 1915) and Knut Robberstad (Bylova, 1923; Gulatingslova, 1937), generally chose to translate *maðr* as 'man'. Even recent translations often follow this pattern. However, a closer examination of Magnus Lagabøter's Code of the Norwegian Realm of 1274 reveals a different reality: In about 75 percent of cases, the term *maðr* refers to both men and women, and in about 5 percent, it actually refers only to women. This re-evaluation shows the Code of 1274 as a law for a society where both men and women were clear legal actors.

The lack of willingness to see women is also evident in the diplomatic material. A diploma from 1333, which recorded the testimony of 12 people (*xii manna vitni*), was summarized in 1864 as "12 Mænds Vidnesbyrd" (12 Men's Testimony). The

⁶³ Kong Kristian den fjerdes Norske Lovbok af 1604 1853: 70 (IV-2).

⁶⁴ Sandvik 2002.

⁶⁵ Antun 1999 og Strøm 2016.

actual text, however, lists five named women among the 12 witnesses. This oversight is attributed not to a lack of language comprehension, but to a lack of will to convey what the text clearly states.

In medieval law, women were visible in several roles. Terms often included them, such as *bóndi* (householder). Women who managed a farm alone (*einár búasc búí*) were considered *bóndi*, giving them the highest status in the household. These women had the right and duty to attend the census assembly (*mannatalstinget*). Furthermore, the Code of 1274 (VII-56) which granted *hverr maðr* (everyone) the right to call a public assembly may include women. This right is confirmed elsewhere, for example, in Older Gulathing Law, where the widow was responsible for convening the manslaughter assembly (*drapstinget*).

A woman's role in the public sphere depended on her status within the family. Widows achieved the highest status in the household and had the right to attend the local district assembly (*heradstinget*). A woman who was *ein fyrir sér* (managed a farm alone or stood alone) had the right to plead her own case and defend herself in court. Women were also equal to men as witnesses. In serious matters, women could swear a denial oath with co-swearers.

The Code of 1274 was highly significant for women's economic standing by introducing inheritance rights for daughters, receiving half the inheritance share of their brothers. This meant more women had property to defend legally. While women needed approval from the marriage overseer (*giptingarmaðr*) to receive their dowry, women who had already received property—like widows—had greater autonomy over their marriages.

Legal practice documented in diplomas after the Code of 1274 confirms women's active roles. A study of 14th-century mortgage documents showed women were actors in 20% of the transactions studied. Women could hold power of attorney, affix seals to legal documents, and serve as executors (*umboðsmenn*) for relatives or children. In witness testimony, women could be cited based on social status, sometimes even ahead of male witnesses, demonstrating their high standing. They frequently appear as *skilrík vitni* (righteous witnesses).

In conclusion, the research stresses that re-reading the sources with the assumption that *maðr* primarily means 'human being' reveals that women held a far more active and independent role in Norwegian medieval law than previously recognized. The findings emphasize the need for systematic research into the legal status of women in the pre-1274 medieval legal codes.

Bibliografi

I bibliografien står dei norrøne lovene på originalspråket alfabetisk etter tittel på utgåva. Omsette lovtekstar som vi viser til fordi vi kommenterer omsetjinga, står i bibliografien alfabetisk etter utgjevar.

- ANTUN, Monika. 1999. *Kvinnene på bygdetinget i Nordhordland midt på 1600-tallet – Ei gransking av kvinners stilling og posisjon i tinginstitusjonen; Retthandheving og praksis i Nordhordland sorenskriveri 1642-1668*. (Upublisert masteroppgåve i historie, UiB).
- DN = *DIPLOMATARIUM NORVEGICUM*, bind I – XXIII. 1847–2011. Oslo: Riksarkivet.
- BJARKØYRETTE – NIDAROS ELDSTE BYLOV. 1997. Jan Ragnar Hagland og Jørn Sandnes (red.). Oslo: Samlaget.
- FROSTATINGSLOVA. 1994. Jan Ragnar Hagland og Jørn Sandnes (red.). Oslo: Samlaget.
- KONG KRISTIAN DEN FJERDES NORSKE LOVBOK AF 1604. 1853. Fr. Hallager og Fr. Brandt (red.). Kristiania
- KONG MAGNUS LAGABØTERS LANDSLOV. 1915. Absalon Tarander (red.). Kristiania: Cammermeyer Boghandel.
- KONG MAGNUS HÅKONSSONS LAGABØTES LANDSLOV. *Norrøn tekst med fullstendig variantapparat*, 2 bind. 2018. Magnus Rindal og Bjørg Dale Spørck (red.). Oslo: Arkivverket
- LASKE, Caroline; Mundal, Else; Sunde, Jørn Øyrehagen (under utgjeving). “Finding women in the Landslaw: language, discourse and inclusion”.
- MAGNUS LAGABØTES LANDSLOV OG VIKTIGE RETTARBØTER 1280 – 1527. 2024. Magnus Rindal (red.). Oslo: Nasjonalbiblioteket.
- MARIU SAGA. *LEGENDER OM JOMFRU MARIA OG HENDES JERTEGN*. 1871. C. R. Unger (red.). Christiania.
- MUNDAL, Else. 2020a. “I kva grad kan forholdet til Island ha påverka den norske lovgjevinga som fører fram til Landslova av 1274?” I Anna Catharina Horn og Karen Arup Seip (red.) *Lov og lovgiving i middelalderen. Nye studier av Magnus Lagabøtes landslov*. Oslo: Nasjonalbiblioteket.
- MUNDAL, Else. 2020b. “Kva hadde kvinnene på tinget å gjere? Kvinneroller på tinget etter norske landskapslover og Landslova. I Anna Catharina Horn og Karen Arup Seip (red.) *Lov og lovgiving i middelalderen. Nye studier av Magnus Lagabøtes landslov*. Oslo: Nasjonalbiblioteket.

- NgL = *NORGES GAMLE LOVE INDTIL 1387*, bind I – V. 1846 – 1895. Rudolf Keyser, P. A. Munch, Gustav Storm, Ebbe Hertzberg red.). Christiania: Chr. Grøndahl.
- RN = *REGESTA NORVEGICA*, bind I – X. 1978 – 2015. Oslo: Riksarkivet.
- ROBBERSTAD, Knut (red.). 1923. *Kong Magnus Lagabøtes Bylov*. Kristiania: Cammermeyers Boghandel.
- ROBBERSTAD, Knut (red.) 1981 [1937]. *Gulatingsslovi*. Oslo: Samlaget.
- ROBBERSTAD, Knut. 1969. "Rettergang: Noreg". *Kulturhistorisk leksikon for nordisk mellomalder*, bind 16, 131–143. Oslo: Gyldendal.
- SANDVIK, Hilde. 2002. *Kvinneres rettslige handleevne på 1600- og 1700-tallet, med linjer fram til gifte kvinners myndighet i 1888*. Oslo: Det historisk-filosofiske fakultet UiO.
- SNORRI Sturluson. *Edda. Prologue and Gylfaginning*. 1983. Anthony Faulkes (red.). London: Viking Society for Northern Research.
- STRØM, Adele Haugland. 2016. *Kvinner, eiendom og fordringer – En undersøkelse av tingbøker fra Nordhordland i årene 1677-1697* (Upublisert masteroppgåve i historie, UiO).
- TVEIT, Miriam; Korpiola, Mia; Mundal, Else; Vogt, Helle. 2022. "‘En kvinne skal straffes for alle forbrytelser som en mann’. Kjønnsspesifikke straffer i nordisk middelalderlovgivning ca. 1100 – ca. 1300". *Historisk tidsskrift*, vol. 101, 4/2022, 299 – 324.
- WÆRDAHL, Randi Bjørshol. 2019. "‘Manndtz Nature vdi hindis hierte’: Kvinner i krig og konflikt i nordisk senmiddelalder". *Collegium Medievale*, vol. 32, 2/2019, 95–111.

Jørn Øyrehagen Sunde. Professor i rettshistorie ved Institutt for offentlig rett, UiO.
E-post: j.o.sunde@jus.uio.no

Else Mundal. Professor emerita i norrøn filologi ved Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studium, UiB. E-post: else.mundal@uib.no

Forklare, kreve, true, trygle: Argumentasjon og retorikk i klagemål og bønneskriver fra 1300- til 1600-tallet¹

MAGNE NJÅSTAD

The topic of the article is rhetoric and arguments in letters of complaint to the central authorities in Norway ca. 1420-1650. Four complaints are analyzed – from 1424, 1497, 1580 and 1648. The analysis focuses on legal and economic arguments – on the role of law and custom, and poverty as a reason for demanding or begging for justice or favors. The analysis concludes that the law plays a pivotal role in all the complaints -the law being the national law-code of 1274. Customs in a more general sense is more present in a series of complaints from 1648. Poverty is a more ambiguous concept. All complaints refer to the poverty of the local population, but in the 15th century cases, poverty is explicitly an argument for the king to look into his local administration as not to lose revenue due to illegal overtaxing. In the 16th and 17th century, poverty seems to be a general rhetorical maneuver aimed at securing sympathy. The submissive aspects of the complaints are also more present in the later examples. Comparing these aspects and developments with contemporary communication of the same nature on the continent, the article concludes that the lack of representative forums such as estates put emphasis on direct communication between local communities and the central authorities within the framework of the 1274-law-code.

Retten til å framføre klager og bønner til øvrigheten har vært en etablert politisk kommunikasjonsform i Europa fra tidlig middelalder av og fram til i dag.² Denne kommunikasjonen har vært framført muntlig og skriftlige, individuelt og kollektivt, til fyrster, kirke, stenderforsamlinger og andre øvrighetsinstanser. Aktiviteten har vært mer og mindre regulert og styrt. Kort sagt er dette en form for politisk kommunikasjon og aktivitet som har vært helt grunnleggende i forholdet mellom styrende og styrte. I denne artikkelen skal jeg peke på noen trekk ved klagemålspraksisen i

¹ Artikkelen er skrevet i forbindelse med prosjektet «Social Governance through Legislation» ved Senter for Grunnforskning/Centre for Advanced Studies (CAS) 2021/22.

² Om den historiske bakgrunnen se Fuhrman, Kümin & Würگل 1998: 267-273

kollektive klagemål i Norge perioden Magnus Lagabøtes landslov var det rettslige rammeverket denne praksisen foregikk innenfor. Vekten vil ligge på argumentasjon og retorikk, og om vi kan se noen eksempler på endringer i perioden fra 1300-tallet til 1600-tallet. Det er viktig å understreke at dette er noen foreløpige enkeltstudier, spadestikk som kan peke mot tema for grundigere undersøkelser.

Hva menes med klagemål? Tilsynelatende er det et enkelt fenomen, men ikke helt ukomplisert likevel. Det ukompliserte er at klagemål er henvendelse til en eller annen form for øvrighet med klage over visse sider av tingenes tilstand og bønn om at dette må rettes opp. Kompliserende spørsmål er hvilken øvrighet. I norsk sammenheng kan vi for eksempel peke på konge, kirke, riksråd, lensherre, herredag eller stenderforsamlinger. Et videre kompliserende spørsmål er om det dreier seg om muntlig eller skriftlig klage. Og hvis skriftlig – hvem skrev dem? Og hvem beseglet dem? Alt dette er tema som jeg bare vil berøre når det er relevant. Men noen aspekter av dette blir sjaltet ut. For eksempel er det vanskelig å analysere retorikken i muntlige klagemål – og det samme gjelder klagemål der vi bare har øvrigheten respons i form av rettarbøter eller direkte svar. Vi vet i og for seg en del om innhold, men lite om form, og kanskje ikke all verden om hvem konkret som stod bak. Jeg kommer derfor i all hovedsak til å analysere noen eksempler på skriftlige klager der vi direkte kjenner teksten. Jeg vil primært si noen om kollektive klagemål, og jeg velger å omtale det som klagemål, ikke supplikker. For å si det enkelt mener jeg supplikker kan være en underkategori av klagemål, men som også innbefatter bønn om gunst som ikke nødvendigvis har med klager å gjøre.³

Klagemål i forskjellige former har vært en vanlig måte for lokalsamfunn i Europa å kommunisere med forskjellige former for øvrighet langt tilbake i tid, Røttene til praksisen kan finnes i hvert fall tilbake til senantikken, og er godt belagt fra senmiddelalderen av.⁴ Variasjonene i form og mottakere var store, men en generell tendens er at retten til å framføre klager blir formalisert, men også regulert i løpet av senmiddelalderen og inn i tidlig nytid.⁵ Klagemålene kunne være kollektive, fra hele lokalsamfunn. Lokalsamfunn som rettslige personer og dermed politiske aktører kan sees som et resultat av en økende formalisering av kollektive rettigheter, plikter og privilegier i høymiddelalderen.⁶ Parallelt med dette bredte bruken av segl for å autentisere dokumenter seg fra kirkelige og aristokratiske grupper også til lokalsamfunn som kollektiv, blant annet i når det gjaldt kollektive klagemål.⁷

³ Supphellen 1978, Njåstad 2023

⁴ Fuhrman, Kümin & Würbler 1998: 267-273.

⁵ R. Blickle 1998, Fuhrman, Kümin & Würbler 1998: 287-319

⁶ Reynolds 1997: 122-154

Bondekollektivenes rolle som «kommuner» i middelalderens forstand ble diskutert i den juridiske litteraturen gjennom hele perioden.⁸ Utviklingen gjennom denne perioden viser også en økning i antallet klager ikke bare fra lokalsamfunn som kollektiver, men også fra enkeltpersoner. Klagemålene kunne rettes direkte til herskeren eller øvrigheten, eller de kunne være rettet til en representativ forsamling, altså en forsamling som i prinsippet representerte hele riket. Her var variasjonene store. Det engelske parlamentet utviklet seg for eksempel tidlig til en institusjon der klagemål ble framført og behandlet.⁹

Så litt om begrepene i artikkelens overskrift: Forklare, kreve, trygle, true. Dikotomien mellom å kreve og å trygle er noe et kjent trekk ved klagemålspraksisen i Europa i senmiddelalder og tidlig nytid. Den sveitsiske historikeren Andreas Würgler har pekt på at det kan se ut til å være en todeling i argumentasjon og retorikk avhengig av hvem mottakeren av klagemålet var.¹⁰ Klagemål presentert for stenderforsamlinger, der klagergruppen selv kunne være representert, kan se ut til å ha hatt en mer kravpreget form for argumentasjon, mens klagemål framført for fyrstemakten eller representanter for den har hatt en mer underdanig og tryglende form. Likeledes ser det ut til at det er variasjoner alt ettersom det er kollektive eller individuelle klagemål som framføres – kollektive vil være mindre underdanige enn individuelle. Klagemål har ikke nødvendigvis heller dreid seg om et kollektivt klagemål over øvrighetens mulige forseelser. I mange tilfeller kan det dreie seg om klager over andre deler av lokalsamfunnet, slik at klagemålspraksisen reelt sett har hatt som formål å løse lokale konflikter.¹¹ Å forklare sin klage og ønske om endring vil i og for seg være et felles trekk uansett, men argumentasjonen kan variere. Noen av de mulige forklaringene på disse variasjonene ligger i forskjellen mellom å henvende seg til en representativ forsamling, og til å henvende seg til en hersker, for å si det enkelt. Würgler bruker her dikotomien «Gravamina» for de kollektive henvendelsene til representative forsamlinger, og «Supplikationen» for de mer individuelle henvendelsene direkte til fyrsten eller hans styringsapparat. Begrepene er ikke helt overførbare til norske forhold, tatt i betraktning den marginale rollen representative forsamlinger spiller i de norske politiske strukturene gjennom senmiddelalderen. Til en viss grad må riksrådet kunne karakteriseres som en representativ forsamling, i den forstand at den kan ha oppfattet seg som representanter for hele riket i møte og samarbeid med

⁷ Bedos-Rezak 2011

⁸ Hunziker 1998

⁹ Giancarlo 2007: 63-89

¹⁰ Würgler 2001: 14-20

¹¹ Fuhrmann, Kümin & Würgler 1998: 270, Holenstein 2003

kongemakten, og ikke bare et organ for det verdslige og geistlige aristokrati. Dette vil være i tråd med et allment europeisk mønster.¹² Like fullt var riksrådets aktivitet og innflytelse sterkt varierende gjennom perioden. Stenderforsamlinger, det vil si forsamlinger der alle rikets stender i prinsippet var representert, finner vi lite av før 1600-tallet, med unntak av kongehyllinger.¹³

Det er også en kronologisk dimensjon her. Veldig enkelt sagt så medfører økt maktkonsentrasjon rundt fyrsten og redusert makt til representative forsamlinger en forskyvning av argumentasjonen og retorikken fra krav til bønn. Å true er litt utenfor denne dikotomien, men ligger i og for seg en forlengelse av en krav-retorikk.

Å henvende seg med klager til makthavere har trolig vært en vanlig praksis å lenge vi har hatt hierarkisk organiserte samfunn. Som en integrert del i et formalisert rammeverk for samfunnsorganiseringen er det imidlertid en praksis som kan være vanskeligere å få øye på i de eldre norrøne lovverkene – kanskje nettopp fordi praksisen var så selvfølgelig at den ikke behøvdes å formaliseres. Det er likevel et poeng at det ikke finnes slike bestemmelser i hverken Gulatingsloven eller Frostatingsloven. Frostatingslovens «opprørsparagraf» gir imidlertid åpning for drastisk aksjon fra bondesamfunnet side mot konge, jarl eller lendmann dersom disse trækker over grensen for akseptabel framferd.¹⁴ Men her finnes det ingen antydning i teksten om at eventuelt kan framføre klage før man går til det drastiske skritt å skjære hærpil og så dra ut for å drepe overgrepsmannen. En samtidssaga som Håkon Håkonssons saga gir heller ikke mange eksempler på at bønder kollektivt henvender seg til kongemakten, hvis det da ikke dreier seg om en bønn om å bli spart for herjing i krigssituasjoner.¹⁵ Dette kan vel imidlertid godt ha å gjøre med sagaens grunntema å gjøre – det er kongens handlinger som er i sentrum, med vekt på mer heroiske handlinger enn bønders mer hverdagslige misnøye. En grundigere gjennomgang av sagalitteraturen vil kunne gi et mer nyansert bilde av 1200-tallets situasjon når det gjelder denne typen kommunikasjon. Denne kildesituasjonen gir åpning for å diskutere om denne mulige typen organisering av klagemål eller eventuelle øking i klagemålsaktiviteten kan kobles til økt kongelig sentralisering, innbefattet lovgiving og regulering, fra andre halvdel av 1200-tallet av, eller om denne typen forhandlinger kan ha forekommet på et lavere nivå i tidligere perioder. Hans Jacob Orning har behandlet denne tematikken, og peker på at bøndenes behov for konfliktløsning og be-

¹² Reynolds 1997: 302-319

¹³ Johnsen 1906: 13-26

¹⁴ FTL IV: 50-52

¹⁵ Soga om Håkon Håkonsson: 102, 118, 135. Dette gjaldt imidlertid kongens hærtog mot Ribbungene i Värmland, utenfor sitt eget rike.

skyttelse kan ha blitt godt ivaretatt i de førstatile nettverkene dominert av et høvd-ingesjikt, og at en voksende statsmakt kan ha begrenset dette handlingsrommet.¹⁶ På den annen side kan man si at lovverket gir en formell ramme å klage innenfor, og kan konkretisere klagenes innhold.

Praksis og grunnlag for klagemål er altså ikke enkelt å kartlegge i perioden fram mot andre halvdel av 1200-tallet. I Magnus Lagabøtes Landslov finner vi imidlertid en bestemmelse i Tingfarebolkens kapittel 10 som i en litt vid forstand kan tolkes som en formalisering av retten til å føre en sak inn for en høyere instans dersom en ikke kunne få sin sak rettferdig behandlet lokalt.¹⁷ Dette kan også forstås som en rett til å framføre en klage over en lokal forvaltning som ikke fungerer; et forhold som knapt nok kunne behandles lokalt av dem som det var misnøye med.¹⁸ Vi skal ikke strekke denne tolkningen av paragrafen for langt, men vi kan se fra slutten av 1200-tallet ut fra kongelige rettarbøter at klagemål har blitt framført, kanskje muntlig, i forbindelse med blant annet embetsmisbruk fra hertugens og kongens tjenestemenn.¹⁹

Kildemessig er det problematisk å si noe om argumentasjon og retorikk i mye av dette tidlige materialet – vi kjenner kongemaktens respons og dels også hva det har blitt klaget over, men ikke hvordan klagerne har ordlagt seg. Dette gjelder også klagemål som med all sannsynlighet har blitt framført skriftlig.²⁰

I Christan 4.s Norske Lov fra 1604, en oppdatert og oversatt bearbeiding av Landsloven, finner vi ikke Tingfarebolkens bestemmelse om å føre sin sak inn for en høyere instans dersom man ikke får sin rett lokalt. Delvis kan dette ha å gjøre med rettsreformene på 1590-tallet, der appellordningen ble slått klarere fast, slik at appellretten kan ha syntes overflødig i lovteksten. Men vi kan heller ikke se bort fra at det reflekterer en begynnende regulering og innskrenking av klagemålspraksisen.²¹ Med utbyggingen av et mer avansert statsapparat, også med lokalt nedslag, blir dette mer åpenbart. Dermed finner vi også lovregulering som mer eksplisitt tar for seg klagemålspraksisen på 1600-tallet. Blant disse er også bestemmelser om hvem som skal føre klagemål i pennen – dette blir domenet for sorenskriveren fra 1636.²² Derfor

¹⁶ Orning 2025: 142-144

¹⁷ MLL: 54

¹⁸ Njåstad 2023

¹⁹ NgL 1. Række III: 19-23, 27-30

²⁰ Se f. eks. kong Eriks svar på klagemål fra Jemtland i 1420: DN XIV: 36

²¹ Johnsen 1906: 141-142

²² NRR VII: 267

blir allmuens argumentasjon, for ikke å snakke om retorikk, mer utydelig fra midten av 1600-tallet. Likevel ligger enkelte elementer i argumentasjonen fast gjennom hele perioden. Jeg skal i det følgende gå litt mer i detalj på fire eksempler, fra tidlig 1400-tall, sent 1400-tall, sent 1500-tall og midten av 1600-tallet.

Eksempel: Tunsberg len 1424

Et tidlig bevart eksempel på klagemål er fra allmuen i Tunsberg len fra 1424, der de klager over flere forhold.²³ Brevet er ett av flere kjente og dels bevarte klagemål fra 1420- og 20-tallet. Perioden var preget av stor politisk uro i Norden, blant annet knyttet til kong Eriks skattepolitikk og bruk av embetsmenn uten forankring i lokale eliter.²⁴ Uroen ga seg også lokale utslag, i form av klagebrev fra for eksempel Jemtland, Orknøyene, Østfold og altså Tunsberg len.²⁵

Innledningen til dette brevet er ganske kort: Allmuen som bygger og bor i Tunsberg len «helsom meer yder naduger herre oc nadugh frw» - det er kong Erik og dronning Filippa det er snakk om. Dronningen er trolig inkludert fordi hun hadde kontroll med riksstyret mens ektemannen, Erik, var på en lengre reise utenfor sine riker i årene 1423-25.

Etter den innledende hilsenen gjør allmuens representanter klart rede for saksforholdene. De har blitt pålagt hestelaup av fogden, men vil ikke lenger yte dette. Hestelaup var en plikt til å fore kongens hester, eller mer konkret hestene til kongens representant.²⁶ Det kunne skje i form av konkret foring når fogden var på reise, eller det kunne være i form av betaling. Fogden ønsker å gjøre dette til en fast avgift, forteller allmuens representanter, og det vil de ikke gå med på, fordi det er dem til stor skade, og kongen har ingen fordel av det. Underforstått: Dette går rett i fogdens lomme, uten kongens vitende og til hans inntekt. Som klagepunkt nummer to viser de til at de har blitt avkrevd våpenvite uten at våpnene deres har blitt inispisert. Våpenvite var en bot som skulle betales dersom en ikke kunne framvise våpen som holdt god standard på det årlige våpentinget; dette var en del av den allmenne forsvarsplikten.²⁷ Dette hadde de klagd over før til riksrådet, og det hjalp for en kort periode. Denne klagen er ikke bevart. Dette er for øvrig et av ikke veldig mange eksempler på at riksrådet er mottaker av klager. Dette er altså saksforholdene, slik de blir framlagt.

²³ DN I: 696

²⁴ Imsen 1997

²⁵ DN XIV: 36, DN I: 696, DN VI: 423, , DN II: 680, 681, 683, DN II: 691

²⁶ Bjørkvik 1982

²⁷ Johannesen 1982

Så til hva allmuen ønsker, og hvordan de framfører det – krav, trusler, bønn eller trygling? I dette tilfellet finner vi kombinasjonen av krav og trusler. Om ikke fogden slutter med kravet om hestelaup, vil de forlate gårdene sine og flytte fra lenet. Dette var en trussel de ikke var alene om. Omtrent samtidig truet bøndene i Rakkestad/Skaun med det samme, på grunn av fogdens framferd der.²⁸ Om dette er en realistisk trussel er et åpent spørsmål. Men at det lå en potensiell uro og i hvert fall midlertidig bortfall av inntekter i en slik trussel kan det være liten tvil om.

Så litt om argumentasjon. Vi har allerede vært inne på at allmuens representanter peker på at fogdens framferd er til stor skade for allmuen og ingen nytte for kongen. Mot slutten av klagemålet forsikrer de om sin lojalitet - dersom kongen eller dronningen kommer til riket vil de yte dem «allan konongligen reet eftir Þui sëm Norigis logbok vtuisar oc rette bøter oc eftir vaare fatikæ makt». Her er det to elementer: Det ene er at allmuen understreker et interessefellesskap mellom kongemakten og allmuen. Den skyldige er utpekt, og han ødelegger for begge parter. Dette er en variant av et vanlig retorisk grep som finnes i europeisk motstandspraksis og retorikk gjennom flere århundrer: Kongen blir lurt av sine onde og griske rådgivere, og holdes i uvitenhet av dem om de forholdene undersåttene lever under.²⁹ Dette er et retorisk grep, og var ikke nødvendigvis et uttrykk for en reell oppfatning av tingenes tilstand.

Det andre elementet er lov og rettarbøter. Ikke bare viser allmuens representanter til Norges lovbok og rettarbøter avslutningsvis – de viser noe tidligere også til «Norigis logbok oc retta bøter sëm hælgar konungar Magnus kononger oc Hakon kononger hafua oss vnt».». Det er åpenbart at her vises det direkte til landsloven – kong Magnus, og trolig til den nokså omfattende rettarbotaktiviteten til kong Håkon 5.³⁰ Begge omtales som hellige. Og rett nok var det en begynnende prosess for å kanonisere Håkon på begynnelsen av 1500-tallet, som kan reflektere også folkelige oppfatninger, men det meste er uvisst om dette – og i enda større grad når det gjelder en eventuell helgenkult rundt kong Magnus.³¹

Man kunne kanskje vente at hellighet og helgenbeskyttelse av loven skulle tillegges St. Olav. Begrepet St. Olavs lov har blitt hengt på allmuens henvisning til gammel lov som et generelt fenomen i middelalderen og inn i tidlig nytid. Nærmere undersøkelser viser imidlertid at dette er en oppfatning som må modifiseres.³² St. Olavs lov er et begrep som brukes i det vi kan kalle politisk retorikk fra 1400-tallet

²⁸ DN II: 680, 681, 683

²⁹ Bercé1987: 24-33

³⁰ Alternativt kan det dreie seg om Håkon Håkonssons rettarbøter. Se Horn 2024

³¹ Storm 1877

³² Njåstad, Opsahl og Sunde 2023: 348-351

av, men det brukes i stor grad i rikspolitiske sammenhenger, og det brukes i stor grad av de politiske elitene, gjerne i forsøk på å mobilisere bredere lag for en bestemt politisk kurs. Erik Opsahl har pekt på parallellen til bruken av St. Erik i politisk retorikk i Sverige i samme periode, altså en form for rikspolitisk symbol i unionspolitiske brytningstider.³³ Vi må ta et forbehold her for hvordan dette eventuelt utviklet seg utover 1600-tallet. Men at det skulle være en oppblomstring av referanser til St. Olavs lov i det etterreformatoriske og dels luthersk-ortodokse Norge virker mindre sannsynlig, selv om vi kan finne referanser til St. Olav i forskjellige sammenhenger.

Dette betyr ikke at St. Olav er fraværende i allmuens forskjellige klageskriv. Det hilses gjerne med Gud og St. Olav.³⁴ Men loven står støtt som en egen verdi – av og til omtalt som lovboka konkret, som da bøndene i Jemtland krever at lagmannen skal stille opp med lovboka for å lese opp grensemerkene i en strid med Herjedalingene om utmarksressurser.³⁵ Dette peker på noe Jørn Øyrehaugen Sunde har framholdt: Antallet bevarte eksemplarer av Landslova, hele eller fragmenter tyder på en voldsom utbredelse av boka.³⁶ Den har vært et bruksdokument. Etter at loven ble systematisert, redigert og trykt i 1604, kjent under navnet Kristian 4s norske lov, kunne det også bli henvist til Norges trykte lov.³⁷

Et annet retorisk grep er fattigdom. I klagemålet fra Tunsberg len omtaler allmuen seg to ganger som fattig. Dette er noe som går igjen gjennom hele senmiddelalderen og inn i tidlig nytid. Men det er forskjeller i bruken av begrepet. Tunsberg-bøndene omtaler seg som fattige to ganger, og da ikke som et argument, men som et adjektiv hengt på rent beskrivende; «meer fatike almuger».

Brevet er undertegnet og beseglet av tolv menn. Hvem disse var er usikkert – felles patronymikon for to personer (Audgrim Ormsson og Niklas Ormsson) kan være en indikasjon på at de har vært brødre, og Tjostolf Asulfsson og Niklas Tjostolfsson kan ha vært far og sønn, men dette blir bare gjetninger. At de har hatt personlige segl tyder imidlertid på at de har hatt en viss sosial og økonomisk status. Dette er det vanlige ved klagemål; at det undertegnes og besegles av en gruppe menn på vegne av fellesskapet. I noen tilfeller kan vi se at felles kommunitetsegel benyttes for å besegle klagemål – det er spesielt Jemtland og Orknøyene som utmerker seg i så måte.³⁸ Også andre områder har hatt kommunitetssegel – vi kjenner dem fra

³³ Ibid: 352-357

³⁴ Ibid: 351-352

³⁵ DN III: 929

³⁶ Sunde 2023: 239241

³⁷ NHD 2. Rekke bd. V: 228

³⁸ Njåstad 2023: 198

Ragunda, Overhalla, Gauldalen og Stjørdalen.³⁹ I tillegg har lagtingsseglene for i hvert fall Gulating og Frostating vært brukt som rene komunitetssegl. Her har de imidlertid ikke blitt brukt til å besegle klagemål på vegne av allmuen. Hvorfor disse seglene har blitt brukt slik i Jemtland og Orknøyene er et åpent spørsmål, men det kan ha med disse områdenes noe løsere forbindelse med det norske riket å gjøre, og dermed en mulig svakere kontroll fra kongemaktens representanters side over seglet. I Jemtland finner vi for eksempel en konflikt rundt bruken av komunitetsseglet på 1340-tallet, der seglet har blitt brukt nettopp i en klage mot kongens ombudsmann.⁴⁰

Eksempel: Gudbrandsdalen 1497

I 1497 klaget allmuen i søndreluten av Gudbrandsdalen over fogdene.⁴¹ Brevet er stilet til «Varom verdeligom Herre og Høxtom Hans meth Gudz nad Noriges Sueriges och Danmarkz Konwnge». Foranledningen er at allmuen har hørt at kongen vil komme til riket og undersøke hvordan lensherrer og deres fogder overholder lov og rett. Dette har allmuen innspill til. De peker på at noen av fogdene slottsfogden (dvs. lensherren) sender dem er utenlandske menn som «kwunne føgenth merke vtaff war lagh och sumlega wite inteth», altså at de ikke kjente loven. Spesielt understrekes det også at de har blitt avkrevd gjesting og «passekosth». De ber om at kongen sender «nagon danneman hiith i landet» for å rydde opp i dette på kongens vegne. Argumentasjonen som brukes i dette brevet er så å si utelukkende knyttet til loven. Den typen økonomisk argumentasjon som peker på felles interesser mellom konge og undersätter som vi så i eksempelet fra 1424 finner vi derimot ikke.

Vi finner også elementer av en retorikk knyttet til fattigdom. De framholder at det er mange, både menn og kvinner, som kunne tenke seg å reise til kongen for å legge fram sine klager, men at de er for fattige eller syke til å foreta reisen. Dette er årsaken til at de ønsker at kongen sender en «dannemand» som kan skipe rett og ta opp klagemål. Et slikt ønske var heller ikke urealistisk. I sin store rettarbot fra 1308 hadde kong Håkon 5. slått fast at det skulle sendes ut to forstandige menn fra kongsgården hver tolvte måned til de deler av landet kongen ikke selv besøkte.⁴² Disse hadde kontrollfunksjon ovenfor kongens lokale representanter. Vi finner eksempler på at denne ordningen fungerte i hvert fall på 1300-tallet.⁴³

³⁹ Ragunda: DN XVIII: 18. Ellers: DN I: 290. Se også Trætteberg 1982

⁴⁰ DN XVI: 60. Njåstad 2003: 161-171, 200-201

⁴¹ DN XXI: 674

⁴² NgL 1. Række bd. III: 75

⁴³ DN II:100, DN III: 266

Som i eksempelet fra 1424 finner vi også at brevet fra Gudbrandsdalen i 1497 var beseglet av en gruppe lokale menn. Som i 1424 kan vi også lure på om patronymikon kan indikere slektskap mellom noen av dem - Bjørn Bjørnsson kan ha vært far til Håkon Bjørnsson, men dette blir igjen kun en hypotese.

Eksempel: Nedenes 1585

I 1585 starter bøndene i Nedenes et klagemål over lensherren sin på følgende måte: «Erlige oc welbyrdige høgwiisse gunstige goude herer wij armme elenndige wndersotthe priiße thenndt høige guddommelig maiesett y himmelenn, som lader sollenn skinne offuer storm och wede, och haffuer opuagtt thenndt stormectiste kon: maiestett woris aller naadigste herre oß arme forlatne stackarle thill trøst wdj woris nødt att besøge, och kunde worris gunstigste herre wnnderdanist icke forholde thenndt store drefflige nødt oß offuer Erick Munck thill klagemaall høgeligenn fororsage».⁴⁴ Det dreier seg altså om klager over lensherren Erik Munk, stilet til en Herredagskommisjon på reise til Norge. Hilsningen må kunne kalles både blomstrende og underdanig.

Videre i samme klagemål omtaler allmuen seg som «vi arme fattige fortrenge og fordervelige stakkarer» og herredagens medlemmer som «de gode salige herrer av mildelig øvrighet». Nå er jo dette retorikk, og gjenspeiler både tidas omgangsformer og kan hende også skriverens personlige stil. Hvem som har ført klagen i pennen vet vi ikke. Men stilen gjenspeiler nok også en endring i hva som regnes som effektiv kommunikasjon sammenlignet med eksempelet fra 1424, og det gjenspeiler maktforhold. Klagene over lensherren var ellers alvorlige nok. Blant sakene som pekes på er lensherrens manglende respekt for rettsstellet noe av det viktigste. Det fortelles at ingen tør å stille som vitner til fordel for de som blir anklaget av lensherren for forskjellige saksforhold – de frykter lensherrens trusler. Likedan er det sånn at når det skal oppnevnes mededsmenn for å sverge døl så oppnevner lensherren menn som er lojale til ham, og kan slik manipulere edsavleggelsene. Folk som er dømt til døden blir sittende fengslet i lang tid, med lokalsamfunnets medlemmer som voktere på egen bekostning, klages det også over. Alvorlig er det også at lensherren nekter presene å utføre skriveoppgaver for bøndene, slik at de for eksempel ikke kan få skrevet sine skussmål.

Ellers går klagemålene mye på økonomiske forhold – gamle rettigheter blir ikke respektert. Det gjelder havnekjøp, altså småhandel med ankomne skip. Her kjøper lensherren og fogden opp alt de kan, og tar seg selv en profitte på videresalg.

⁴⁴ NHD Tillegg til 1. – 4. rekke bd 1: 30

Klagemålets avslutning er ikke mindre blomstrende og underdanig enn innledningen. Ikke minst understrekes alluens fatigdom og rådløshet: Erik Munk har «giort oþ fatthige menndt woris arme sorgefulde och bedrøffuede quinnnder och børnn thill alldt skade och forderffue, mens mottakeren omtales som «thenndt allmectiste Gudt woris aller naadisgste herre och konning och eddell och welbyrdiig gunstige goudde herre woris retthe pathronn thillbørllig øffrighedt och alle fatihige elenndige, sorgesfulld och bedrøffuede hiertehenns faderløþis fader».

Interessant nok er klagemålet ikke beseglet eller underskrevet av enkeltpersoner. Det er i stedet signert «Arme troplictige willige unnder threnngde bønnder och meening allmue y Nedeneþ lenn». Nå er det bevarte eksemplaret av klagemålet trolig en avskrift, slik at konkret besegling uansett ville vært borte, men heller ikke en skriftlig antydning om at segl har hengt under finnes. Dette kan peke i retning av at når konfliktnivået var høyt nok og motstanderen mektig og hensynsløs nok, så ble behovet for å klage kollektivt og anonymt viktig. Et eksempel fra 1490-tallet peker i samme retning. Da bøndene i Nes og Ullenshov i 1497 tok på seg ansvaret for drapet på fogden Lasse Skjold avviste lensherre Knut Alvsson brevet med begrunnelsen at brevet ikke var beseglet, og bare undertegnet av én person.⁴⁵ Det er ikke vanskelig å forestille seg at bøndene har hatt betenkeligheter med å stikke hodet fram ved å undertegne eller besegle et slik brev.

En liten oppsummering: Loven er også her en viktig del av det retoriske og argumentmessige arsenalet. De får ikke nyte Norges lov og rett, de gamle rettarbøter blir ikke fulgt. Og ikke minst: Kongebrev og nye forordninger blir ikke lest opp, men holdes skjult av lensherren -og dette er til skade både for dem og for kongen. Vi kjenner igjen en argumentasjon som understreker interessefelleskapet mellom konge og undersåtter.

Eksempel: Ringsaker og Nes til Fredrik 3.s hylling 1648

Stendermøtene som ble innkalt med uregelmessige mellomrom, men relativt hyppig fra 1630 fungerte i liten grad som et forum hvor bondesamfunnet kunne fremme sine klager. I stor grad var disse forsamlingene forum hvor den norske adelen, og dels geistligheten og byene kunne forhandle om forskjellige krav fra kongemakten. Disse var gjerne knyttet til krisesituasjoner som krig eller krigsfare. I enkelte tilfeller kunne likevel lokalsamfunnenes klager påvirke forhandlingene. I 1646 har for eksempel tydeligvis omfattende klager direkte til kongemakten om uforholdsmessig stor belastning med skyss ført til at adelens skyssprivilegier ble et viktig tema på

⁴⁵ DN II: 996

stendermøtet dette året.⁴⁶ Resultatet var at disse ble redusert. Samme år ble en klage fra bøndene i Tunsberg len behandlet som en del av sakene ved stendermøtet.⁴⁷ I 1626 viderebrakte lensherren i Finnmark, John Cunningham, et klagemål fra allmuen der til stendermøtet.⁴⁸

Hyllingen av Fredrik 3. som tronfølger i 1648 var imidlertid en større begivenhet, der alle rikets stender var representert, og der lokalsamfunnene hadde hatt anledning til å framføre sine klagemål i forkant. Fra Akershus kom det inn en rekke av disse. Dette var på et tidspunkt der disse skulle føres i pennen av sorenskriveren, slik at det i stor grad kan være et tilslørende element i de bevarte klagenene. Klagemålet fra Ringsaker og Nes sogn er imidlertid interessant, fordi som allmuens representanter skriver: «vi fattige alfmue af begge sogner hafver været begierende, at voris sorenskrifver dette i penden ville forfatte, hvilcket han icke efter voris begiering ville efterkomme. Derfor nødis vi eders maytz. fattige undersatter dette voris klagemaal self enfoldigen at laade andrage».⁴⁹ Dermed kan vi tro at dette klagemålet ligger tekstlig nær opp til det allmuen i de to sognene har ment har vært formålstjenlig retorikk og argumentasjon.

Innledning og avslutning av klagemålet spiller på kjente størrelser – undersåttene er fattige og lydige, og ber underdanigst om den fyrstelige nåde. Klagemålets 13 punkter er holdt i en relativt nøktern tone, og i likhet med de tidligere eksemplene vi har sett på er lov og sedvane sentrale element. Når det gjelder landskyld ber de for eksempel om at den skal betales «effter jordebogens indhold, og vi den motte yde og lefvere til neste kjøbsted efer Norgis Loug».⁵⁰ Loven blir også brukt som argument når det gjaldt tredjeårstake, jordbesiktigelse i forbindelse med vurdering av skatt- eller landskyldnivå, og ikke minst at «Fogdens thiener tager fra os fattige folck uden loug och dom, och til med slaaer fogden och ans tiener voris helse fra os, som ved mange er skeed».⁵¹ De viser også til bestemmelser ved sist herredag om skattereduksjon som ikke har blitt fulgt opp. Avslutningsvis blir det underdanige aspektet av teksten forsterket igjen, i det de underkaster seg majestetens milde miskunn, og ønsker inderlig og hjertelig kongen «tiemelig och ævig fred ved Jefum Christum».

Et interessant trekk ved dette klagemålet, sammenlignet med andre fra samme anledning, er at loven er mer konkret til stede i teksten, mens sedvane er brukt bare

⁴⁶ Worseth 2023: 239-262

⁴⁷ Aktstykker bd. 1: 403-404

⁴⁸ Aktstykker bd. 1: 211-212

⁴⁹ Aktstykker bd. 2: 191

⁵⁰ Aktstykker bd. 2: 188

⁵¹ Aktstykker bd. 2: 189

i ett av punktene. I de fleste av klagemålene ved samme anledning er forholdet omvendt: Uttrykk som «tilforn hafver veret»⁵², «af gammilt»⁵³ eller «som af arrildz tiidt vehret hafver»⁵⁴ er vanlige, mens loven i liten grad nevnes. Som en hypotese kan man tenke at den mer ufiltrerte teksten dette klagemålet representerer gir et klarere bilde av allmuens retoriske verktøykasse enn de som var ført i pennen av sorenskriveren på vegne av allmuen.

Allmuen var i dette tilfellet representert av 24 menn, 12 fra hvert sogn. De omtaler seg som edsvorne lagrettemenn, og de henger alle sine segl under brevet. Antallet er større enn på de andre klagemålene ved hyllingen, men vi finner også som regel en gruppe menn med segl også på disse.

Avsluttende betraktninger

Hvis vi skal trekke fram noen felles elementer når det gjelder retorikk og argumentasjon fra disse eksemplene vil det være naturlig å understreke den rollen loven spiller. I alle fem tilfeller er loven det klart viktigste argumentet. Henvisningen kan være ganske konkret, som i den direkte henvisningen til Magnus' lov og Håkons rett-
arbøter i 1424, eller mer generelt Norgis Loug» i 1648. I en litt utvidet forstand blir gammel rettsstilstand påkalt når det ble pekt på gammel skikk, sedvane og lignende, men det er et poeng at selve begrepet «lov» eller «rettarbot» står sentralt. Skillet er påtakelig i supplikkmaterialer fra kongehyllingen i 1648, der loven er et sentralt begrep i den ene supplikken som beviselig er ført i pennen av allmuen selv, mens de sorenskriverproduserte supplikkene er langt mer diffuse i begrepsbruken.

Felles for klagemålene er også at avsenderne betegner seg selv som fattige. Her er det imidlertid variasjoner. Fattigdomspoengget kan være rent formularmessig, som i 1424, til å være en aktiv del av argumentasjonen som i 1580. Det ser ut til å være en bevegelse fra at fattigdom er en generell egenskap ved klagerne til å bli en årsak for klagemålet, eller også et hinder for å kunne føre klagemålet fram, som i 1497. Om dette er et grep for å framkalle miskunn og nåde hos mottakeren er uvisst, men kombinasjonen av underdanighet og fremhevelse av fattigdom og ydmykhet som klagemålet fra 1580 framviser peker på en endring der dette elementet blir viktigere. Denne endringen finner vi både i argumentasjonen underveis og i klagenes innledninger og avslutning. Noe av det samme finner vi generelt i klagematerialet fra 1648, der det relativt hyppig blir vist til fattigdom. Men her igjen skiller klagemålet fra

⁵² Aktstykker bd. 2: 137

⁵³ Aktstykker bd. 2: 139

⁵⁴ Aktstykker bd. 2: 142

Ringsaker og Ness seg ut, ved at dette aspektet er mere neddempet her enn i et flertall av de andre klagemålene.

Et felles trekk er også at klagemålene som regel er undertegnet og/eller beseglet av allmuen. Besegling indikerer en viss sosial status, det samme gjør for eksempel lagrettemannstatusen underskriverne i Ringsaker og Ness påberoper seg. Dette behøver ikke å bety at klagemålene i ett og alt er formulert eller ført i pennen av disse, men kan peke mot en gruppe som har hatt tilgang til skriftkompetanse og hatt en forståelse av effektiv retorikk.

Det lille utvalget av klagemål som her er undersøkt peker mot noen felles trekk over tid, og noen endringer. Hvis vi setter observasjonene i sammenheng med de generelle trekkene ved den europeiske klagemålspraksisen som ble kort skissert innledningsvis er det et par fenomen som skiller seg ut. Retorikken er utpreget lovbasert, og har klare elementer av krav om at lov og rett skal følges av både øvrighetens representanter og av allmuen selv. De har de trekkene som kjennetegner kommunikasjon med stenderforsamlinger, ikke den direkte kommunikasjonen med fyrstemakten, slik Andreas Würbler peker på. Dette kan synes paradoksalt, men blir mindre så med tanke på den beskjedne rollen stenderforsamlinger spiller i det norske politiske systemet i senmiddelalderen. Riksrådet kunne her være noe av et unntak. Herredagene fra andre halvdel av 1500-tallet og stenderforsamlingene spesielt fra 1630-tallet av hadde enkelte likhetstrekk med stenderforsamlinger ellers på kontinentet, men forskjellene er også store. Herredagene hadde et temmelig bredt funksjonsområde, der rollen som øverste rettsinstans og adelens egne rettsforum var framtrædende. De var heller ikke regelmessige samlinger i prinsippet, men mer ad hoc-pregede innkalte forsamlinger, som riktignok kunne opptre relativt hyppig i perioder. Tidvis kunne initiativ fra lokalsamfunn rundt om i riket være viktig i grunnlag for sammenkallingen og «dagsorden». Spesielt gjelder dette kanskje herredagene i 1597, 1613 og 1631.⁵⁵ Når det gjelder stenderforsamlingene var bonderepresentasjonen her stort sett ytterst marginal, med unntak av kongehyllingen i 1648. De har derfor i liten grad vært et forum der klagemål har blitt framført og behandlet. Men vi kan i både herredagsmaterialet og klagen som ble behandlet på stenderforsamlingene at det er en økende grad av underdanighet og bønn om gunst, fenomener som kanskje kan knyttes til at det er en stadig sterkere og mer sentralisert kongemakt vi ser i aksjon fra andre halvdel av 1500-tallet. Her kan vi i så fall se en parallell til en mer generell europeisk utvikling skissert innledningsvis.

Det kan avslutningsvis være grunn til å stille spørsmålet om den særnorske varianten av den europeiske klagemålspraksisen i senmiddelalderen i tillegg til

⁵⁵ Bjørnstad 2025

mangelen på representative forsamlinger, kan forklares i en politisk kommunikasjonskultur med det felles lovverket som en viktig bærebjelke.

English summary

The article's topic is rhetoric and argumentation in peasants' petitions in Norway from the 15th to the 17th century. Four petitionss from the period 1424 to 1648 are analyzed. Initially, the article accounts for petitions as a collective political strategy from local communities in Europe, with an emphasis on the late Middle Ages. The framework within which these petitions were addressed was usually various types of estates assemblies, where petitions often had a demanding rhetoric, directed at representatives of the political community. This contrasts with complaints and petitions addressed directly to the rulers, where a more submissive and pleading form was more dominant, and where individual appeals were more common. In a Norwegian context, Magnus the Lawmender's national law of 1274 provides a framework for complaints in the form of an indirectly formulated right to elevate conflicts, even involving the authorities, from the local community to a higher authority. In Christian IV's Norwegian law of 1604, this indirect right is removed, probably due to legal reforms, as the judicial reforms of the 1590s secured the principle of appeal. Further legislation throughout the 1600s, however, further restricted the institution of complaints, among other things by giving the district judge exclusive rights to submit complaints on behalf of the local communities.

The examples in the article range from a complaint in Tunsberg County from 1424 to petitions submitted from Akershus County for the coronation in 1648. The complaint from Tunsberg concerned the conduct of the bailiff. The common people point out a shared interest between the king and themselves, since the bailiff's conduct is detrimental to both parties. At the core of the argumentation are references to law and justice. A rhetorical device used is to portray themselves as poor. The same is true of a complaint from Gudbrandsdalen in 1497. In this case as well, the bailiff's illegal conduct is the issue, and the common people ask the king, in accordance with a legal amendment from 1308, to send envoys who can investigate the situation. They justify this by stating that they are too many and too poor to seek out the king themselves. A hundred years later, the farmers in Nedenes submitted a complaint against their bailiff. The reasons for the complaints are of the same nature as the ones mentioned above, and the argumentation based on the law is likewise. But the subservience and a very flourishing language are notable compared to the two previous examples. The last text to be analyzed is a petition from Ringsaker and Nes in connection with the homage to Frederick III in 1648. Unlike the other petitions on

that occasion, this one was written by representatives of the common people themselves, not the district judge. It stands out from the others through more specific references to the law, as opposed to more general references to custom and long-standing tradition. The examples in the article are meant as illustrative examples that can suggest continuity and changes in complaint rhetoric and argumentation. An obvious continuity is the matters complained about – which largely involve the conduct of the king's representatives. Another obvious continuity is that the law is used as an argument, but here we see that the district magistrate's role in the writing process from the first half of the 17th century seems to weaken this element. Rhetorically, the complainants consistently portray themselves as poor, but the emphasis on this seems to change somewhat, showing a greater degree of self-pity and subservience over time.

Bibliografi

KILDER

AKTSTYKKER: Aktstykker til de norske stændermøders historie bd 1-2 (utg. Oscar Albert Johnsen), Oslo 1929-1974 .

DN: *Diplomatarium Norvegicum* I-XXIII.

FTL: *Frostatingslova*, omsett av Jan Ragnar Hagland og Jørn Sandnes, Det Norske Samlaget 1994.

MLL: *Magnus Lagabøtes Landslov*, oversettelse ved Jo Rune Ugulen Kristiansen, Nasjonalbiblioteket 2024.

NgL: *Norges gamle Love* 1. Række bd. III, Christiania 1849.

NHD: Norske Herredags-dombøger 1.-4. Række, Christiania/Kristiania/Oslo 1893-1959.

NHD Tillegg: Tillegg til Norske Herredagsdombøker, Oslo 1966.

NRR: *Norske Rigs-registranter* VII. Chrstiania 1880.

SOGA OM HÅKON HÅKONSSON, omsett av Kr. Audne, 2. utgåva ved Knut Helle, Oslo 1963, Det Norske Samlaget.

LITTERATUR

BEDOS-REZAK, Brigitte Miriam. «The Efficacy of Signs and the Matter of Authenticity in Canon Law (800-1250)». I Christoph Dartman, Thomas Scharf & Christoph Friedrich Weber (red.), *Zwischen Pragmatik und Performanz. Dimensionen mittelalterlicher Schriftkultur*, Brepols: 199-236.

- BERCÉ, Yves-Marie. 1987. *Revolt and revolution in early modern Europe. An essay on the history of political violence*, Manchester University Press.
- BJØRKVIK, Halvard. 1982. 'Fodring (hestelaup)'. I *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* bd. 4 spalte 453-455.
- BJØRNSTAD, Ingrid. 2025. «... wy wnnnderdannigeste begierrenndis ...» En undersøkelse av språklige virkemidler og argumentasjon brukt i klagemål til Herredagen i 1597, 1613 og 1631, Masteroppgave NTNU.
- BLICKLE, Renate. 1998. «Laufen gen Hof. Die Beschwerden der Untertanen und die Entstehung des Hofrats in Bayern. Ein Beitrag zu den Varianten rechtlicher Verfahren im späten Mittelalter und in den frühen Neuzeit». I Peter Blickle, *Gemeinde und Staat im alten Europa*. Historische Zeitschrift Beiheft 15: 241-166.
- FUHRMANN, Rosi, KÜMIN, Beat & WÜRLER, Andreas. 1998. «Supplierende Gemeinden. Aspekte einer vergleichenden Quellenbetrachtung». I Peter Blickle (red.), *Gemeinde und Staat im alten Europa*. Historische Zeitschrift Beiheft 15: 267-323.
- GIANCARLO, Matthew. 2007. *Parliament and Literature in Late Medieval England*, Cambridge University Press.
- HOLENSTEIN, Andre. 2003. «Klagen, anzeigen und supplizieren. Kommunikative Praktiken und Konfliktlösungsverfahren in der Markgrafschaft Baden im 18. Jahrhundert». I Magnus Eriksson & Barbara Krug-Richter (red.), *Streitkulturen. Gewalt, Konflikt und Kommunikation in der ländlichen Gesellschaft (16. – 19. Jahrhundert)* Böhlau Verlag 2003: 335-369.
- HORN, Anna Catharina. 2024. «Sluttretterbøtene til kong Håkon og kong Magnus». I Jørn Øyrehagen Sunde (red.), *Landslova. Kommentarutgåve*. Fagbokforlaget: 403-412.
- Hunziker, Sibylle. 1998. «Die ländliche Gemeinde in der juristischen Literatur 1300-1800». I Peter Blickle (red.), *Gemeinde und Staat im alten Europa*. Historische Zeitschrift Beiheft 15: 397-468.
- IMSEN, Steinar. 1997. «Oslofjordbygdene som politisk og sosialt stormsentrum under Erik av Pommern». I *Vestfoldminne 1997*. Vestfold Historielag og Tønsberg bibliotek: 60-74.
- JOHANNESSEN, Ole-Jørgen. 1982. «Våpensyn». I *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 20 spalte 285-288.
- JOHNSON, Oscar Albert. 1907. *De norske Stænder. Bidrag til Oplysning om Folkets Deltagelse i Statsanliggender fra Reformationen til Enevælden (1537-1661)*, Christiania: Videnskabs-selskabets skrifter. II. Hist.-Filos. klasse 1906. No. 5.

- NJÅSTAD, Magne. 2003. *Grenser for makt. Konflikter og konfliktløsning mellom lokalsamfunn og øvrighet ca. 1300-1540*, NTNU.
- . 2023. «Å få sin rett – og retten til å klage». I Else Mundal, Erik Opsahl, Jørn Øyrehagen Sunde og Miriam Tveit (red.), *Landslova av 1274. Rett, politikk og samfunn i norsk mellomalder*: 191-216. Dreyers Forlag.
- NJÅSTAD, Magne, OPSAHL, Erik og SUNDE, Jørn Øyrehagen. 2022. «St. Olavs lov som rettslig realitet og politisk idé i utviklingen av en norsk sentralmakt». I *Historisk tidsskrift* bd. 101: 342-362.
- ORNING, Hans Jacob. 2025. *Myten om den gode kongen*, Dreyer Forlag.
- REYNOLDS, Susan. 1997. *Kingdoms and communities in Western Europa 900-1300*, Clarendon Press.
- STORM, Gustav. 1877. «Den hellige Kong Haakon og Visen om hans Død». I *Historisk Tidsskrift* 1. Række Fjerde Bind: 464-477.
- SUNDE, Jørn Øyrehagen. 2023. *Kongen, lova og landet*, J.M. Stenersens forlag.
- SUPPHELLEN, Steinar. 1978. «Supplikken som institusjon i norsk historie. Framvokster og bruk særleg først på 1700-talet». I *Historisk tidsskrift* 57. band: 152-185.
- TRÆTTEBERG, Hallvard. 1982. «Häradssigill». I *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* bd. 7 spalte 257.
- WORSETH, Kristine. «Politisk umyndiggjort»? *Den norske adelens privilegieforhandlinger og politiske krav i perioden 1596-1661*. NTNU.
- WÜGLER, Andreas. 2001. «Voices from among the 'silent masse': Humble petitions and social conflicts in early modern central Erupe», *International Review of Social History*: 2001: 11-34.

Magne Njåstad, professor i historie ved Institutt for historiske fag, NTNU. E-post: magne.njaastad@ntnu.no